

Rudolf Holsti: Az állam eredete és a háború*

z állam két általában felvett fő jellemvonása közül az elsőt — a kormányzatot — vad népeknél előforduló legkezdetlegesebb alakjaiban az előző fejezetek során már vizsgálat tárgyává tettük. E kormányformák: az öregek uralma s egy szilárdabb intézmény, a főnökség. Hogy azonban az uralom ez igen kezdetleges formái mennyire elégitik ki egy társadalomtudományi államelmélet követelményeit, azt akkor fogjuk tárgyalni, mikor az állam második jellemzője, a területbirtoklás, már megvizsgáltott.

Bármilyen is véleményünk az emberiség legkezdetlegesebb állapotának karakteréről, a priori be kell látnunk, hogy egy bizonyos terület első megszállásának békés és nem erőszakos úton kellett történnie. Háborús területfoglalás mindaddig nem volt lehetséges, amíg valaki valamely megszállottá területet védelemre érdemesnek nem talált. Az ilyenfajta spekulációk azonban nem döntenek el a kérdést, mert azt kell hinnünk, hogy a telepedett élet az emberiségnek tulajdonságává fejlődésének csak aránylag késői stádiumában vált. Sőt az őskori

* A mai szociológiai irodalomban tudvalevőleg az érdeklődés középpontjában áll az állam és a háború, a gazdaság és a háború problémája, amely viszony különösen az Oppenheimer műveiben talált frappáns és éleselméjű megvilágítást. Ilyen körülmények között a legnagyobb érdeklődésre számíthat Rudolf Holsti finn tudósnek *The relation of war to the origin of the state* c. munkája (Helsingfors 1913. Helsingin Uusi Kirjapaino-Osakeyhtiö), mely Westermarck professzor irányítása szerint a legszélesebb induktív alapon tárgyalja a régi problémát és a háborús elméletet erősen visszaszorítja. Addig is, míg e nagyérdekű munkával részletesen foglalkozhatunk, szerző szíves engedelmével bemutatjuk itt utolsó fejezetét, mely a könyv legfontosabb konklúzióit tartalmazza.

A szerk.

ember életmódjának éppen eme vonása folytán gyakran állították, hogy társadalmi szervezetének állam jellege nincsen. Általánosságban szólva, ez a vélemény nem látszik alaposnak. Aránylag nagy vad birodalmak, melyeket kétségtelenül kezdetleges államoknak kell tekintenünk, nem sokat törődnek, igaz, területi szuverenitásukkal¹ s megemlítendő az is, amint Maine helyesen jegyzi meg: annak az időtartamnak, amit újkori történelemnek nevezünk, nagy részében a „territoriális fensőbbiség (szuverenitás)” fogalma ismeretlen volt. Valójában² még ma sincs teljes egyetértés a területi fensőbbiség³ lényegére vonatkozólag. Sőt mi több, az a tény, hogy kezdetleges népek nem lényegileg települékenyek, egyáltalában nem azt jelenti, hogy állandóan és folyton változtatják helyüket. A primitív vadász-törzsekről szólva von den Steinen rámutat arra, hogy az életükben megfigyelhető haladás legalább bizonyos mértékben telepedett szokásokra⁴ enged következtetni. A pásztor népekről ugyanezt lehet mondani. A közkeletű hitet, mely szerint minden határ megtartása nélkül folytonos vándorlásban vannak, erősen korlátoznunk kell, mivel még a legnyugtalanabb nomádok is egy bizonyos területen mozognak, melyet a köz tulajdonának tekintenek.⁵ És amint egy kezdetleges nép megtelepszik, bizonyos, hogy akkor a területi megszállás fogalma még világosabban definiálódik nála.

De vannak ezenfelül más okok is, melyek a vad elméjében a meghatározott lakhely gondolatának kifejlődését elősegítik. Westermarck⁶ kimutatta, hogy még a legalacsonyabbrendű vadak is ragaszkodást mutatnak szülőhelyük iránt és „bár kifejlődésére nézve kedvezőbb a telepedett élet, ez érzés nem összeegyeztethetetlen a nomádsággal”⁷. Hasonlóan az elevenek és a holtak közötti viszony kapcsolatot teremt a nép és a közös temetkező hely között⁸.

Így általánosságban szólva, bár a primitív⁹ népek politikai életében a terület kérdése elméleti szempontból csak másodlagos fontossággal bír, mégis, azokra a primitív népekre vonatkozólag, melyeknek kormányzatát az előző fejezetekben tárgyaltuk, semmi okunk feltételezni, hogy megszabott területeknek és határoknak oly tökéletes híján vannak, hogy teljes lehetetlenség szervezüknek állami jelleget és rangot tulajdonítani. Így, — hogy a legalacsonyabbrendű vad néppel kezdjük, melynek kormányzatát eddig tárgyaltuk, — a Veddáknak világosan elhatárolt vadászterületeik vannak.¹⁰ A Todáknál, e „megállapodott pásztor nép”-nél¹¹

minden clan-nak megvan a maga területe¹² és az egész törzs határozottan igényt tart a földhöz¹³, kijelentvén, hogy „a többi ott lakó törzs csak az ő engedelmökkel telepedett oda.”¹⁴ És bár a Tüdák igen békés nép, e más törzsek adót fizetnek nekik, területiális jogaik elismerése jeléül.¹⁵ Assam bennszülött népei közül több a fejlődés igen alacsony fokán van,¹⁶ de saját területeik mindnek vannak.¹⁷ Kolff a Tenimber szigetek bennszülötteiről szólva, megállapítja, hogy minden kis községnek megvan „saját területe, mely bizonyos földrészből és vele szomszédos halászó helyekből áll.”¹⁸ Wheeler az ausztráliai bennszülöttek törzsközi viszonyairól szóló leírásában kimutatja, hogy mindezen kezdetleges közösségeknek saját területeik vannak s ezek megosztását mindannyian elismerik.¹⁹ Hasonlóképpen Williamson a brit új-guineai mafulu népről megjegyzi, hogy az egyes községek közötti határokat „jól ismerték ... E határokat kölcsönösen tisztelik és határsértési kérdések miatt való háború szinte ismeretlen.”²⁰ Nagyjából hasonló tudósítások vannak nemcsak Új-Guinea egyéb bennszülötteire,²¹ de a Csendes Óceán szigeteinek vad népeire vonatkozólag is.²² Powell azt állítja, hogy az észak-amerikai indiánok a fehérek érkezése előtt „nagyon hosszú ideig” telepedettek voltak.²³ Ez különösen a Csendes Óceán partvidékére áll.²⁴ A lőfegyver és a ló²⁵ behozatala, valamint a prémek iránt való kereslet²⁶ sok törzset újra vadásszá tett. Jones szerint az Ojibwayk és a szomszédos törzsek saját területtel bírtak.²⁷ „Az indiánok országa kerületekre van osztva és mindegyik részt más-más indián törzs lakja.”²⁸ Az Omaha és rokon törzsekről dr. Dorsey megjegyzi²⁹ „sajátjaként igényt tart egy bizonyos területre, hogy ott lakják, vadásszék, halásszék és azt megművelje.” Hunter szerint különösen a Kickapook, Kansasok és Osagek területeiket³⁰ „velük született jussuknak” tekintették és ezért „végsőkig elszánt bátorsággal”³¹ védelmezték azokat. Hasonló értesüléseink vannak más északamerikai indiánok, az Irokézek,³² Cherokeeek,³³ Kiowak, Comanchek,³⁴ Cheyennek,³⁵ Seminolok³⁶ és mások³⁷ területeire vonatkozólag is. A pásztorkodó navaho indiánokról Mendeleff azt mondja, hogy: „bár az átlagos navaho családról azt lehet mondani, hogy szinte folytonos vándorlásban van, mégis a legkevésbé sem nomádok, pedig gyakran illették már őket evvel a jelzővel. Mindegyik család bizonyos körülírt területen mozog.”³⁸ A conquistadorok érkezése előtt a nép vadászott s területe a különböző clanok között oszlott meg.³⁹ A seriknek⁴⁰ és zuniknak⁴¹ szintén vannak szigorúan megszabott határaik.

A középbrázíliai igen alacsonyrendű népfajokról szólva von der Steinen megjegyzi, hogy folyókat vagy hasonló jeleket a különböző községek közötti határként tekintettek⁴². Délamerika egyéb primitív népeinél is van területi megszállás és határ⁴³. Az afrikai bennszülöttek között is találunk telepedett szokásokat, legalább is annyira, hogy a föld valamelyes felosztása elősmert⁴⁴.

Ha áttérünk a germánokra, Dahn azt állítja, hogy e primitív törzsek nagy része Krisztus születésekor már azokon a területeken élt, mint amelyek a mi időszámításunk harmadik századában⁴⁵. Így azt is erősíti — szemben avval a véleménnyel, mely szerint a népek a rómaiaktól vették át a területi fensőbbiség gondolatát —, hogy e fogalom az ő sajátjuk. E tényt a határookra vonatkozó ünnepélyes vallási szertartásaikkal látja bizonyítottaknak⁴⁶. Így megtaláljuk a területi megszállás nyomait⁴⁷ amilyen messzire csak követni tudjuk a germánok, közöttük az angolszászok⁴⁸ politikai szervezetét. Leírván a gael eredetű skóciai népeket, Skane azt állítja, hogy amikor a népek a vadászó nomád állapotból áttértek a pásztorira és nagy baromcsordák tulajdonosaivá lettek, „ennek természetes következménye volt, hogy mindenik törzs jobb gazdálkodás okából magának külön területet foglalt le”⁴⁹. Innét a „tuath”, mely névvel eredetileg magát a néptörzset illették, később az általa lakott területet jelentette⁵⁰. Hasonlóképpen Lang a régi pictekről szólva megjegyzi, hogy mikor először feltűnnek a történelemben, régen meghaladták már a nomád vadászai állapotokat. „Valami kezdetleges földművelést kellett, hogy üzzenek, mely őket a földhöz és a földet hozzájuk kötötte”⁵¹. A régi íreknek is voltak igen pontosan megszabott határaik, sőt törvényük is „a terület törzsek szerinti felosztásáról”⁵² — míg Caesar a régi gallok területeinek felosztásáról ad bevilágító részleteket⁵³. Hasonlóképpen a régi finneknek is voltak territóriumaik³⁵.

Így tehát, mint ahogy fent jeleztük e primitív népeknek, melyeknek politikai szervezete volt az előző fejezetek vizsgáldásának tárgya, általában van legalább halvány fogalmuk a területi fensőbbiségről s vannak ennek megfelelő intézményeik reá vonatkozólag.

Amennyiben e következtetés megáll, az állam eredetének kérdése nagyjából megoldott. Akkor a primitív politikai szervezet mindama példái, melyekre az előbbi fejezetekben hivatkoztunk, egy a keletkezés első fokait már meghaladott állam

életének csirázó formáiként tekintendők. Mindegyiknél aránylag szilárdan megálló uralmat találunk, valamint bizonyos mértékben a területiális fensőbbség fogalmát. Függetlenek, csupán főnökük akaratának alávetvők, ki vagy egyedül, vagy az öregek, vagy egyéb vezérek határozataival egyetértően cselekszik. A modern államok s e kezdetleges közösségek között vont párhuzam kétségtelenül kiterjeszhető azokra a fogalmakra is, melyek a nemzetközi jog tárgyanyagát képezik. Már utaltunk arra, hogy a primitív háború sincs szabályok híján és sok más olyan szokás van a civilizálatlan közösségek közötti érintkezésben, mely a modern nemzetközi jog csíráit mutatja. Mint ahogy a modern államok, „egyedüli és kizárólagos tárgyai a nemzetközi jognak”⁴⁵ és amint a jogtudomány e része még mindig főleg szokásokon alapul, úgy kétségtelenül független civilizálatlan csoportok a tárgyai azon szokásoknak, melyek nálunk a „nemzetközi” szabályokat képviselik⁵⁶. Világos tehát, hogy ezen szempontból sincs okunk megtagadni az ilyen közösségektől a kezdetleges állam jellegét.

Mármost, ha a primitív ember politikai szervezetei az állam két kívánalmának megfelelnek, akkor az állam eredetét a primitív szervezetnek valamely még csökevényesebb formájában kell keresnünk — hiszen az eredet fogalma magával hozza valami addig nem létezettnek keletkezését. Tehát le kell szálítanunk meghatározott jellemzők iránti igényeinket és meg kell elégednünk az uralom és területi megszállás durva vonásaival, melyek hajlamot látszanak mutatni az intézményes kormányzat és telepedett életszokások felé való fejlődésre. És valóban — az állam jogi elméleteitől és egy bizonyos társadalomtudományi iskolától eltekintve — úgy látszik a legtöbb primitív közösségek életmódjával foglalkozó szerző e kérdésnél messzebbre hajlandó visszamenni, mint a telepedett életmód és kifejezett megszállás stádiumáig. Hogy az előbb említettekhez két további példát csatoljak⁵⁷: Dahn „*Geschlechterstaaten*”-ról és „*Hordenstaaten*”-ról beszél a régi germánoknál már Ázsiából Európába vándorlásuk idején.⁵⁸ Lamprecht is így nevezi a primitív germán államok igen nyers közösségeit.⁵⁹ Ha tehát a modern államok eredetének kutatásánál oly messzire megyünk vissza a történelemben, míg a barbárság oly fokáig érkezzük, ahol már igazi területi megszállás nem található, ugyanez a módszer minden bizonnyal jogosult a primitív népek esetében is. Marad tehát, mint a keletkező állam lényeges jellemzője egy szervezet, mely

valamilyen vezetésnek van alávetve. A kezdetleges kormányzatnak intézményes főnökséget megelőző stádiuma az öregek uralma általában. Ez esetekben a születő államnak aránylag világosan mutatkozó vonásaival találkozunk. Vegyük például az ausztráliai helyi csoportokat: vannak megszábtott határaik és tökéletes szervezetük az öregek uralma alatt, bár nincs határozott főnöki intézmény. Mármost néhány családnak néhány öreg által való kormányzatát nem tarthatjuk lényegesen különbözönek attól az esettől, mikor egy családot saját feje vezeti. „A legegyszerűbb esetekben” mondja Deniker „a család szervezete egyszersmind a társadalom szervezete is”.⁶⁰ Ezt a legkezdetlegesebb társadalmi szervezetet a politikai szervezet legkezdetlegesebb formájának kell tartani, a politikai hatalom csiráit bizonyos egyének általános hatalmában keresve. Spencer helyesen jegyzi meg, hogy: „Kezdetleges formáiban tehát a politikai hatalom a közösség érzése, mely egy formálisan, vagy nem formálisan felállított ágensen keresztül működik.”⁶¹ Így állván a dolog, ez érzésnek létezése *a priori* nem függhet a közösséget kitevő egyes családok számától. Elméletileg létezönek kell tartanunk az egyetlen osztatlan családból álló közösségekben is.

Igen nehéz meghatározni azt, hogy melyik pontján a társadalmi fejlődésnek kell megszületettnek vélni az államot,⁶² azt az államot, mely a szervezet és a kormányzat kettős attribútumával bír. E nehézség sok kutatót annak föltevésére vezetett, hogy az állam eredete összeesik az emberi társadalom eredetével, így Spencer is megtámadtatott, mert nem tett világos különbséget az emberi társadalom és a politikai szervezetség eredete között.⁶³ Ugyanezt a vádat még sok más kutató ellen is fel lehetne hozni. Vaccaro a clant, mely szerinte a leprimitívebb emberi szervezet, tartja az állam eredetének s a clant és az államot régibbnek véli a családnál.⁶⁴ Strinnholm a régi skandinávok politikai szervezetét írva le, megemlíti a régi izlandiakat, akiknél, amint ő mondja, minden nagyobb család külön államot képezett. Az Alleghany-hegység vidékének első fehér telepeseiről szólva Ratzel⁶⁵ megjegyzi, hogy mindegyikük korlátlan ura volt a saját földjének, melyet saját magának kellett megvédelmeznie; tehát minden tűzhely magában álló államot képezett. És valóban mért ne lenne azon elmélet, mely szerint az állam végeredményképp az emberi társadalomban gyökeredzik legalább is olyan jogosult, mint azon elmélet, mely szerint az későbbi fejlődési

termék. Az állam fogalma igen általános és sok változatot fed. Nincs a történelemben a politikai szervezetnek egyetlen olyan formája sem, melyet az állam mintájának mondhatnánk.⁶⁶ Egyetlen közös jellemzőjük, hogy kormányzatnak alávetett független belső szervezetük van és hogy többé-kevésbé változó határokkal bíró területet tartanak megszállva. Minden egyéb jellemző csak másodlagos, mert vagy csak egyes államokra állanak, vagy csak leírjuk egyéni nézetét képviselik.

Ha elfogadjuk ama véleményt, mely szerint így az állam eredete az emberi társadalom eredetében van, akkor végre megtaláljuk a feleletet a háború és az állam eredete viszonyának kérdésére. Ha azt kell hinnünk — amint azt a tények javasolni látszanak —, hogy a család volt a legkorábbi emberi társadalom és ha továbbá e kezdetleges egységek kiterjeszkedésre vonatkozó következtetéseink helyesek voltak, akkor ugyanezen következtetések az állam eredetére vonatkozóan is meg kell hogy álljanak. Miután a korai politikai szervezkedés egyszerre történt a primitív társadalmi kiépüléssel, mint egészével s mivel az utóbbi fejlődési folyamatnál a kutatások szerint a háború csak másodlagos szerepet játszott, következésképpen a korai politikai szervezkedésnél is csak ugyanezen másodlagos szerepet játszhatta. Továbbá, ha az állam egyik fő jellemzője a kormányzat létezése, úgy ebből az is világos, hogy az állam eredete nagyjából békés volt, miután a kezdetleges kormányzat eredete általánosságban szólva a közösségben állandóan ható békés okoknak tulajdonítható s nem olyan csupán alkalmi és külső okoknak, mint aminő a háború. Tehát azon elméleteknek, melyek szerint az állam eredete általában az emberi társadalom eredetéből vezetendő le, s melyek másrészt azt állítják, hogy az állam eredete háborúk, hibásaknak kell lenniük, mert alapjukat nem elsődleges okokból, hanem másodlagos eredményekből vont általánosítások teszik.

E hiba az olyan szociológusoknál, mint Spencer és Vaccaro abból eredt, hogy hamis fogalmaik voltak a primitív hadviselés és főnökség természetéről. Így aztán, amint a vademberek hadviseléséről és kormányzatáról pontosabb leírások állanak rendelkezésre, látjuk, hogy míg az állam eredete összeesni látszik az emberi társadalom eredetével, a háborúnak az állam keletkezésénél játszott szerepének megfelelő ártértékelésben kell részesülnie.

Más álláspontra kell állnunk az állam eredetének azon elméletére vonatkozólag, melyet Gumplovicz szerkesztett s

melyet később többé-kevésbé változatlanul Ratzenhofer, Ward, Treitschke⁶⁷, Oppenheimer és mások⁶³ is elfogadtak. Itt nem a vad életviszonyok természetére vonatkozó téves nézet adott okot annak felhevésére, hogy az állam keletkezésének főfeltétele a háború, hanem inkább az, hogy e szociológusok nem voltak kellő tekintettel a vad népek politikai életére még az egyenesen hódító háborúk föltűnését megelőző időben. Ők a késői vad és barbár élet bizonyos tetszőlegesen kiválasztott vonásait tették politikai elméleteik kiindulási pontjává. Az általuk definiált állam jellemzőinek tehát jelentékenyen különbözniük kell azoktól a jellemzőktől, melyeket az államnak általában tulajdonítani szoktak. Ez eljárásukat azonban egyáltalában nem igazolják a tények, legalább annyiban nem, amennyiben az állam társadalomtudományi elméletéről van szó. Hogyha az állam kritériuma a kormányzat és a terület-megszállás, akkor e két megkülönböztető jelnek bármilyen csökevényes alakban is bizonyára léteznie kell, mielőtt egy harcias nép egy békés egység területét meghódítja és e békés nép leigázása által felidézheti a politikai fensőbbség és alárendeltség azon viszonyát, amely Gumplovicz és követői szerint az állam születésének alapvető föltételét képezi. Ez igazán olyan nyilvánvaló, hogy sok olyan kutató is, kiknek teóriáiban az állam eredete a legszorosabb összefüggésben van a háborúval, Gumplovicz fentírt véleményének a leghatározottabban ellentmondanak⁶⁹. Így Vaccaro erről szólva megjegyzi, hogy: „ellenkezőleg, a tények azt mutatják, hogy a hatalom rendszeren sokkal előbb keletkezik, mint amikor az emberek más társadalmi csoportok leigázására képesek; és maga a leigázás ténye mutatja, hogy az azt végbevivő csoport politikai organizációja már igen előrehaladott”⁷⁰.

Steinmetz *Philosophie des Krieges* c. munkája előtt szintén hasonló véleményen volt. Afrika és a Csendes óceáni szigetek bennszülötteinek bíraskodási rendszerére vonatkozó kutatásaiban rámutat arra, hogy miképpen jön létre az említett népeknél, de különösen a francia Sudan bennszülötteinél, a főnökség intézménye, csoportok vérségi alapon való alakulása által, minek folytán a főnökség a patriarchalizmus elvéből keletkezik. A főnökség első stádiuma tehát — jegyzi meg Steinmetz — olyan módon jön létre, mely Gumplovicz elméletével egyáltalában nem fér össze. Ezen igen helyes következtetésből Steinmetz egy másikra tér át, nevezetesen, hogy a *Rassenkampf* induktív alapja így kissé gyengének látszik.⁷¹

A Gumplovicz-féle elméletre vonatkozó konklúzióinkat minden további nélkül alkalmazhatjuk Ratzenhofer és Lester Ward elméleteire, valamint Treitschkeére is, amennyiben ő is magáévá tette Gumplovicz nézeteit.⁷² Mikor e tanulmány következő részében a vad hadviselésnek a pusztá bosszúállás stádiumától a tartós hódító háborúig való fejlődését fogjuk tárgyalni, még nyilvánvalóbbá fog válni, hogy a fentemlített elméletek az államalapításnak és hadviselésnek csak a későbbi stádiumára vonatkoznak, nem pedig a politikai szervezet ama elsődleges alakjaira, melyek a politikai fejlődés e későbbi alakjait lehetőségessé tették.

Ami Oppenheimert illeti, hozzátehetjük, hogy bár kétségtelenül helyesen látja a primitív hadviselés természetét,⁷³ módszere mégis igen egyoldalú. Gumplovicz elméletének támogatására felhasznált ethnográfiai anyagát kevés kivétellel Ratzel *Völkerkunde*-jéből vette. Kétségtelen, hogy Gumplovicz gondolatai Ratzelt bizonyos mértékben befolyásolták, de ugyanakkor széleskörű néprajzi ismeretei jó szolgálatot tettek, a vadember körülményeinek és életének pártatlanabb felfogásához segítvén őt. Oppenheimer mégis kevés kivétellel csak azokat a példákat idézi, melyek a véleményével szépen összevágznak. Világos, hogy a néprajzi bizonyítás ilyen módszerével aztán olyanféle eredményekre képes jutni — Lilienfeld elméletével összhangzóan — hogy az állam csupán fiziológiai szaporodás útján keletkezik oly módon, hogy a petét képviselő békés földművelő parasztság társadalmilag megtermékenyítették az aktív nomád pásztorhorda által.⁷⁴ Amint fõnt jeleztük, Steinmetz *Rechtsverhältnisse*-jében Gumplovicz elméletét illetõleg igen tartózkodó s a primitív politikai szervezet békés eredetét hangsúlyozza; ehhez képest a *Philosophie des Krieges*-ben is kerüli bármiféle törvény megállapítását a háborúnak és az állam eredetének viszonyára vonatkozólag.⁷⁵ Ennek ellenére azt a véleményt hangsúlyozza, hogy háború nélkül nincs állam.

A háborúnak s az állam eredetének viszonyára vonatkozó vizsgálódásaink tehát ellenkező eredményre vezettek, mint azon kutatókéi, kik az állam eredetét a primitív ember harcias tevékenységében keresik. Következtetéseink ezek: a primitív társadalom a vérség, helyi közelség és közös szokások, valamint közös babonás szertartások primár kötelékein nyugszik. Ez integráló tényezők folytán kifejlõdik a kölcsönös segítség és együttmûködés állandó gyakorlata béke idején s következés-

képpen a háborúban is együttműködés jön létre. A primitív társadalom e fokozatos fejlődésével egyidejűleg a politikai szervezet csírái is lassan nőnek, míg az idősök pusztá tekintélye főnökséggé fejlődik s a közösség haladottabb életmódja végre földterület állandó megszállásához vezet. Ekkor befejeződött az állam keletkezésének elsődleges folyamata, ha ez elnevezés alatt az emberek egy olyan csoportját értjük, mely saját kormányzat alatt politikailag szervezett és meghatározott területet foglal el, úgy tényleg létrejött az állam.

Az ilyen kezdetleges politikai organizációban egy modern állam minden fontos jellemzője megtalálható. Kormányozható akár örökletes alapon, akár választás útján; a főnök mellett a népakaratot az öregek, vagy egyáltalában az épkezláb férfiak tanácsa képviselheti. Megvannak belső életét szabályozó törvényei és szokásai. Vallásos szertartásokat éppoly szigorúan megtart, mint ahogy azt modern államok teszik. Távrolról sem áll állandóan harcban szomszédjaival: sőt ellenkezőleg, ha háborút visel, azt gyakran kifejezett békeszerződéssel fejezi be. E törzsközi szabályozódás következtében a szomszédos közösségek között előfordul a barátságos érintkezés. Így válik lehetségessé az anyagi és szellemi fejlődésnek azon folyamata, mely meg kellett hogy előzzön minden magasabbrendű civilizációt, legyen az akár eleven, akár holt.

Lényegében ez az építő folyamat, s nem a háború képezi az állam alapját annak kezdetleges alakjában. Igaz hogy később, mikor a primitív közösségek az általános fejlődésnek még magasabb fokára jutnak, megváltozik politikai életük egész szerkezete. A vezető egyének — akár főnökök, akár nem — életét új törekvések töltik el. Most a tartós hódításra vezető háborúk legmagasabb ambíciójuk s azon államok, melyeknek sikerül a szomszéd közösségeket lebírní, feudális alapon gyors növésnek indulnak. Legtöbbjük, rájuk kerülvén a sor a legyőzetésben, elpusztul, de némelyik fennmarad s folytatja hódító és elnyomó politikáját. Ezeknél lassankint nemcsak politikai, de tudományos tanná válik az, hogy sose volt és nem is lesz állam háború nélkül. És mégis az alacsonyabbrendű fajoknál léteztek és még léteznek az állam fő jellemzőit mutató független politikai szervezetek, melyek nagyrészt békés eredetűek. Az ilyen kezdetleges népek háborúi, melyek nem állandó hasznot keresnek, hanem jobbára csupán bosszúállások, túlságosan kis jelentőségűek ahhoz, hogy ilyen nagy eredmények származzanak belőlük.

Források:

- ¹ Ratzel: *Der Staat*, pp. 69., 86. sq.
- ² Maine: *Ancient Law*, p. 106.
- ³ Seidler: *Das juristische Kriterium des Staates*, p. 60. sq.
- ⁴ „A vadásztribzseknek is kell, hogy lett légyen már egy bizonyos, ha nem is rendszeres telepedettségük, hogy megtanulják az ijak és nyilak gyakorlati készítését; csak a nemzedékek során folytatott békés életmód nyújthatta azután a hasznos növényeket és nem is szükséges, hogy mindig nagy és hatalmas tribzsek legyenek azok, melyek haladást idéztek elő.” — *Unter den Naturvölkern Zentral-Braziliens*, p. 214.
- ⁵ Klemm: *Allgemeine Cultur-Geschichte*, III. k. p. 143.; IV. k. p. 153.
- Ratzel: *Völkerkunde*, I. köt. p. 430.; — Paulitschke: *Ethnographie Nord-Ost-Afrikas*, p. 210. sq. — Grosse: *Die Formen der Familie*, p. 90.
- ⁶ Westermarck: *The Moral Ideas*, II. köt. p. 168. sq.
- ⁷ Idézett műben, II. köt. p. 169.
- ⁸ Ratzel: *Der Staat*, p. 66.; — Hodson: *The Naga Tribes*, p. 93.
- ⁹ Spencer: *Principles of Sociology*, II. köt. p. 563 sq.; — Giddings: *Elements of Sociology*, p. 249.; — Ratzel: *Politische Geographie*, p. 4 sq.; — Ragozin: *Chaldea*, pp. 123. sq., 190.; — Hearn: *Aryan Household*, pp. 212. sq., 261.; — Meyer: *Geschichte des Altertums*, I. köt. p. 11. sq.; — Seidler: *Das juristische Kriterium des Staates*, p. 37.
- ¹⁰ Seligmann: *The Veddas*, pp. 79., 106. sq., 111. sq.; — Sarasin: *Ergebnisse naturwissenschaftlicher Forschungen auf Ceylon*, III. köt. pp. 477. sq. 488
- ¹¹ Marshall: *Amongst the Todas*, p. 58.
- ¹² Idézett műben p. 206.
- ¹³ Metz: *Tribes Inhabiting the Neilgherry Hills*, p. 12.
- ¹⁴ Harkness: *Neilgherry Hills*, p. 18.; cf. p. 108.
- ¹⁵ Rivers: *The Todas*, p. 630. sq.; lásd még pp. 6., 541., 557. sq.
- Metz: Idézett műben pp. 21., 98., 129.
- ¹⁶ Furness: *Ethnography of the Nagas*, 1. Journ. Anthropol. Institute, 1902., p. 454.
- ¹⁷ Hodson: *The „Genna” amongst the Tribes of Assam*, 1. Journ. Anthropol. Institute, 1906., pp. 92., 94.; — Idem: *The Naga Tribes*, pp. 73., 105. sq.; — Furness: Idéz. műben p. 446. sq.
- ¹⁸ Kolff: *Voyage of the „Dourga”*, p. 228.
- ¹⁹ Wheeler: *The Tribe and Intertribal Relations in Australia*, p. 62. sq.; — Spencer and Gillen: *Across Australia*, vol. I. pp. 198., 232.; — Idem: *The Native Tribes of Central Australia*, p. 123.; — Matheus: *Australian Tribes*, in *Zeitschrift f. Ethnologie*, vol. XXXVIII. p. 940. sq.
- ²⁰ Williamson: *The Mafulu Mountain People*, p. 83.
- ²¹ Kriege: *New Guinea*, pp. 87., 195. sq. 327.; — Seligmann: *The Melanesians*, p. 467. sq.; passim.
- Az igen vad új-guineai törpékről Rawling megjegyzi, hogy magukat az általuk megszállott és szomszédos területek eredeti birtokosainak tekintik „és szomszédai — elvben legalább — ezen igényüket el is ismerik.” — *The Land of the New Guinea Pygmies*, p. 276.; sq. p. 277.

²² Thomso: *Savage Island*, p. 137.; — Pakeha Maori: *Old New Zealand*, p. 181. passim; — Turner: *Nineteen Years in Polynesia*, p. 284. passim. — Ratzel: *Völkerkunde*. I. köt. p. 263.

²³ Powell: *Indian Linguistic Families*, 1. 7-th Ann. Rept. Bur. Ethnol. p. 30.; ef. p. 40. sq.

²⁴ Idézett műben p. 32.

²⁵ Idézett műben pp. 32., 38.

²⁶ Idézett műben p. 39.

²⁷ Jones: *The Ojebway Indians*, pp. 207. sq., 123, 129.

²⁸ Idézett műben p. 107.

²⁸ Dorsey: *Omaha Sociology*, 1. 3-rd Ann. Rept. Bur. Ethnol. p. 336.; — Fletcher and La Flesche, *The Omaha Tribe*, 1. 27-th Ann. Rept. p. 88. passim.

³⁰ Hunter: *Manners and Customs of Several Indian Tribes*, p. 186.

³¹ Idézett műben p. 330.

³³ Morgan: League of The Iroquois, pp. 96., 337. és passim, főleg

II. fejezet.

³³ Me. Kenney and Hall: *History of the Indian Tribes*, I. köt. 187. old.

³⁴ Mooney: *Calendar History of the Kiowa Indians*, 1. 17-th Ann. Rept. Bur. Ethnol. p. 164.

³⁵ Fletcher and La Flesche: *The Omaha Tribe*, 1. 27-th. Ann. Rept. Bur. Ethnol. p. 73.

³⁶ Mac Canlay: *The Seminole Indians*, 1. 5-th. Ann. Rept. Bur. Ethnol. p. 510.

³⁷ Carver: *Travels through the Interior of America*, p. 297.

³⁸ Mindeleff: *Navaho Houses*, I 17-th Ann. Rept. p. 484.

³⁰ Idézett műben p. 485.

⁴⁰ Mc. Gee: *The Seri Indians*, 1. 17-th Ann. Rept. p. 131.

⁴¹ Coxe Stevenson: *The Zuni*, 1. 23-rd Ann. Rept. pp. 290., 350.

⁴² Steinen: *Unter den Naturvölkern Zentral-Braziliens*, pp. 213., 219., 330.

⁴³ Molina: *History of Chili*, II. köt. pp. 18. sq, 61. passim; — Smith: *The Aracaunians*, p. 241.; — Latham: *Ethnology of the Araucanos*, 1. Journ. Anthropol. Institute 1909., pp. 334., 354.; — Markham: *The Tribes of the Valley of the Amazons*, 1. Journ. Anthropol. Instit., 1910. passim.

⁴⁴ Granville and Roth: *Notes on the Jekris, Sobos and Ijos*, 1. Journ. Anthropol. Inst. 1898., p. 105.; — Gottschling: *The Bawenda*, 1. Journ. Anthropol. Instit. 1905. p. 377.; — Torday and Joyce: *Ethnography of Bam-bala*, 1. Journ. Anthropol. Inst. 1905., pp. 398., 405.; — Paulitschke: *Ethnographie Nordost-Afrikas*, p. 253. passim; — Hanoteau and Letourneux: *La Kabylie*, II. köt. p. 66.; — Ratzel: *Völkerkunde*, II. köt. 66. sq.

⁴⁵ Dahn: *Die Könige der Germanen*, VII. köt. part. I. p. 19.

⁴⁶ „Nem a római állam példájából tanulták meg: a germánok a területi fensőbbség fogalmát: már azok az ünnepélyes istentiszteletszerű cselekvések, melyek náluk a területmegszállást kísérik, mint annak áldozatokkal való körüljárása, körülkocsizása, körülrakása a határ és földistenségek részére, ... mutatják azt a nyomatékot, melyet a jogtudat az állami területre helyezett. — *Die Könige der Germanen*, VII. köt. part. III. p. 361.

⁴⁷ Green: *English People*, I. köt. p. 10.; ef. p. 12. sq.; — Daha Idézett műben, VII köt. part. III, p. 361.

⁴⁸ Dahn: Id. műben I. köt. p. 3. További részleteket illetve I. e. g. Idem, idéz. mű V. k. p. 47., VI. köt. pp. 13. sq. 52. sq. 52. sq.; VII. köt. part. I. pp. 10., 18. sq.; IX. köt. part. I. pp. 36., 71.; part. II. pp. 4. 58.; — Idem: *Gesellschaft und Staat*, p. 470.; — Idem; *Die Germanen vor der Völkerwanderung*, p. 299. sq. passim; — Lamprecht: *Deutsche Geschichte*, I. köt., pp. 51., 58., 60., 274. sq.; — Maine: *Village Communities*, p. 78. sq.; — Stubbs: *Constitutional History of England*, I. köt. p. 20. sq.

⁴⁹ Skene: *Celtic Scotland*, HI. köt. p. 139.

⁵⁰ Idézett műben, III. köt. 136. old. sq.

⁵¹ Lang: *A History of Scotland*, I. köt. p. 78.

⁵² *Ancient Laws of Ireland*, IV. köt. p. 283 sq. passim; — Skene: Id. műben III. köt. pp. 143., 147., 153.; — Lang: Id. mű I. köt. p. 80. sq.; — *A Dictionary of the Gaelic Language*, I. köt. p. 229.; — Joyce: *Social History of Ancient Ireland*, I. köt. p. 36., sq.

⁵³ Caesar: *De bello gallico*. VI. 1—3., 10. passim.

⁵⁴ Yrjö-Koskinen: *Snomal heimojen ykteisk.-järjestyksestä*, III. fej.; — Wirkkunen: *Länsisuomalaisten kansain sivistys-oloista*, Oma Maa, vol. I. p. 117. sq.

⁵⁵ Oppenheim: *International Law*, I. köt. p. 18. sq.; — Nys: *Le Droit international*, I. köt. p. 63. sq.; — Westlaka, *International Law*, I. köt. pp. 1., 6.

⁵⁶ Cf. Wheeler: *The Tribe and Intertribal Relations in Australia*, p. 6. sq.; — lásd még Westermarck előszó.

⁵⁷ Lásd supra p. 6. sq.

⁵⁸ Dahn: *Zur Geschichte des Statsbegriffs der Germanen*, p. 530. sq. — Idem: *Die Germanen vor der Völker-Wanderung*, pp. 420. sq. 463; — Idem: *Gesellschaft und Stat*, p. 446. sq.; — Idem: *Die Könige der Germanen*. VII. köt. part III. p. t,

„önkéntes dolog az állam fogalmát valamely időben tagadni csak azért, mert azon idő az állam kevésszámú céljának, kevésszámú és kevéssé hatékony eszközt nyújt”, Id. műben, VII. k. part. III. p. 375. cf. pp. 374—380; — Idem: *Die Germanen*, p. 11. sq.

⁵⁹ Lamprecht: *Deutsche Geschichte*, I. köt. p. 95.; cf. pp. 164., 172.,

175.; VII. köt. part II. p. 404.; — Idem; *Deutsches Wirtschaftsleben*, p. 42.

⁶⁰ Deniker: *Les races et peuples de la terre*; p. 293.; — 1. még Vacher de Lapouge: *Les selections sociales*, p. 199.

⁶¹ Spencer: *Principles of Sociology*, II. köt. p. 321.; — 1. még Giddings: *Principles of Sociology*, p. 208. sq.; — Seidler: *Das juristische Kriterium des Staates*, p. 27.

⁶² „Mindenesetre nem tudjuk kimutatni a történelemben a teljesen állam- és jognélküli embertömeg átmenetét az állami és jogi állapotba”. — Loening: *Der Staat*, Handwörterbuch der *Staatswissenschaften*, VII. k. p. 704. Lásd még Ficker: *Königthum u. Kaiserthum*, p. 32.; — Seidler: *Das juristische Kriterium des Staates*, p. 29.; — Melamed: *Der Staat*, p. 1.; — Heimburger: *Der Erwerb des Gebietsheheit*, p. 40.

⁶³ Gumplovicz: *Die Geschichte der Staatstheorien*, pp. 399., 402.

⁶⁴ Vaccaro: *Les bases sociologiques du Droit et de l'État*, pp. 204. sq., 450.

⁶⁵ Ratzel: *Der Staat*, p. 74.

⁶⁶ „Angliában azt mondhatjuk, hogy az alkotmány szempontjából az

állam fogalma még a kezdet elején van”. — Barclay: *The State*; 1. *Encyclopaedia Britannica*, XXV. köt. p. 800. — Cf. Loening: idéz. műben VII. köt. p. 708. — Spencer: *Principles of Ethics*, II. köt. p. 182.

⁶⁷ Ami Treitschke óvatosabb véleményét illeti lásd p. 10.

⁶⁸ Lásd e. g. Jerusalem: *Einleitung in die Philosophie*, p. 238.; — Martensen: *Den Kristliga Etiken*, II. köt. p. 84.

⁶⁹ Lásd e. g. Spencer: *Principles of Ethics*, II. köt. p. 184. sq.; — Dugait: *L'État*, pp. 243., 247. sq., 261.; — Treitschke: *Politik*, I. köt. p. 113. sq.; — Seidler: *Das juristische Kriterium des Staates*, p. 20. η.

⁷⁰ Vaccaro: *Les bases sociologiques du Droit et de l'Etat*, p. 236.

⁷¹ „Tehát a főnökség létrejötte belső okokból, foglalás és fajharc nélkül és van számos ilyen eset. A politikai szervezet első fejlődése tehát bizonyára nem Gumplovicz teoriája szerint fejlődik, mely szerint az állam foglaláson és fajharcon alapszik. — Ez egész elmélet indiktív alapja kissé gyengének tűnik”. — Id. műben, p. 116.

⁷² Lásd supra p. 10. and *Politik* I. köt. p. 113. sq.

⁷³ Lásd supra, p. 80 n.

⁷⁴ *Der Staat*, p. 51.

⁷⁵ *Die Philosophie des Krieges*, p. 192.

Marót Károly: A szimbólum történetéhez

fejtegetések célja a szimbólum fogalmát, lélektani rugóit kutatni, különösebben: felhívni a figyelmet e nálunk épp mostanában oly aktuális téma ezidőszerint legsürgetőbb tudományos problémáira s legalább vázlatosan — amennyire egy ily dolgozat keretei engedik — kijelölni ezeknek, véleményünk szerint, leghelyesebb megfejtési irányát. E szándéknak és valóraváltásának alkalmát egy nagy történelmi összefoglalás megjelenése szolgáltatta s ennek adatkészlete volt jelen, önálló gondolataim kifejtésének közvetlen oka.

I.

A ομβολον szó és tárgy első, még érzékies használata körül a görögök gyakorlatában gyakran szerepelt az az eljárás, hogy a megismerésre vagy felismerésre törekvők úgy rakták közel egymás mellé az egymás jeleit, hogy joggal lehetett összevetésről (ομβαλλειν) beszélni. Csak arra az ősi, az egész ókorban szerepelt szokásra kell gondolnunk, mely — pl, a vendégbarátsági viszony megállapítása céljából — valami egykor összetartozó egész feledarabjának valószínű formális összeillesztéséből állott és a οίμβολον fogalomnak első jelentését és egyszersmind a szó etymonját tisztán látjuk magunk előtt.

A szó és a fogalom hosszú időközön, számos népen át jelenünkig él, maga a szimbólumalkalmazás azonban sokkal tágabb téren, az összes ismert népeknél és földrészekben feltalálható, egyidős a képzőművészeteknek úgyszólván legelső kezdeteivel (Egyiptom, Ázsia).

Amilyen világos a szó származása és a konkrét szimbólum maga, olyan ellobbosodott az értelemlélektani használat, mihelyt szellemi tartalommal telítődik a fogalom, már a történelmi idők elején. Hogy mi mindent értettek alatta eleinte főleg a mitológia és filológia, később — újabban — a filozófia, esztétika, jog, vallás, plasztika, festészet, építészet, nyelv, azaz költészet és az emberi életviszonyok területein, e

tekintetben szabadjon az idevágó jelentékeny történeti irodalomra, legelsőben talán a legújabb összefoglalásra, Max Schlesinger érdemes munkájára utalnunk.* Csak általában a szimbólumalkalmazás legtipikusabb formáit akarnók, amint azok az idők folyamán felléptek és fellépnek, mintegy tartalomjegyzékben adni, mikor azt a négy nagy területet megjelöljük, amelyen a szimbólum történelmi fejlődésében érvényesült. Vannak és voltak idők és alkalmak, mikor a szimbólum a beszéd mellett egyike a legjelentékenyebb kifejező eszközöknek, mikor érzésáttétel (*Einführung*) és gondolkodás által mint gyakorlati életnyilvánulási forma és tartalom jelentkezik, mikor a rövidségnek, kényelemnek, nemzetközi közérthetőségnek szolgál és mikor az élmények ideális tökélybe való felfokozására törekszik, ha nem is tartjuk megengedhetőnek a szimbólum e szerepköreit bizonyos korszakokhoz kötni (történelem előtti, történelmi és jelenkor), mint ezt Schlesinger, igaz, sok átcsapást koncedálva, szeretné. (185. 1.) Tény azonban, hogy legújabban a szimbólumot mint katexochén esztétikai fogalmat tekintik, amit Wundt fejez ki leghatározottabban: Das Symbol ist ein aesthetischer Begriff. E tárgyalások során is főleg mint ilyenre leszünk rá tekintettel.

Az eredeti jelentés alapján általában elfogadott, hogy a szimbólum egy érzéki jel, mely úgyszólván összeesik ($\sigma\mu\beta\acute{o}\lambda\lambda\epsilon\sigma\upsilon'$ az ige medialis formája, szintén szolgálhat, ha talán kevésbé megfelelően is, a szó származásának magyarázatául) a jelölt dologgal. A barát felismeri benne és általa távoli vendégbarátját stb., de általában: valami érzékivel az elvontra ismertet. Így a Nap és Hold, Apollón és Artemis, vagy a nemző és befogadó princípium szimbólumai stb. Viszont teljesen kizárja a fogalom, hogy az emelkedett és szellemi az alacsonyok és érzékelhetőnek legyen a szimbóluma. Határai is elég élesen megvonhatók úgy az allegória (metaphora, hasonlat) rokonterületei, mint a jel felé. Az allegória a haladást adja lépésről-lépésre (nem momentán!); leír, egy eszmét képvisel, egy keresendő fogalomra utal (mythos!). A szimbólumnál ellenben a fogalom maga megy át a testi világba s a képben közvetlenül magát a fogalmat látjuk. Az allegória buján virágzó ág, a szimbólum félignyíló bimbó — mondja a Creuzer triviális szembeállítás. A jellel való azonosítás ellenben önkényes (pl. a nemzeti színek a lobogón), ami ellenkezik a szimbólum természetével. A szimbólum olyan „jel”, amely külsőségében egyszersmind a képzet tartalmát is magában foglalja, amelyre utal. Nem szabad azonban magát mint eme konkrét egy dolgot, csupán a jelentésnek amaz általános kvalitását szabad magával hoznia tudatunk elé. A szimbólum-feleknek jobban kell hasonlítaniuk, mint a jelnek és megjelölt dolognak, bár tartalom és forma közt kell azért valami

* *Geschichte des Symbols*. Ein Versuch, Berlin, Verlag von Leonhard Simion Nf. 1912. VIII + 474 1. — Bámulatos fáradsággal, nagyszámú részletvállalkozás és részben félénk összefoglaló kísérlet határozott zárókövéül készült történelmi regisztrálás. Még ennek is csak mérsékelten organikus. De az összehordott anyag, a jórészt sorok közül kiintő újmutatásokkal, különösebb jelentőséget is ad e munkának.

ürnek maradnia, azaz: nem szabad egymást teljesen fedniök, különben elvész a szimbólumra oly jellemző „keresés és nemtalálás, hajhászás és elnemérés”, (Hegel *Ungemessenheit* elmélete) a kétértelműség, ahogy Hegel mondja, vagy talán helyesebben a többértelműség.

Mindamellett az a terület, mely e beillesztéssel, illetve kirekesztéssel adódik, ama mély históriai háttérben, melyre legalább néhány szóval mutattunk, nagy és homályos távlatokba vész és könnyű eleve belátnunk, milyen nehéz, megoldatlan kérdés (mert nagyjában megoldatlannak mondható) a szimbólumfogalomnak, melyet Fr. Th. Vischer (*Kritische Gänge*, Neue Folge 1861) „nehézkés, alakjavátoztató Proteusnek” bélyegzett meg, a tudományos definiálása, mihelyt szükségképp általános, a szimbólumnak minden területén, minden lényeges vonását bezáró meghatározást keresünk. Érdekes fogalmazásokkal igen, végleges megoldással sehohsem találkozhatunk. A görögök és rómaiak meg sem kísérelték, helyesebben meg sem kísérelhették, oly élénk volt még előttük a „filozófiai” fogalom mellett a szó kézzelfogható jelentése, de maga Georg Friedrich Creuzer, e tudomány legkiválóbb harciosa (1771 —1858) sem jut az alapfogalom és jellemző vonások leírásán túl a szimbólum határozott és teljes definíciójáig, amint ezt már Fr. Chr. Bauer (1824-ben) a szemére vetette. Ő Platón és Aristoteles tanainak megfelelően csak annyit mond, hogy a szimbólum egy, az egynek felezése által keletkezett és az egységben magát újra kiegészítő kettősség.

A szimbólum már annyiban is összetett jelenség, hogy nem magukkal a tárgyakkal, hanem egymáshoz való vonatkozásaikkal vagy helyesebben: hasonlóságuk egy vagy több különböző oldalának tudatával foglalkozik. Képzése általában észrevevések és elképzelések összeolvasztásából áll. Ehhez képest elsősorban tárgyi tudatunk primarius formáinak ú. m. érzesnek, észrevevésnek, emlékezésnek és elképzelésnek az összeségét igényli. Ezenkívül a szimbólum képzés teljessé tételére szükségeltetnek még az asszociáció, analógia, fantázia, érzés-áttétel* és *last not least* a szuggesztíó. Ez egyes közismert lelki élet-tényezők jellemzésébe e helyt nem bocsátkozhatunk. Meg kell azonban röviden, — a szuggesztíó szerepkörét egyelőre kikapcsolván vizsgálódásainkból — e lelki élmények egymáshoz való viszonyát, mondhatnám munkamegosztását a szimbólum-alkotásban vizsgálnunk. Ezt Volkelt úgy képzei, hogy az asszociáció (és analógia) szükségyszerű, úgyszólván külső segédeszköz (mint az emlékezés is), természetes megelőzője a szimbólum-alkotásnak, melyet az intuitív fantázia arra használ, hogy az egységes jelentést, a lelket belenézze általa az objektumba. A szimbólum alkotás tehát lényegében a gondolkodás egy szintetikus formája, mely a tekintetbe jövő tárgyak között kapcsolatot teremt (Ghil), a szimbolikus képek pedig a szellemi szintézis eredményei, vagy közelebről: eredményei észrevevés és észrevevés,

* Így nevezném az „Einführung”-ot, melynek feladata gondolatban másokba tenni át magunkat s azután közvetlenül átélni, amit azok átélnek, gondolnak, éreznek, akarnak és tennének. Vischer szerint az érzésáttétel általában annyi, mint a dolgok szimboliztikus felfogása.

és kép, kép és kép asszociációjának.* Verlaine szerint szimbolizálás = szintézis.

A szimbólumnak, már a legelsőlegesebbek alaptermészete szerint, elengedhetetlen vonása a szemléletesség és képszerűség, ami semmi közelebbi magyarázatra nem szorul. Evvel sokszor jár, esetleg jókor járult hozzá a jelentőség tudata, mit újabb írók is sokszor éreztek a szimbólum oly döntő vonásának, hogy elméleteik csak a legfontosabb dolgok számára óhajtanák a szimbólum méltóságát engedélyezni (Creuzer stb.). Minthogy alkotó elemei a maguk kettős eredetével — egyfelől az ideák világából, másfelől az érzékek területéről — bizonyos vibrálást visznek be a szimbólumba, mit a lényeg és forma inkongruenciája, a tartalomnak a kifejezés fogyatékoságához viszonyított túltengése okoz, az aránylagos rövidség (lakonizmus) képzete keletkezik, minek gyakori mellékhatása a felrázó, sokszor megrázó erő. De az ilyen szintézissel létesült kép számos oly tulajdonsággal is rendelkezik, melyek az összetevő részekben és részekből legalább is váratlanok, az összetettség által keletkeztek, úgyszólván az összetettség kémiai tulajdonságai s éppen e körül keresendő a szimbólumnak a természetest meghaladó ereje és rejtélyes jelentősége, ezért emelkedik túl a fogalmi beszéd fogyatékoságain. Talán legjelentősebbje a kémiai tulajdonságoknak a reprezentatív erő, a bizonyos totalitást-éreztetés, mikor a szimbólum a lélekben egy bizonyos sorozatot idéz fel, hasonlót és idegen dolgokat felzavar s ezáltal bizonyos külső-belső egységet és egyetemlegességet szerez magának. Erre célozva mondta Goethe Eckermann kérdésére, hogy milyennek kell egy theatralis színdarabnak lennie: „Es muss symbolisch sein, d. h. jede Handlung muss an sich bedeutend sein und auf noch wichtigere hinweisen”, és ezen a nyomon indulva jut el ez egykor oly dühös szimbólumtagadó, de öntudatlanul is szimbólista, ama pontig, hogy minden jelentőset, életben, művészetben és tudományban szimbólikusnak tekintsen.

Főleg utóbbi sajtóságok mutatnak a szimbólum legegyénibb tulajdonságára, hogy t. i. más is, többet, magasabbat mond, mint amit mond, másszóval: anélkül, hogy a megértést közvetítő jelei mások volnának, mint a rendes beszédé, a látható világ kérge alatt egy végtelenül fenségesebbet, annyival emelkedettebbet mutat, amennyivel az intelligencia felette áll a szemnek (Coust de Gebelin, 1777.). És ebben van jelentősége, bizonyos hangulatokban pótolhatatlan szükségessége. A közlés egy formája, de szokványai annyiban mások mint a rendes beszédünké, hogy szemléletességben és az érzékekre ható tulajdonságaiban felette áll annak. (Viszont élességben és meghatározó pontosságban nem állja vele a versenyt.)

Azok közül, kik ez érintett tulajdonságokat megfelelő definíciókba foglalni megkísérelték, hadd említsük meg a *disciplina symbolica*

* Az észrevevést a szimbólumalkotó elemek közé az u. n. misztikus fantázia ama különössége foglalja, hogy a konkrét képeket szimbólikus képekké változtatja s mint ilyenekkel él velök. A természet vagy az emberi művészet összes nyilvánulásai pusztá jelekké, szimbólumokká lesznek. (Ribot!)

első igazi mesterének, a jezsuita Athanasius Kirchnernek történelmi nevezetességű *vera symboli definitio*-ját, (melynek értelme szerint: a szimbólum természete, hogy eszünket — bizonyos más dolgokkal való hasonlósága által — egy dolognak a megismeréséhez segítse és jellemző tulajdona, hogy egy homályos szó fátyla alatt szeret elrejtetni)*, Hamburgernek talán legegyszerűbb (szimbolizmus az eszmék érzéki kifejezésének művészete)** és Volkeltnek körülbelül legterjedelmesebb körülírását az újkori filozófiai szimbólum-fogalom lényegéről. Ez utóbbi szerint:*** A szimbólumképzetnek oly tartalma van, mely valami jelentékenyen mást mond, mint amit a dolog valósággal jelent és amely mégis azzal az igénnyel léphet fel, hogy a mindig fennforgó összefüggésben a dolognak az ezen összefüggésben számbajövő jelentőségét adja. A dolognak tehát két jelentése van: egy közvetlen, valódi és egy mögötte rejtőző szimbolikus. Az első csak mint a közvetett, nem eredeti jelentés hordozója jön tekintetbe. Minden esetben a valódi jelentéshez egy attól lényegesen különböző csatlakozik. A közvetlen valódi értelem csak eszköz, a nem eredeti jelentés ellenben célkitűzés. Mind e kísérletek kritikájába természetesen nem bocsátkozhatunk. Meddő viták helyett térjünk egyenesen ama két főproblémára, melyeket mi a szimbólum-jelenség területén az érdeklődés homlokterében látunk. Az első, hogy milyen jellemzőkről ismerhető fel az a szimbólum, mely e szó mai, esztétikai-filozófiai értelmének megfelel, szóval: melyik és milyen az igazi szimbólum. A második, hogy mily vonásai alapján lehetne a szimbólumjelenség filozófikus rendszerbedolgozásához, ez eddig meg sem kísérelt feladathoz hozzálátni.

II.

Legalább is a művészi alkotás kereteiben egyenesen létkérdése, de minden tekintetben elsőrangúan fontos kérdése a mai szimbolika-tudománynak, hogy ősi jelenség, bennünk lakó hajlam, őszinte önkénytelenség, tehát belső kényszer-e a szimbolizálás avagy ellenkezőleg: reflektált, mesterkéltszándékosság, szabad elhatározásnak a szülőtte. Más szóval: az adott belső és külső körülményeket mérlegelve, mit találunk? Vajjon elementárisan kitörő, nála erősebb szükséglete volt — hogy úgy mondjuk — a költőnek fekete zongoráról, ős Kajánnal vívott viaskodásokról beszélnie, mikor a rejtélyes, vámpírelétről való felfogását, illetve magyar öröksége terhét szándékolta maradandóvá érzékíteni, avagy hidegen kitalálta és meggondolt tudatosan „alkalmazta” e módot? Vagy a mindennapi élet körében maradvá: önkénytelen nyilvánulás-e a kézfogás mozdulata, mely egy szerződés megkötését, az a *dextrarum iunctio*, mely a római jogban és a katolikus szertartásban is az ifjú jegyespár egyesülését szimbolizálja, avagy külsőleg bevitt, önkényesen beidegzett megállapodás? A kérdés sok és nagy vita tárgyát képezte az idők folyamán és a rétor Cicerónak rossz lelkiismerete, a ma Schopenhauertől vezetett kisebbség meg-

* *Oedipus Aegyptiacus*, 1652.

** *Real-Enzyklopädie des Judentums*, 1896.

*** *Der Symbolbegriff in der neuesten Ästhetik*, 1876.

győződése igenis hajlandó a hivatottabb művészek, alkotó hivatásosok erősködése ellenében is, fenntartani a *Wilkürprodukt* minősítést és így a szimbólumtól művészeti jogosultságot megvonni; mert eleve világos, hogy a „csinált”, külsőségesen „alkalmazott” szimbólumnak semmi őszinte művészetben nem volna keresnivalója.

Schlesinger, mint már említettük, lelkiismeretes, de csupán történetírói munkát végzett, bár viszont ezt oly elfogulatlan alapos-sággal, hogy hosszú időkre feleslegessé, sőt lehetetlenné tett minden hasonlót.* A célzatosság minden árnyalatának hiánya, mindig korrekt pártatlansága, egyfelől döntő értékét ad minden kommentár nélkül, sőt ellenére is, a hű történetíró nagy apparátusának, másfelől azonban utódait egyenesen rákényszeríti a filozofikus tárgyalás útjára, melynek kétségtelen nehézségeit ő kerülhette ki utoljára. Ezen filozofikus színvállás volna hivatott a nála mindig ingadozó mérleget végső megállapodásba billenteni. Ezt akarjuk megkísérteni ama tényekből indulva ki, melyeket a történelmi fejlődés elénk állít.

Ama jelenségeknek, melyeket az idők folyamán szimbólum névvel illettek, állítólagos rugóik szerint általában két főfajtáját szokták a szimbólumtörténetek megkülönböztetni.

A látszat szerint van egy szükségszerűnek nevezhető szimbólumfajta, melyet Philippson bizonyos tekintetben helyesebben eredeti szimbolikának hív (primariusnak mondhatnók leginkább). Európai irodalmainkban ilyen a Herakleitos vagy Platón szimboliztikája. Előkészítetlenül megáradt gondolatbőségük, a heves, követelő vágy: minden érzett és bennök élő árnyalatot teljesen közölni, túragadja őket az adott lehetőségeken. Nélkülözik a kifejezési eszközöket, hajlékonyságokat. Platónnak nincsenek szellemi világához megfelelő anyagból szabott kifejezései, a feladatot, mely elé gondolatai állítják, nem tudja reális szoliditással megoldani, tehát — bizonyos kényszerű megközelítésbe sűrítve azt, amire emberi határai közt képes — érzékivel vagy legalább is fogalmilag ismerttel fejezi ki a neki érzékfelettit: testessé teszi a szellemi világot, képekben beszél. Ismeretesek a Platón-féle „mythosok”, melyek rendszeren a pozitív tudás hiányosságába nyújtanak bepillantást. Egész *Symposion*-ja a szerelemnek, az egy-test-egy-lélek alkotó vonzalomnak a meghatározása, de fogalmi helyett inkább költői, képletes formákban, mint ez mindig is történik, ha olyanról van szó, mit a filozófus ugyan vall, de aminek tudományos leszögezése túlmegy eszközein (Zeller). Minthogy idáig Herakleitos vagy Platón nem a reflexió kerülőjén, hanem az alkotó direkt gondolatával jutott, látni való, hogy a leküzdhetetlen kifejezési akadály szükségképp szemléltető művészt teremtett a filozófusból. De így van ez minden leküzdhetetlenül nagy újat-alkotásnál. Így segít magán eredetileg a nyelvalkotó (hiszen a szavak ősi fogalomszimbólumok!), a

* Pótlásokat különben sokszor már maga szükségesnek jelöl ki, (ék-, ruha-, címer- és fegyverszimbolika), más részeket okát nem adva hanyagol el pl. majdnem teljesen a betűszimbolikát) stb .

vallásalapító (az Isten szellemi tisztetét a zsidóknál, mint Bahr is, vallja, szimbolikus kultuszformák készítették elő), így a festő, a szobrász, a költő stb. Ez a szimbólumfajta elfogadottan őszinte, kényszerű.

Épp így külsősegesen megkülönböztetik a szimbólumnak egy másik fajtáját is, melyet nem ily kényszerűségből, hanem fejlett kifejezési eszközökkel rendelkező korokban az ész (reflexió) és a fantázia összetevéséből ered, legtöbbször olyan idők után, melyeknek művészete következetesen az érzékel felfoghatót reprodukálta. Egy ily, szinte az *actio parit reactionem* biztosságával következő korban a szimbolizálás mint valami általános emberi, de mert nem mindenki-ben kifejlődött, épp ezért művészi hajlam kiélése, esztétikai ideál, *summa ars* szerepel a történelmi megkülönböztetésben. És itt, a szimbólumfajta ilyen beállításában, mely a kényszerűség helyén valami esztétikai ideál relativitását tüntetné fel mint a szimbólum előidéző okát, már ott fenyeget az ars, a mesterkéeltség, a szabad elhatározásos származás veszedelme és vádja.

De az elérendő cél szerint is különfélék a szimbólumok, melyek a hosszú történelmi fejlődésben élénk állanak. Határozottan igazságszemléltetők, tisztán az érzéki szemléltetés céljából lettek, nagyban és egészben, éppen az említett Platon-féle szimbólumok, ugyanazok, amelyeket szükségszerűeknek mondtunk; de számos görög misztériumban, elterjedt keresztény misztikában, görög filozófusok (Pythagoras stb.) és keresztény teológusok használták a misztikus-allegorikus kifejezési módot — éppen az igazság elfátyolozására; egyfelől, hogy az avatatlanok előtt érthetetlenek maradjanak, másfelől, hogy az adeptusok allegóriákkal és szimbólumokkal vezetessenek be a filozófiába, ahogy Jamblichos fejezi ki, szóval — talán — hogy figyelmük, tudnivágyásuk felkeltessék. A körülmények világossá teszik, hogy utóbbi esetben a szimbolizálás tudatos, szándékolt eszköz, melyet praktikus célok elérésére, szabad elhatározásból választottak. A művészi szép, a költőiség benyomása, mely olyik ilyen alkotásból mégis felénk sugárzik, különös ellentmondásban van eme származással, mely általában nem konveniól a művészi ok és cél-felfogásnak. Épp ezért e különös eset további tárgyalásra tart még számot.

Végül még vitalitás szempontjából is különféléknek mutatkoznak ama jelenségek, melyeket a történelmi fejlődés folyamán szimbólum névvel illettek. Az étellel telt, sokjelentésű, ruganyos „Proteus”-képek mellett vannak a gyakorlati életben elkopott jelek (pl. a céhjelek), melyek egy részénél ma már nem is érezzük a szimbólumot (betűk, számok stb.).

Melyik vagy melyek lesznek már most e történelmi faj-jelenségek közül a bennünket érdeklő esztétikai szimbólumfajták?

Legelsőbben kirekesztendők a katexochén gyakorlati és elkopott jelek — mindkét jelzőtulajdonságuk okán. Céhjelek vagy egy társulat ezoterikus ismertető jelei rendszeren sok önkénnyel megállapított jelek, hasonlóképpen azzá lettek számunkra a betűk stb. A jel pedig éppen szimbólumellenes területre vezet. Nincs benne semmi, ami lelki folyamatoknak volna eredménye és táplálója, hanem kizárólag logikai célok szolgálja, mely fogalmak észbentartását és újra-felismertetését eredmé-

nyezi. (V. ö. W. Wundt, Logik 1906, a *Symbolik der Urteilsfunktionen* c. fejezetet, stb.) Nincs is a szimbólumnak egyéb köze a jelhez, mint-hogy látható „jele” egy érzékileg észrenemvehető állapotnak vagy történésnek.

Ami most a szükségszerű és szabadelhatározásos szimbólumok megkülönböztetését illeti, már Fr. Alb. Lange ezt írja: „Dieselbe tiefe Begründung in der menschlichen Natur, wie das Bedürfnis, die Wirklichkeit naturwissenschaftlichen Gesetzen gemäss aufzufassen, hat auch das Bedürfnis, ideale Bilder zu gestalten”. Hasonlóan fogja fel az emberi természetben megokoltnak látszó szükségszerűség teremtményeképpen Spencer is a szimbólumot. Azt hisszük, a dolog lényegére utalunk ama megállapítással, hogy a kényszerűség feltétlen kelléke az őszinte szimbólumnak, csak épp ez a kényszerítő körülmény más az idők és viszonyok szerint. A görög, római, germán stb. őskorban a kifejezési eszközök hiányossága, a modern lélekben szinte úgy látszik ezeknek túlbősége, kényelmessége adja meg e tényezőt, mert a megúnság újat követel, az elhasznált anyag újjáteremti magát s az új területen újra csak megvannak a szűk viszonyok, a kifejezhetetlenek, melyek kényszerítőleg lépnek fel. A kérdés csak, hogy az a művész, ki egy ily új terület munkásának vallja magát, csakugyan talaján áll-e ennek az új világnak, melyen a szimbolizálás kivett szabadsága épült, mely a szimbolizálás kényszerét felidézte, másszóval őszinte-e, jóhiszemű-e?

Ilyen alap sok francia és mai szimbolista költőknél a misztikus alaptermészetnek nevezett lelkiállapoté (melynek részletes leírása iránt Schlesinger könyvére 48/49, 72/73 stb. 11. utalunk), az ész és a természet látszólagos különbözőségeinek egybenézése (*ineinanderzuschauen* — Vischer szerint), helyesebben egybeérzése, (ahogy Volkelt mondja: *Ineinsfühlung*), szóval a Világnak egyéniségünkbe olvasztása.* A világ minden egyénben újjá születik, minden egyénben új a világ. Nevek és életek, világosan beszélő szinte fizikai lélek-analizisek, elfogulatlan tanúbizonyságok teszik kétségtelenné, hogy így előállott belső feltételekkel szükségkép, jóhiszeműen járt a szimbolizálás kényszere. Még a különbség se oly nagy ama bizonyos Platon-félettől, mint elsőre látszik, mert kétségkívül Herakleitoszt vagy Platont is készítették lelki energiák, nemcsak külső körülmények, azon útra, melyet kortársak és szaktársak más kerülővel tettek meg. Másszóval: a mai eszközök elégségesek volnának egy régi Platon elvont gondolatainak szimbólummentes kifejezésére, de valószínű, a mai Platon úgy gondolna és érezne, hogy a mai eszközökön is túlmenne, ami meg újra szimbolizálásra készítené. A modern Platonoknak és Herakleitosoknak a maguk bonyolódott kifejezhetlenseit a lelki látás különösségével újjá komplikált fogalmak adják. A jóhiszemű, mondjuk: születés szerint misztiko-szimbolikus természet tehát tudattalanul, természete okán állíttatik a

* Jamblichost ama híres mondásával, mely szerint a szimbolikus kifejezés mód a jelképesen ható természet utánzásának tekintendő, Schlesinger a 19. századbeli szimbolisták másfélezer évvel előretolt, egyenes ősenek tekintii.

szimbolizálás kényszere elé. A világot mindenki magán át látja, ez a tényező tehát mindég újjá alkothatja a világ képét s ha az én erre alkalmas, annyira leírhatatlan és kifejezhetetlen újjá, amennyire már az általános kifejezési eszközök nem terjednek. A kifejezési eszközök hiányossága elengedhetetlen kellék, de e hiányosság nem annyira külső körülményeknek, mint inkább az alkotó művész lelki diathezisének a függvénye.

Még egy megjegyzésünk van sok ú. n. szabadelhatározásos szimbolista védelmére. Nem lehet titkot csinálni belőle, hogy ma legfeljebb a Herakleitos vagy Platon-féle szimbolizálást tekinthetjük abszolút tudattalannak vagy akaratlannak. Oka röviden, hogy e régi mesterek művészies feladat megoldásaiba önkénytelen velejároként belekerült a szép is. A képzőművészeteket illetően, hol természetesen éppúgy áll a dolog, világosan fejezi ezt ki már Chr. L. von Hagedorn *Betrachtungen über die Malerey* c. művének 9. fejezetében: „Das Bedürfnis hat — die Allegorie* hervorgebracht, doch unter den Händen des denkenden Künstlers verwandelte sich das Nothwendige in Schönheit.” Ha most már teljesen figyelmen kívül hagynók is a tanulás tényezőjét (úgy a ráeszmélés útján, mint a tudatos esztétikák útján valót), még úgy is, minthogy (egy csodás tapasztalati tény szerint) művészete múltjának összege a zsenivel születik, természetes, hogy a szimbólumalkotással keletkezett s egyszer már megvolt szép tudattalan tudatát minden művészlelekben benszületett, beidegzett készségnek, a költői érzékenység egy kicsírázásra hajlandó vonásának kell feltételeznünk. Más szóval: a szép, melyet bizonyos helyeken csak a művészies ομβολικός-kifejezőmód okozhatott, rejtett és titokzatos utakon esztétikai-pszichológiai ideál-ösztönnek lopta be magát az utódba, pusztán azért is, mert utód.

És ez az, amire időnként rá kell eszmélni, ez „az érzéket ábrázoló korok reakciója”-ként elkönnyvelt, „szükségképp felébredő hajlam”; ez az öntudatlan nosztalgia a poézis egy ősi forrása felé, mely már Mallarmé, Ghil, Moréas, Verlaine stb. szimbolizmusát egy másodlagossági árnyalattal többnek (azaz másnak) mutatja, mint szent akaratnak és küzdelemnek a „Végtelenhez és Kimondhatatlanhoz hódoló sejtelemmel közeledni” (Platzhoff-Lejeune.) Abban már most, hogy valaki az ilyen, benne lappangó és felfedezett szimbolizáló hajlandóságot akár ráeszmélő tudatossággal is, fejleszti, siettet, erősíti, semmi kára az őszinte alapnak, szükségkép a szimbólumnak sem lehet. Hiszen a szimbólum jogosultsága szükségkép csak azon múlhatik, hogy a szimbolizálás mértföld-jelzőjével a kifejezendők és a kifejezések között éreztetett távolság nem csinált, hanem jöhiszemű.

E jöhiszeműség kérdésében dönteni persze csak esetenként, egyéneként lehet és e szerint lesznek a gyakorlatban akár tárgyi-lelki nehézségek, akár tisztán „benszületett” lelki hajlandóság okán kényszerű, tehát jöhiszemű szimbólumok és viszont találatni fognak nemjöhiszemű művirágok („utánzatok”), felfogásnak értelmében külsőséges figurák, miknek semmi közük az igazi, élő szimbólumhoz nincs. Végeredményképen tehát elvben és elméletben:

* Allegória itt az, amit mi szimbolikus alkotásnak nevezünk.

1. Szimbólum csak egyféle van. Kényszerű. Platón híres barlangja az Államban éppúgy kényszerű, mint Ady hírhedt fekete zongorája. Csak éppen a szükségszerűséget előidéző körülmények módosultak a kor és egyén kultúrájának megfelelően.

2. A belső kényszerűség mellett a tudatosság bizonyos fajtája is lehet jelen, de nincs szükségképp és nem lehet a tulajdonképpeni szimbólumprovokáló. (Pl. Moréas és Ady tudják, hogy ők ú. n. szimbolisták, de nem azért lettek, mert tudják, hogy „ilyen is van” és erre adták magukat, hanem azok, noha tudják, mert mások természetükkel nem lehettek.)

3. A keresett esztétikai-filozófiai szimbólum fajta tehát csak a jóhiszeműen kényszerű lehet s evvel a ὄσει vagy Φίσει kérdés is ki van küszöbölve.

*

A jóhiszeműség tehát az a megkülönböztető szó, melyet Schlesinger nem talált meg s amelyből az ő tévedései származnak, így ő hajlandó volna a szimbolizáló képességet organikus hajlamnak is elismerni (37. 1.), sőt a művészi alkotás területén őseredeti jelenségnek, de ezt a fényűzést csak egy szinte *circulus vitiosusos* kikötés árán engedheti meg magának: „wenn man nämlich — írja 178/9. 1. — nur das als Kunst bezeichnet, was in irgendeiner künstlerischen Beziehung als symbolisch anzusprechen ist, und die Nachahmung der Wirklichkeit als unkünstlerisch ausschaltet”. Így, mikor tényei a mi válaszuk felé szorítják, de a „jóhiszemű” és „csinált” megkülönböztetést elmulasztja felvenni, a „szimbolizmus” és „szimbólumhasználat” között teremt magának oly mondvacsinált, szörszálhasogató különbséget, mely fenyegetett egyensúlyát volna hivatott fenntartani: „Das Symbol ist ein Geschöpf der Not, mangelnde Fähigkeit des Ausdrucks ist seine Wiege gewesen, mangelhafte Erkenntnis säugt es, gehüllt ist in ein unzureichendes Gewand — der Symbolismus aber, nicht nur der neuzeitliche, sucht geflissentlich ohne Not all jenes hervorzurufen, dessen wir, im Besitze geläuterter Begriffsbestimmung und einer vervollkommenen Sprache nicht mehr bedürfen.” E megkülönböztetés elmulasztását veti kritikus elődei szemére (430. 1.); az előzőkből világos, mily jogtalanul. A szükségét nem a fogyatékos kifejezési eszközök, hanem a relatíve fogyatékosak okozzák, azaz nem a külső körülmények, hanem a lelki tartalom és ennek milyensége. Nem szabad tehát a „Symbol” szót kizárólag a Platonféle fajtájú szimbolizmus termékeire lefoglalni s minden egyebet a szükségszerűség vonásától megfosztva „Symbolismus” név alatt ettől élesen elkülöníteni. Ezt a fogalmi megszorítást Schlesinger minden igaz jogosultság nélkül, önkényesen teremtette — magának, ami annál feltűnőbb, mert addig mindég kifogástalan tárgyilagossága mindenre, csak éppen erre nem váltott előleges bizonyítással vagy előkészítéssel jogot. Ellenkezőleg: pl. a francia szimbolikusok tárgyalásakor nemcsak, hogy nem emelt kifogást szimbolikus kifejezésmódjuk visszatetsző szükségtelenségét illetően, nemcsak hogy a kifejezendők súlyát nem mérte le és nem mutatta ki könnyűségüket a kifejezésektől mutatott erőfeszítéshez képest, amivel keletkezésük ravasz önkényességét egyedül bizonyít-

hatná, szóval nemcsak hogy a jóhiszeműséget nem vonta meg tőlük, hanem lelkiismerete nyomása alatt feltétlen elismerést szolgáltatott művészetüknek (pl. Verlaine-nek stb.) és igazságosan, helyesen, a tények beállításával elvileg seholsem zárja ki a kényszerű származtatás lehetőségét. Nincs joga és nekünk sincs okunk tehát a „Symbolismus” nevével azoknak a mesterkedését jelölni, akik a szimbolizmust csak diszkreditálták szükségtelen alkalmazással. (Mert hiszen voltak és vannak ilyenek is) És ha talán a szimbolizmus szó a gyakorlatban — mint láttuk — verbum médiummá lett s általában a stilisztikai figurát jelöli őszinteségére, szóval igazságára való tekintet nélkül s ha már itt-ott a laikus vagy elfogult használatban csakugyan kezdene is a peius jelentésbe átmenni, vajjon nem tiltakoznunk kellene akkor is inkább a fogalom kettéosztása ellen, semmint ilyen zavarok terjesztőivé szegődnünk?

*

Most már csak ama különös fajtájú szimbolizmus igényel és érdemel megbeszélést, amely kétségtelen, sőt sokszor bevallott szándékosság mellett is, némely nyilvánulásában, egészen hasonló költői hatást gyakorol ránk, mint a jóhiszeműen kényszerű. A fent érintett „elfátyolozó” szimbolizmusok egy része tartozik ide. Mi ezeket szintén a vizsgálandó és elismerendő szimbólumok közé véljük sorozhatni ama látszólagos ellenmondás ellenére, hogy egy teljesen külsőséges kényszernek és bizonyos, a megengedhetőnél jóval nagyobb, céltudatos tudatosságnak a szülőttei.

Tudvalevő és Szent Ágostontól Winckelmannon át napjainkig sokan hangsúlyozták, hogy emberi sajátságunk észrehevés nélkül menni el amellett, ami az első pillanatra világos, míg az elburkolás, a talányosság felkölti figyelmünket. „Gewissen Geheimnissen, und wenn sie offenbar wären, muss man durch Verhüllung. . . Achtung erweisen”, mondja a tapasztalt Goethe a Wanderjahreben. Természetes hogy e gyengeségünkből nem jelentéktelen kárunk is származhatik és kellő ok fennforgása esetén hajlandók is leszünk e hibánkat érdemes igazságok hirdetőinek szemében oly kényszernek elismerni, mely őket a szimbolikus beszédmodorra jogosíthatja, de természetesen csak akkor, ha igazságaik észrenemvételése valóságos veszteségét jelentené közönségüknek, esetleg az emberiségnek. Ilyenkor, míg a száraz logika nem találna meghallgatásra, a szimbolikus jelekben rejlő erő növeli a figyelmet és a benyomás erejét (Nork), a szimbólumban rejlő impozáns hév elűzi a tompultságot, a kép a maga tömött tartalmával legbiztosabban célba cikkázik és súlyánál fogva ott tapad. Ez elvre elméletben — ha a filológia jól sejtí — már a nagy Homeroskritikus Aristarchos kezdett ráeszmélni, mikor az írásmódot, mely képekben, alakokban adja a maga fogalmait, valahogy erősen a „költői” lényegéhez tartozónak mondotta.* A gyakorlatban Jézus a legtipikusabb hirdetője és igazolója, bár ő legtöbbször már allegorizál (példázatok.) Sokban ide tartozónak

* Homeros öntudatlanságához aligha férhet kétely, bár még J. G. J. Herman, Creuzer legélesbeszű ellenfele is vallja, hogy Homeroszt meg kellett Görögországban egy filozofikus-szimbolikus korszaknak előznie.

látszik egyik-másik görög filozófusköltő feltűnően szimbolisztikus nyelvhasználatára, mely itt-ott talán, egyfelől a tanítás értékessége, másfelől a cél — laikus hívőktől való észrevételezés — alapján a kényszerűség e fajtáját jogosult magának arrogálni. (A töredékekből ma alig tudunk határozottan döntenie.) Ez esetek is gyakran átmennek az allegóriába. A sokszor be nem vallott okok világosak. Egyfelől a figyelemkeltés, másfelől egy talán művészi szempontból kevésbé jogosult, de allegorikus költemények magyarázatául sokszor tekintendő kényszerűség, mely a kétértelműség által írójának személyi szabadságát hivatott az üldözéstől biztosítani. (Gondoljunk csak magyar példáinkra.)

III.

Az irodalom példáját követve mindeddig mi is mellőztük, de szándékosan, a szimbólumalkotás egy fentebb már érintett fontos kellékét, melyet még Schlesinger is, bár említ, elmulaszt mint szervesen működő, élő tényezőt, alapvetően figyelemre méltatni és előtérben tartani. A szugesztíóra gondolunk, melynek működése véleményünk szerint elengedhetetlen minden szimbólum-keletkezésnél, míg eredményei: a szimbólum szuggesztibilitása, a jóhiszemű kényszerűség mellett, legfontosabb jellemzője a szimbólumjelenségnek.

Igaz, vannak féltudatos, ki nem épített szimbólumok, melyeknek nyelve csak nekem érthető s melyek — kimondatás nélkül — csak bennem, csak nekem élnek. Egy sárga szalag, vagy csak a sárga szín például, mihelyt megpillantom, bizonyos lelki hangulatomban, inkább érzés mint tudat, inkább hangulat mint jel gyanánt, jelentheti számomra a legnagyobb szerelem legkülönfélébb meleg érzéseit, mert a szalagot, a színt valaki viselte s azt nekem egy, elgondolom hosszadalmas kapcsolat punctum saliensévé tette. De az ilyen embrionális-ezoterikus szimbólum tulajdonképp nem szimbólum, hanem érzelm-árnyalat, elszaladó kép, mely csak akkor lesz szimbólum, ha megállítjuk, tudatosítjuk, kifejtjük. S mihelyt ezt magunknak megcsináltuk, már másoknak csináltuk, közölhető, mint a legtöbb, rendes szimbólum, melyet a kifejezettség éltet. Azaz, ha a szimbolizálást lelkünk és bizonyos jelenség egyesülése parancsolólag kikényszeríti belőlünk, mialatt az összeolvadás eredményét a magunk számára tisztázni igyekszünk, már egy közösségi követelménynek tettünk eleget, melynek — mint a közösség egy tagja — személyünkben jogi képviselői vagyunk. A költőt, ki a virágnak, rózsának vagy liliomnak nevével ifjú vagy szüzi nőt jelöl, a szobrászt, ki eltört liliomot farag a lány sírja fölé, ama bizonyosság mozgatja, hogy hallgatói, nézői tudatában e virág-képek „szimbolikus megegyezésben” vannak a viruló, ártatlan, elhervadt emberi lénnel. A szimbólum keletkezésével a nyilvánosságnak, a megértetésnek, a másokra hatásnak követelményét és igényeit hozza magával. Mint a nyelv is csak akkor az, ha közlekedést tesz lehetővé, úgy a szimbólumalkotást is elsősorban az jogosítja, hogy célszerű, találó, azaz sokoldalú és teljes megértésre számot tarthatni megfelelő legyen. Ez igény kielégítése a jóhiszemű esetekben — elméletileg — a magunk előtt való tudatossá tétellel egyértékű, mint ezt már megértettük. Igaz, ha jelentős fajsúlybeli különbség

van a szuggeráló egyén és a szuggerálandó tömegek közt, megtörténhetik, hogy a magunk előtt való tudatosítást, vagyis a nekünk „jó” szimbólum, nem lehet azonos a kifejezettel (a tömegnek valóval), hanem valami közvetítő népszerűsítés, áthidalás válik szükségessé; e művelet azonban, ha bizonyos tekintetben megokolt is, már nem a szimbólumalkotó művészetet érinti és tisztán gyakorlati célt szolgál. Rendes esetben tehát a tökéletes szimbólum-művészetet a bennünk lakó egyéni, szubjektív és közösségi, objektív hajlam teljes érvényrejtetése hozza létre. A közösségi igénynek ilyen önhatáskörünkben való — mondhatnók „kebelbéli” — elintézésén alapul már R. M. Wernier felfogása (*Das ästhetische Symbol* 1906): „Das Gefühlsleben des Menschen hat eine subjektive Quelle, welche ihn als unabhängiges Individuum, und eine objektive, welche ihn als Mitglied der Menschheit kennzeichnet. Wo beide ihre Ideale am vollkommensten verwirklichen, da haben wir auch die echte symbolische Kunst.”* Egy lelket kell csak tehát vizsgálat alá vonni, mikor arról van szó, hogy mi módon és milyen lelki történések útján talál befogadásra és megszívelésre a szimbólum és ez természetszerűleg csak a szimbólumalkotó psyché lehet. A szuggerálandók, a recipiensek lelkének külön egyéneken való megvizsgálását azonban az alkotó lélek közösségi, objektív igényeinek figyelembe vételével kell helyettesíteni és ezen át tartani szemmel a befolyásolandó társadalom problémáját.** A szociális karaktert egyébként mi sem igazolja jobban, mint a szuggesztibilitás legszorosabb összetartozása a szemléletességgel. Külső jel — és a szimbólum végeredményben ez — csak akkor szuggesztív, ha szemléletes és a szemléletesség egyetlen bizonyítéka a hatás, a szuggesztívó. (Az a „magánjellegű”, embryonális-eszoterikus „szimbólum”, melyről épp az imént beszéltünk nem is feltétlenül jel és következőkép nem is szorul a szemléletességre). A legelső, érzéki, görög szimbólumoknak — a vendégbarátság stb. jelentőknek — már az adott életet és jogosultságot, hogy nyelvi nehézségeket eltüntetve, távolságot legyőzve egész társadalmakhoz szólottak. De később is, mindég: „Anschaulichkeit, Lebendigkeit, Eindringlichkeit sind die notwendigen Mittel, um die menschliche Gesellschaft zu vereinigen, zu belehren, zu führen nicht nur in den geistigen Niederungen der Vorzeit, sondern auch auf den lichten Höhen idealsten Strebens” (Schlesinger). Már pedig láttuk, hogy a szemléletesség ereje ép az, ami a rendes beszédétől elkülöníti s az önálló jelentőség súlyát megadja a szimbólumnak, ez a teremtő és éltető jogosítvány az újfajta beszédhez: a szimbolizáláshoz. Nélküle nincs szimbólum. Ő maga

* Több szempontból érdekes dolgokra mutatnak ez összefüggés körü A. E. F. Schäffle: *Das gesellschaftliche System der menschlichen Wirtschaft* (1873) és E. Bleuler: *Affektivität, Suggestibilität, Paranoia*. (1906) c. munkái.

** A szociológia és szimbolika összefüggésére Schlesinger egy bátor-talanul alárendelt, mellékes fejezetben vet — Comte, Spencer, Schäffle és Simmel személyeihez tapadva — szinte tolvajlámpából, szükségkép nem teljes fényt.

pedig nincsen a köz nélkül: A szociális hivatás céltudatán alapszik s hallgatagon is irányító szempontnak ismeri el azt.

Minden különösebb bizonyítás nélkül szembeszökő, hogy a szimbólum fentebb elsorolt jellemző tulajdonságai ú. m.: jelentőség, rövideg, megrázó erő, a melegségkeltés stb. is mind olyan tényezők, melyek tömegre hatni kiválóan hivatottak s kiválóan tömegre szabott követelmények is.

Már e felületes utalások is némi fényt vetnek ama Schlesingertől még megkerült feladat megoldására, mely a szimbólumterület *rudis indigestaque moles*-ének valami filozofikus tárgyalás kereteit, valami-féle természetes felosztás egységét volna hivatott megteremteni. Íme, elég részletes adattudásunkban egy szerves útbaigazító vonást, a szociális karaktert kell nagyobb figyelemre méltatnunk és kétségtelen, hogy valamint a filozófiai rendszer megvonalozásához szükségelt szimbólum milyenségét a jóhiszemű kényszerűség vezető elvével eszközrendő kirekesztés adta, úgy fogja ezen túl az anyag elrendezését a szimbólum szociális karakterének elve lehetővé tenni.

Természetes, sem e megállapítás eredményeinek részletezésébe, sem e nagy munka egyéb, mellékes, de számos összetevőinek szerepkörébe itt nem bocsátkozhatunk. Ezt egy megírandó elmélet feladataul kell tekintenünk, mely alól olvasóink helyeslése is bizonytal felmenti gyengeségünket. E vázlat legfeljebb csak néhány kidolgozandó nagyobb fejezet rövid cím- és tartalomjegyzékét szeretné itt körvonalazni, mint olyanokét, melyeknek a szimbólumjelenség filozofikus rendszerbe foglalásánál feltétlenül hely fog adatni. Szükséghez képest, minthogy a szimbólum szubjektív összetevői az eddigi irodalomban is már érdemükön felül részesültek méltánylásban, e címek csupán az elhanyagolt területek anyagából válogatnak s természetesen távol áll tőlük a pretenció, hogy ilyen csonkaságukban a teljes rendszer-kidolgozás alaprajzának tekintessenek.

*

Egy fejezet címe volna például: Milyen az egyéni lélek a szimbólumalkotásban? és különösen az egyéni lélek emez aktusnál élénken szereplő objektív elemeinek leírását tartalmazná.

Egy továbbié: A közösségi karakter fontossága a szimbólumalkotó lélekben: A közösségi szempont, mint az egyéni alkotás elengedhetetlen eleme. Az egyéni lélek ama szociális készségéről szólana, amellyel ez magában a mást bizonyos tekintetben felismeri és számba veszi, mert csak így tehet eleget ama követelménynek, hogy képeit minden szuggerálandó, félreértés nélkül, azon jelentőségben illetve jelentőségekben értse, azaz érthesse, amelyekben az egyén érti és akarja értetni.

Egy másik fejezet: A közösségi szempont tekintetbe vételének fokáról és köréről, a közösség jogairól és szerepéről szólana, vagyis arról, hogy jogosult-e egyáltalán az a szimbólum, mely nem támaszkodhatik közérthetőségre, illetve: lehetnek-e a szimbólumnak követelményei a megértetést illetőleg a közösséggel szemben, és ha igen, mikor, milyenek? — avagy, szuverénül, csak a közösség értelmi foka szabhatja meg a szimbólum határait? Ide tartozik a kérdés, mennyire

idomíthatja magához az egyén a közösséget és mennyiben szabad erre számíthatnia. (Szimbolista költők, festők stb.!)

Újabb fejezet volna: A szimbólum mint közösségalkotó és a közösség mint szimbólumprovokáló. Egyfelől pl. a vallásos érzelmek szimbólumairól tárgyalna, melyeknek ismert közösségalkotó és öregbítő ereje legjobban igazolja a szimbólum szociális karakterének fontosságát; amiről részletesen pl. Fr. Glatz szól *Symbolik* c. művében (1913.); tárgyalná az ú. n. tömegszimbólumok (templom, zászló, pecsét stb.) jelentőségét,* amikről Georg Símmel szólott *Soziologie*-jában (1908). Másfelől különösen a zárt körök használatában közismert, ezoterikus szimbólumok példáján vizsgálhatná a közösség szerepét a szimbólumigényelés körül stb.

Meg kellene csinálni: Az apotiori egyéni és apotiori szociális szimbólumok felosztását, valahogy oly értelemben, hogy az előbbieket nagyjában az ú. n. művészi, az utóbbiakat a gyakorlati szimbólumok Katexochén egyéni pl. egy szimbolikus költemény, katexochén szociális — mondjuk — a lábmosás, keresztelés vagy úrvacsora szimbóluma a keresztény egyházban. De természetesen a határokon könnyű az átcsapás.

Ezen alapon ki kellene mutatni: Az apotiori szociális szimbólumok vezető szerepét, minek argumentumai, — messziről úgy látjuk — három csoportba tagozódnának:

a) Az egyénileg lezajló „privátszimbólumok”, melyekről fentebb szólottunk nem tekinthetők valódi szimbólumoknak, hiszen legjellemzőbb vonásaik is hiányozhatnak. (így a kényszerűség, szemléletesség is stb.)

b) A közösségi szempontnak feltétlenül vannak és még hozzá jogos követelményei az apotiori egyéni (*l'art-pour-l'art*-os) szimbólummal — például egy szimbolikus festménnyel — szemben, amint ezt egy előző fejezetnek dolga kifejtetni. Legfeljebb a fok lehet kérdéses, hogy meddig. — Végül

c) legalább is bizonyos közhasznú, gyakorlativá vált szimbólumoknál a közösség szempontja mint kizárólagos irányító szerepel. Ezt az, igaz, tárgyalásunk körébe nem vont, mert nem eleven szimbólumfajtát, ha tulajdonképp megalkotni nem is, de alkalmazni mindenestre csak mint közösségi tag, kifejezetten a közösség érdekeinek képviselőjeként, alkalmazza az egyén. (Pl. jelképes cégérek, címerek.)

Stb. —

*

Minden célunkat elértük, ha e szerény sorokkal sikerült nálunk még ma is nagyon elterjedt tévhiteknek némi helyesebb irányítást mutatni és ha általában, legalább a gondolatmozdítás erejéig, tovább is vihettük ezt az erősen nekilombosodó problémát a beérés és leszüretelés felé.

* Vajon eme ma már merőben konvencionális jeleknek mi volt az eredeti szimbólumértékük?

Berkovits René: Újabb tanulmányok a szociálbiológia köréből

I.

A szociálbiológiai érdeklődés középpontjában ma kétségtelenül az átöröklés és ennek gyakorlati vonatkozásai állanak. Az utolsó évtized részletkutatásait meglepő gyorsasággal egységesítik és a természettudomány nyújtotta adatokat társadalmi problémák megvilágítására igyekeznek felhasználni. Nem valami új organikus szociológiát készítenek elő az idevágó munkák, hanem megpróbálják, hogy a természettudományi kutatás eredményeit, amennyiben ezt a viszonyok megengedik, bevigyék a gyakorlati életbe.

Így született meg szemeink előtt a faj higiéne s ennek gyakorlati formája: az eugenika. Ennek az új tudománynak legjobb talaja az északamerikai Egyesült Államok, ahol nem nézik, hogy valamely eszme új-e vagy régi, hogy valamely javaslatot kipróbáltak-e már másutt vagy sem: ha valamit ésszerűnek látnak, megvalósítják, s ha a dolog megállta a tűzpróbát, intézménnyé fejlesztik. Hogy milyen széleskörű az Unióban az eugenikai mozgalom, s hogy eddig milyen eredményeket ért el ott a gyakorlati fajhigiéne, arról számol be Hoffmann Géza most megjelent szép könyvében.*

Rövid bevezetés után, amelyben a fajhigiéne alapfogalmait ismerteti, részletesen beszámol az eugenikai gondolatok elterjedtségéről az Unióban. Az 1903-ban alakult *American Breeders Association* 1906-ban fajhigiénés szakosztályt létesít, amely azóta az amerikai eugenikai mozgalom középpontja, s a következő módon dolgozik: 1. tanulmányozza az átöröklés kérdését az embernél, 2. módszereket

* Die Rassenhygiene in den Vereinigten Staaten von Nordamerika. Von Géza von Hoffmann, k. u. k. österr.-ung.-ar. Vizekonsul in Chicago. — Lehmann, München. 1913. XII., 237 S. Mk 5.

dolgoz ki, amelyekkel egyesek, családok és népfajok „öröklési értéke” megállapítható, 3. nagy propagandával rátereli a közfigyelmet az Örökölhető kiválóság szociális jelentőségére, másfelől arra a veszedelemre, amelyet az örökölhető testi és lelki hibák hoznak a társadalomra, 4. javaslatokat tesz arra nézve, hogy miképpen volna javítható a népfajok és az emberiség „öröklési anyaga”. Már 1910-ben elérkezett az ideje annak, hogy a fajhigiénés adatok gyűjtésére és feldolgozására külön intézetet alakítsanak, ez a *Eugenics Record Office* Cold-Spring-Harborban, Newyork mellett. Ez az intézet elsősorban ú. n. családkutatással foglalkozik, azaz bizonyos tulajdonságok átöröklését kíséri végig egyes családokban, idevonatkozó kérdőívei ezerszámra forognak közkézen, s az összegyűlt adatokból már is sikerült bizonyos törvényszerűségeket kimutatni.* Az intézet az egyes családok adatait megőrzi, s pl. házasság esetében a család engedélyével az átöröklési viszonyokról megfelelő felvilágosításokat ad. Különösebben érdekes esetekben az intézet szakképzett alkalmazottjai felkeresik a megvizsgálandó családot vagy törzset, s heteken át gyűjtik a helyszínén az adatokat (*field workers*).

Úgy az *Eugenics Record Office*, mint más hasonló célú intézetek és egyesületek, amelyek az utóbbi években minden nagyobb városban alakultak, népszerű füzetekkel és előadásokkal terjesztik az eugenikai ismereteket. Az egyetemek orvosi fakultásain, a népszerű-főiskolákon külön fajhigiénés kurzusok vannak, s csak nemrég indult meg egy mozgalom, amely minden népiskolában eugenikai előadásokat akar rendszeresíteni. Bostonban külön „fajhigiénés szabadiskola” van, amelyen tavaly 75 előadás volt. Társadalomtudományi folyóiratok állandóan hoznak eugenikai cikkeket, a rendkívül elterjedt kitűnő newyorki hetilap *The Survey* pontosan referál minden eugenikai mozgalomról.

Ezek után természetes, hogy a könnyen lelkesedő amerikai közvélemény telítve van eugenikai eszmékkel, s a hevülő yankeepatriotizmus is örömmel karolja fel azt a mozgalmat, amely a nép és ország jövőjét akarja biztosítani. Maga Wilson *Presidential Address*-jében így nyilatkozik: „az egész ország felébredt és elismeri az átöröklésről szóló tudomány nagy jelentőségét s alkalmazását az emberi faj nemesítése érdekében”.

Így azután csakhamar megmozdult a hivatalos Amerika is. Newyork állam 1911-ben a világ első fajhigiénés hivatalát létesíti,

* Mindezeket összefoglalja az intézet egyik vezetőjének kitűnő könyve: Davenport: *Heredity in Relation to Eugenics*. London, Williams and Norgate 1912. XII. + 298 l.

ez a *Bureau of Analysis and Investigation*, amely különösen az elmebetegek, gyengeelméjűek, epilepsziások, degeneráltak nyilvántartását látja el, az átöröklés és a társadalmi környezet viszonyát tanulmányozza, valamint az eugenikai vonatkozású törvények előkészítésében vesz részt. Hasonló hivatal van létesülében New-Jersey és Utah államokban. Ezenkívül mindazok az állami intézmények, amelyeknek a működése csak némi vonatkozásban is áll eugenikus kérdésekkel, mint pl. a különböző *Bureau for Crime Analysis*, a fiatakorúak bíróságai és felügyelő-hatóságai, a börtönök, igazságügyi orvosi intézetek, elme-kórházak, azilumok, dologházak stb. végeznek fajhigiénés kutatásokat. Az eugenikai szakirodalom nagyságáról fogalmat adhat Hoffmann könyvének utolsó fejezete, amelyben szakok szerint igen nagy gonddal rendezve kb. 700 amerikai könyv és dolgozat van felsorolva, részben röviden ismertetve.

* * *

Részletesen tárgyalja Hoffmann azokat az amerikai törvényeket, amelyek a házasságkötést eugenikai szempontból szabályozzák. Kilenc államban vannak már ilyen törvények: Connecticut (1895-ből), Kansas, Indiana, Michigan, Minnesota, New-Jersey, Ohio, Utah, Washington (1909). Mindezen államokban tilos házasságot kötni azoknak, akik epilepsziában szenvednek, négy államban a nemi betegeknek s azoknak, akiket közadományokból vagy a szegényalapból tartanak el, két államban az idült alkoholistáknak, Washington államban ezeken kívül a visszaeső gonosztevőknek és a súlyos tüdővészben szenvedőknek. 1913 óta North-Dakota és Oregon államok a házasságkötéshez egészségi-bizonyítványt követelnek. Ezenkívül majdnem mindegyik állam tiltja az elmebetegek, hülyék és gyengeelméjűek házasságát.

Hogyan hajtják végre ezeket a törvényeket? Házasságot lelkészek, békebírák, s egyes bíróságok előtt lehet kötni, de csak úgy, ha a felek ú. n. állami beleegyezést kapnak. Ezt a hatóságok adják, még pedig a felek ama nyilatkozata alapján, hogy házasságuknak semmi törvényes akadálya nincsen; erre a legtöbb államban (a fenti 9 mindegyikében) meg kell esküdniök, s csak némelyik állam kíván egy tanút is. A törvény tudatos megszegéséért 1000 dollárig vagy 3 évi fogházig terjedő büntetés jár.

Vajjon ezek a házassággátló törvények csakugyan garantálják-e azt, hogy a fentiekben körülírt egyének nem házasodhatnak? Erre úgy Hoffmann könyve, mint saját amerikai tapasztalataim alapján azt kell felelnem, hogy alig! Ha el is hisszük, hogy tudatos törvénytörés nem fordul elő (Hoffmann szerint még egyetlenegy büntetést

sem róttak ki ezen az alapon), s noha a megkérdezett hivatalnokok legtöbbször azt mondja, hogy „a törvényeket a lehetőség szerint betartjuk”, „nem adunk házassági engedélyt, ha mi tudjuk, hogy valamelyik fél a törvény alapján alkalmatlan” „a törvény mindenképp kielégítő” — statisztikai adatok gyűjtése a visszautasításokról csak most indult meg — mégis számtalan momentum gyengíti a törvény hatásosságát. Legelőször is az, hogy a felek nem is mindig tudják, hogy betegek-e, pl. a nemibetegségeknel, gyengeelméjűségnél, másodsor és főképp az, hogy a kívánt eskü hamisságát kellően ellenőrizni nem lehet, hiszen a megbízott hivatalnok nem ismerhet mindenkit, a „meghirdetés” intézménye ismeretlen, a rokonság pedig hallgat. Akárhány szakembertől hallottam, s Hoffmann is felsorol ilyen véleményeket, hogy számtalan olyan házasságkötésről tudnak, amelyekben gátló okok szerepelhettek volna, de csak igen kevésről, amelyekben csakugyan vissza is utasították a feleket. S végül az is lehetséges, hogy a felek más, szomszédos államban kelnek egybe, amelynek tiltó rendelkezései nincsenek. Ugyanez a lehetőség teszi majdnem illuzóriussá az egyes amerikai államok antialkoholizmusát.

De mindezen gyengeségeik dacára is a fenti törvények nagy-jelentőségűek; bármilyen csekély, de mégis valamilyen akadályt gördítenek az alkalmatlanok házasodása elé, s egyfelől eljlesztőleg, másfelől, s ezt tartom fontosabbnak: nevelőleg hatnak. Mindenesetre kezdetét jelentik egy új törvényhozásnak, olyannak, amely a jövő generáció kvalitásait tartja szem előtt, s nem kételkedhetünk benne, hogy az amerikai közvéleménynek kellőfokú „eugenikai telítettsége” mellett a jelenleginél energikusabb és hatékonyabb törvények fognak következni, kötelező orvosi bizonyítványokkal, tanús-kodással, a kétes esetekben hatósági kutatás elrendelésével stb., s hogy ezeket a törvényeket, éppen a közvélemény nyomása alatt (ami Amerikában minden más hatalomnál erősebb!) teljes szigorral végre is fogják hajtani.

Még egy kérdés merül fel az eugenikai szempontból hozott házassági törvényekkel szemben. Vajjon az átöröklési tudomány s az orvosi gyakorlat mai állása mellett jogosultak-e ezek a törvények, különösen ha orvosi bizonyítványt is kövelelnek? Hoffmann csoportosítja az ellenvéleményeket: az egész törvényhozás még korai, a törvények a házasságon kívüli szaporodást segítik elő, nem lehet ennyire beleavatkozni a polgárok magánügyeibe stb., stb., de nagyrészt sikeresen megcáfolja őket. Véleményem szerint a házasság eugenikai korlátozása olyan fontos államérv, hogy minden ellenvetésnek el kell vele szemben hallgatnia; az orvosi gyakorlat pedig

azoknak a gátló körülményeknek a megállapítására, amelyek az amerikai törvényhozásban eddig szerepelnek, kellő tudással rendelkeznek; végül az átöröklési tudomány már ma jóval több irányban képes pozitív útmutatást adni, mint amennyit e törvények felölelnek. Ami a házasságon kívüli születések arányának növekedését illeti, annak a bekövetkezése valószínű; ez ma az Unióban 3%, legrosszabb esetben majd felmegy annyira, mint a „művelt Nyugateurópában”: 7—8%-ra. Ez sem baj, átmeneti jelenség lesz, mert a törvényes házasság átlagban véve mégis szaporább, mint a törvénytelen (már csak az együttélés hosszasága miatt is), s ez neomaltuzianista propagandával (s esetleges sterilizációval, l. alább) még erősebben korlátozható.

* * *

Az értéktelen és a fajra káros egyének kiküszöbölésének másik módja: szaporodásuk meggátlása műtét útján. A kasztrálás, mint szociális védekezés, régi keletű: Athénben, Rómában, Byzáncban gyakorolták, alkalmazzák a régi egyiptomiak, a kínaiak, a hunnok, a középkori Spanyolország, de mindig mint büntetést, főleg nemi büntetése miatt. S a kasztrálás ténylegesen büntetés is, mert a nemi életet a nemi mirigyek eltávolításával lehetetlenné teszi.

Az újabb sebészet vívmánya azonban az a műtét, amely csak a nemi mirigyek és a külső, fogamzáshoz szükséges nemi szervek közötti direkt összeköttetést szakítja meg (vasektómia, salpingektómia), amely tehát a nemi életet egyáltalában nem gátolja s a nemi mirigyeket el nem távolítván, a szervezetre semmiféle káros behatást nem gyakorol. Ezt a műtétet, amely amellelt, hogy sem nem fájdalom, sem nem veszélyes, csak a fogamzást teszi lehetetlenné, azaz az egyént sterillé (terméketlenné), nemi sterilizálásnak nevezzük.

Ez az eljárás a kasztrálással ellentétben nem büntetés s így segítségével a fajt az egyén károsodása nélkül megvédhetjük a nem kívánatos elemek születésétől. A nemi sterilizációt eugenikai célokra *Ochsner* chicagói sebész ajánlotta legelőször, Európában *Rentoul* liverpooli sebész tör mellette lándzsát temperamentos könyvében.*

De amíg *Rentoul* fejtegetései csak a kérdés tisztázására szolgálnak, addig Amerika azonnal a cselekvés terére lép. Dr. Sharp, a jeffersonvillei (Indiana) javítóintézet orvosa 1899-ben végzi az első ilyen műtétet s azután egy év alatt még hetvenet, természetesen mindig az illetők beleegyezésével. Agitációjával és eredményeivel

* R. R. Rentoul: *Race Culture or Race Suicide? A Plea for the Unborn*. London, Walter Scott Co 1906. XIV + 182. 1.

többszöri kudarc után, sikerült végre elérnie, hogy Indiana állam 1907-ben törvényt hozott „a javíthatatlan gonosztevők, hülyék és gyengeelméjűek szaporodásának meggátolására.” Hoffmann részletesen ismerteti a törvényt, valamint a kérdés további történetét, amennyiben ugyanis 1909-ben Connecticut, Washington és Kalifornia, majd Nevada, Jowa, New-Jersey, Newyork s 1913-ban Kansas, Michigan, North Dakota és Oregon követik Indiana példáját. Hoffmann e törvényeket három csoportba osztja. Washington és Nevada államokban a műtét mint büntetés szerepel, súlyos nemi deliktumok és visszaeső bűnösök számára s a törvényszék állapítja meg. A másik két csoportban e gonosztevőkön kívül idiótákat, imbecilliseket, epilepsziásokat, elmebetegeket s speciálisan Jowa államban alkoholistákat, szifilitikusokat és prostituáltakat (!) operálnak meg, de csak olyanokat, akiket hosszabb ideig, éveken át valamely javítóintézetben, börtönben elmekórházban vagy hasonló állami intézetekben megfigyeltek s akiről megállapítható, hogy szaporodásuk a fajra káros volna; ez utóbbi kritériumot egy bizottság állapítja meg, amelynek tagjai az intézeti orvosok és elöljárók. Az idetartozó két csoport egyikében a döntés tisztán e bizottság kezében van, míg a másikban a bizottság határozatát az illetékes törvényszék felülbírálja (New Jersey, Newyork, Kansas, Michigan, Oregon).

Nagyobb számban eddig csak Indiana és Kalifornia államok alkalmazták e törvényeket, összesen kb. 600 esetben, a többi államok alig, sőt Nevadában és Jowában egyáltalában nem. Ellenben más államokban, ahol idevonatkozó törvények nincsenek, egyes intézetek saját felelősségükre is végeztettek sterilizést, amelyek közül különösen azok érdekesek, amelyeket már régebben és fiatal egyéneken hajtottak végre; ezek is azt bizonyítják, hogy a műtétnek semmiféle káros mellékhatása nincs. (Hogy még ellenkezőleg: javító s bizonyos nemi aberrációknál gyógyító hatása is volna, azt nem igen hiszem, e tekintetben sok szerző túlzott optimismust tanúsít.)

Ha azt kérdezzük, hogy mi ezeknek a sterilizálást előíró törvényeknek a hatása, akkor nem szabad a kérdést általánosságban nézni. * Hoffmann nagy gonddal tárgyalja meg az ellenvetéseket, amelyek kb. ugyanazok, mint a házasságszabályozásnál. Hogy a törvényhozásnak joga van ehhez a fegyverhez nyúlni, az kétségtelen, senkit sem károsít meg vele s hogy az ú. n. „erkölcstelenséget” elősegítené, arra komolyan még csak gondolni sem lehet, hiszen az embereknek az a fajtája, amely az idevágó törvények alá tartozik, a szexuális erkölcs szempontjából amúgy se feddhetetlen. Sokan azt tartják, hogy az egész dolog szükségtelen, mert a társadalomra káros egyéneket

egyszerűen internálni kell. Hát ez elsősorban is kegyetlenebb eljárás, mint a sterilizálás, másodsor anyagi szempontból is kivihetetlen. Pl. Amerikában jelenleg körülbelül 6000 gyengeelméjű egyén van internálva, míg a népszámlálási adatok szerint több mint 150,000 jár szabadon. Mennyi intézet kellene mindezeknek az internálására! S ez teljesen improduktív befektetést jelent, holott minden ország amúgy is milliókat költ ilyen intézményekre, egy talán nem is egészen jogosult humanizmus nevében. S különben is, hány olyan gyengeelméjű egyén van, aki maga is megkeresi a kenyerét, esetleg nem is jut a fennálló renddel összeütközésbe, de akiknek a szaporodása talán mégsem társadalmi érdek?

Sokkal súlyosabban hangzik az az ellenvetés, hogy az egész sterilizálás voltaképpen csak eső után köpönyeg, hiszen az illető gonosztévő, epilepsiás vagy gyengeelméjű már utódokat nemzett, mire a sebész kése alá jut s így a baj már csak továbbjut a következő generációba. De éppen ennél a pontnál nem szabad, véleményem szerint, általánosítani. Lehet, hogy az elítéltek már van 1—2 gyermeke, nem jobb-e ez, mintha 4—5 volna? Hoffmann idézi Mott angol elmeorvosnak a számításait, amelyekből kitűnik, hogy ha 529 elmebeteg a betegség első jelentkezésekor sterilizálták volna, ezzel mindössze csak 50 elmebetegé lett gyermek születését akadályozzák meg, holott ugyanezen szülőknek még 540 elmebetegé lett gyermeke volt, akik már előbb születtek. Nos hát ez az 50 mínusz is jobb, mint 50 plusz, de egyébként az a fontos, hogy milyen elmebetegről van szó. A faj szempontjából azok veszedelmesek, akiknek baja már a pubertás táján jelentkezik s hosszabb időn át elvannak intézeti kezelés nélkül, családot alapíthatnak, az intézetből javulásuk miatt időközönként kikerülnek. Az ilyenek sterilizálása a baj első fellépésénél óriási jelentőségű. Hát még ha a betegség már a gyermekkorban konstatálható, mint pl. az idiótaság! Rentoul idézi azt a megfigyelést, hogy 16 a szegényházban eltartott gyengeelméjű nőnek összesen 116 idióta gyermeke volt, akiknek születését az idejében alkalmazott sterilizálással meg lehetett volna akadályozni.

Mindenki ismeri a híres *Familie Zero* esetet (1. Jörger: *Arch. f. Rassen- u. Gesellsch.-Biologie* 1905), amelyben az elmebeteg törzsanyának néhány generáció alatt 310 többé-kevésbé antiszociális utódja született, s azóta sok ilyen családot kutattak ki (1. a *The Hill Folk*, *The Nams*, *Smoky Pilgrims*, *The Jukes*, *The Kallikaks* stb.). A sterilizálás lekicsinylői ezeket a parádés eseteket nem sokra becsülik, s a beházasodásra figyelmeztetnek, hogy t. i. több oldalról jön a családba a terhelttség. Ha némiképp igazuk is van, ez minden újabb forrás

eltömését teszi kívánatossá, s nem a rezignálást. Viszont valamiről mindig elfeledkeznek, amit pedig rendkívül fontosnak tartok, s ez az, hogy minden egyes negatív értékű születésnek a jelentősége generációk folyamán nagyon megnövekszik, miután a pozitív értékű születések száma minden kultúrállamban veszedelmesen fogy. Az átlagnál értékesebb elemek gyengébb szaporasága, amely jórészt mesterséges jelenség, a faj depravációjához vezet, s ezt a negatív szelekciót minden egyes negatív értékű születés rohamlépésekben segíti elő.

Hogy az egész sterilizálási kérdés individuális felfogása és alkalmazása mennyire fontos, azt Oberholzer fejtegetései is bizonyítják.*

Két svájci elmegyógyintézet vezetőie az érdem (Bleuler-Burg-hölzli és Schiller-Wyl), hogy az eugenikai szempontból való sterilizálást Európába bevezették. Oberholzer 19 esetüket ismerteti, amelyek közül az eshetőségek mérlegelése után a gyámok és a hatóságok engedélye alapján négyet sterilizáltak; voltak olyan betegek, akiknél célszerűbbnek tartották az életfogytiglan való internálást, másoknál a kasztrálást (ezt 7 esetben, súlyos jelentőségű szexuális aberrációknál, gyógyító szempontból). Különösen érdekes egy imbecilis leány esete, aki elég jól el tudta magát tartani, de akivel nemileg könnyen vissza lehetett élni. Volt már egy gyereke (a sógorától), amikor egy cipész „erőszakot” követett el rajta („egyik kezemben kosár, a másikban kenyér volt, nem tudtam védekezni”!) s az újszülöttet egy dézsa vízbe fojtotta; gyengeelméjűsége miatt felmentették és internálták; ha sterilizálják, az utóbbi felesleges lett volna. Egy másik imbecilis többszörös gyermekgyilkost sterilizáltak, s a nő éveken át becsületesen eltartotta magát, szorgalmas és jóra való életet élt, csak a terhesség vitte mindig a bűnre.

Nagyon fontos, hogy amikor egy ilyen új és a közvéleménynek eleinte talán visszatetsző eszmét propagálunk, az első eseteket a legnagyobb óvatossággal válogassuk meg. Oberholzer eseteiben a legalaposabb mérlegelés után határoztak a betegek sorsa felett, a szakemberek megfigyelése, hozzátartozók, közigazgatási és igazságügyi hatóságok megkérdezése alapján, s csak ha senki (s amennyiben beszámítható: a beteg sem) emelt kifogást, hajtották végre a műtétet, úgy az egyén, mint a társadalom és faj előnyére. Ha azonban sikerül a közvéleményt eugenikai felfogással átítatni, akkor meglesz a mód rá, hogy csakis a társadalom, s főleg a faj érdekének

* Oberholzer: *Kastration und Sterilisation von Geisteskranken in der Schweiz*. 144 S. Halle, Marhold 1911. Mk 3.40 (együtt Maier egy cikkével az amerikai törvényekről).

megfelelő törvényeket hozunk. Ebben az irányban kedvező jelenségnek látszik az, hogy a zürichi *Juristisch-Psychiatrische Vereinigung*-ban egyesült összes elméleti és gyakorlati jogászok már két év előtt kimondották, hogy az amerikai és svájci kísérletek kétségkívül jogosultak és nagy szociális jelentőségük van.

Úgy hiszem, hogy Oberholzer kis füzetete, s Hoffmann alapos és lelkes könyve nagy erőssége lesz az eugenikai mozgalomnak.

II.

A biológia másirányú szociális vonatkozásait tárgyalja Kammerernek, a kitűnő wieni biológusnak legújabb könyve.*

Kammerer, aki a természettudományt mindig a szociológus szemével is nézi, kimutatja ebben a kis munkájában, hogy a szimbiózis, azaz különböző élőlényeknek kölcsönös előnyök nyújtása alapján való állandó szövetkezése nem valami kuriózum, aminek eddig feltüntetni szokták, hanem általános jelenség, amely az egész természetben érvényesül. Kimutatja, hogy a szimbiózis szakadatlan egymásutánban jelentkezik az egysejtűektől kezdve az egész növényvilágban, a leprimitívabb állatoktól felfelé a hangyáig, s az emberi állattenyésztésétől és földművelésétől a családig és társadalomig.

S nem csupán analógiákról van itt szó, hanem arról az állandóan megismétlődő jelenségről, amit legáltalánosabban „kölcsönös segítségnek” nevez a biológia. Ha sokszor úgy látszik is, mintha a segítség nem kölcsönös volna, hanem az egyik aktívabb s rendszerint intelligensebb fél kihasználná a másikat, alaposabb vizsgálat után kiderül, hogy mégsem így van. Az azonban akárhányszor előfordul, hogy a szimbiózis a létkörülmények megváltozása folytán megszűnik, s ekkor éppen a létért való küzdelem kényszerítő hatása alatt az egyik fél a másik áldozatául esik. Viszont az is igaz, hogy néha csak egy lépés választja el a szimbiózist a parazitáságtól, az olyan együttéléstől, amelyben csak az egyik félnek van haszna a másiktól.

Kammerer szisztémásan tárgyalja a problémáját; először az állatok együttélését állatokkal, majd az állatokét növényekkel, végül a növények közötti szimbiózist. Különösen az első csoportnál tanulmányozhatjuk a társas élet komplikáltságát, az átmeneteket, melyeket az előbb említettem.

A szimbiózis szemelláthatóan hasznos az olyan szövetkezésnél,

* P. Kammerer: *Genossenschaften von Lebewesen auf Grund gegenseitiger Vorteile*. Strecker u. Schröder, Stuttgart, 1913. 120 S. mit 8 Bildertafeln. Mk 2 80.

mint amilyenben a zebrák, bivalyok, antilópok és struccok nyájai együttesen élnek. Az antilópok finom szaglása, a struccok kitűnő szeme, a zebrák erős patái és a bivalyok félelmes szarvai az egész nyáj csoportnak előnyére válnak az élet küzdelmeiben. Már nehezebben érthetjük meg bizonyos apró halak és egyes medúzák és korallak szimbiózisát; ezek a halak állandóan a medúza hosszú karnyúlványai között úszkálnak, s gyors mozdulataikkal elkaparítják azokat az apró élőlényeket, amelyekből a medúzák és korallak is táplálkoznak; a halakat a medúzák csalánszervei megvédik a támadásoktól. De mi haszna van ebből az együttélésből a medúzának? Az, hogy amikor a halak kissé nagyobb fajtájú zsákmányra tesznek szert, ezt nem nyelik egyszerre le, hanem szájukból kiköpik és újból beszívják addig, amíg megfelelő falat lesz belőle; ha már most egy ilyen kiköpött falat a medúza karnyúlványai közé kerül, akkor ez szépen maga nyeli be. A fűrgő hal könnyebben jut táplálékhoz, mint a lassan úszó medúza, vagy pláne a helyhez kötött korall.

Mindenki ismeri a remeterákot, amely puha hátsó testét úgy védelmezi meg, hogy üres csigaházba bujtatja, s ezt állandóan magával cipeli. Bizonyos csigákon tengeri rózsák, szivacsok és tengeri liliomok (ezek állatok) éldegélnek, s ha a csiga elhal, a házat öröklő remeterák ezeket a díszeket is örökli, s velük szimbiózisba lép: a rák nagy területet jár be a tengerfenéken s így mindig új vadászterületre viszi lakóit, ezek pedig csalánszerveikkel védelmezik meg a rákot közeledő ellenségeitől, meg el is bűjtatják sajtáságos virágszerű alakjukkal. A szimbiózis annyira megy, hogy ha a rák növekszik s költözni kénytelen, ollójával lerágja régi házáról a társait, s ráerősíti új otthonára. Milyen komplikált ösztönök szerepelnek az ilyenfajta szimbiózisnál! S azt a nagyszerű eredményt, amelyet magunk előtt látunk, nem lehet csak a létért való küzdelemnek tulajdonítani, amely az organizmust alkalmazkodni kényszeríti, hanem a kölcsönös segítség is kiveszi belőle a maga részét, amikor megadja az alkalmazkodás lehetőségét s az ennek létrejöttéhez szükséges erőket. Minden alkalmazkodás e két princípium eredője.

Hogy a viszonyok miképpen kényszerítik a szimbiózisban élő szervezeteket „hűségre” vagy „árulásra”, ahogy jön, ezt két érdekes példával bizonyíthatjuk. A cápák társaságában állandóan kisebb halak (a „pilóták”) tartózkodnak, amelyek fűrgébbek e nagy ragadozóknál, a zsákmányt hamarabb észreveszik s gyorsan feléje úsznak; a cápák figyelmessé lesznek s elhalásszák a falmivalót, de viszont ürülékük a kisebb halaknak jó táplálék. Amellett a kis halak a nagy cápák mellett teljes biztonságban érezhetik magukat, úgyannyira, hogy a

cápa után vakon rohannak a hálóba s a cápa elpusztulása után akár kézzel összefogdoshatók. Ez a „hűség” természetes következménye az életmóddal kifejlődött alkalmazkodásnak s bizonyosan nem lelki motívumokból ered.

Ugyancsak hasonló módon bírálendő el a következő példa is. A nagy tengeri pókok ollóikkal különböző algákat, szivacsokat, tengeri rózsákat vagdosnak le s helyeznek el egyenetlen, dúdoros hátpáncéljukon, ahol ezek az állatok szépen növekszenek s a pókkal szimbiózisban élnek, amely kb. olyan, mint a remeteráknál láttuk. Ha a környezet, amelyben a pók él, zöldes színű, zöld algákkal rakja magát tele; ha pirosas színű környezetbe kerül, leráncigálja magáról a zöld algákat, megeszi őket s pirosakat ültet a hátára. Így „árulja” el szimbiózisban élő társát a létért való küzdelem kényszerítő hatása alatt. De egyébként is megesik, hogy a túlságosan növekvő „háti parkjából” egy-egy darabot levág a pók és megeszi; miután azonban a rajta s véle élő állatok éppen a pók gyors helyváltoztatása miatt rendkívül kedvező körülmények között élnek, még ez az időnkinti megtizedelés sem von le a segítség kölcsönösségének értékéből. A dolog körülbelül ugyanaz, mint amikor az ember állatokat tenyészt: ez is szimbiózis, mert a domesztikáció következtében a háziállatok állandóan bő táplálékhoz jutnak, ellenségeiktől megvédettek s sokkal biztosabban szaporodnak, mint a szabad természetben, még ha ezért egyéni életük meg is rövidül vagy a túlszaporodás révén egyesek még fiatalukban az ember áldozatául esnek.

Éppen a szimbiózis jelensége is mutatja, hogy a természetben csak a faj s végeredményében az élet megmaradása a fő, hogy hogyan, milyen úton-módon, az mellékes. S így a szimbiózis biológia értékéből semmit sem von le az, hogy néha elfajul s esetleg parazitassággá lesz. Így megtörténik az is, hogy a remeterákkal szimbiózisban levő szivacs, amely annak csigaházán él, növekedésében az egész remeterákot körülveszi, néha annyira, hogy meg is fojtja vagy száját is benőve, elérkezeti. Ez még mindig nem olyan hátrány, mint amennyi előnye származik a remeterák fajának a rendszerint nem így végződő szimbiózisból.

S amikor Kammerer végig tárgyalja az élővilág minden osztályában előforduló szimbiózist, a rovarok champignon-tenyésztését, a hangyák levéltetű-tenyésztését, a virágos növények és bogarak ismert viszonyát, az algák és gombák közös életét stb. stb., rámutat arra is, hogy a szimbiózis mindig munkamegosztással jár. Már az organikus élet kezdetén, amikor az egysejtű lény feladja az önállóságát s leánysejtjével együtt marad, hogy így együttesen küzdjenek meg

az élet nehézségeivel: már itt kezdődik a szimbiózis s vele a munkamegosztás. Így voltaképpen a többsejtű lény a sejtorganizmusok szövetezete s az a viszony, amelyben a magasabbrendű élőlények testszövetei egymással vannak, igazi s a legtökéletesebb szimbiózis. Hiányos volna az a kép, amelyet a természetben uralkodó erőkről magunknak alkottunk, ha a szimbiózist, a kölcsönös segítség nagy és általános elvét, amely így a legegyszerűbb élőlénytől fel egész a legkomplikáltabbig mindenütt kimutatható, belé nem vennénk. Krapotkinnak erről szóló munkája mellett Kammerernek ez a szép könyve a legalkalmasabb reá, hogy ez elv jelentőségéről mindenkit meggyőzzön.

HATÁRKÉRDÉSEK

Fogarasi Béla: Bolzano igazságelmélete*

1. A probléma

A filozófia nem ajándékozta meg az emberiséget fölfedezésekkel, melyek átalakítják a föld képét. Nem ad csalhatatlan szabályokat, melyek cselekvéseinket irányítják. A tudomány előrelátásokat szolgáltat, a történelem a fejlődést tárja fel: ilyen jókat hiába várnak a filozófiától. Igaz, hogy tudományos és történelmi megismerések egyaránt nélkülözhetetlenek harmonikus továbbfejlődéséhez, de jelentőségét nem ezektől nyeri, természetét nem lehet erőszak nélkül tudományos vagy történelmi mintára formálni.

A filozófia a maga problémáit nyújtja nekünk. Ez az a felfogás, melyet ma legkitűnőbb munkásai vallanak. Értéke nem annyira adott eredmények lezárt tartalmában rejlik, mint inkább magában a filozófiai gondolkodás funkciójában, a problémához tapadó élményben, annak kulturális jelentőségében. Ha Kant nem filozófiát, hanem filozofálást akar tanítani, ha napjainkban Simmel a filozófiai *attitude*-öt s nem a tantételeket tartja a legfontosabbaknak, ha Bergson azt mondja, hogy „filozofálni annyit tesz, mint a gondolkodás munkájának megszokott irányát megfordítani”: akkor e gondolkodók valójában nem azt akarják mondani, hogy a gondolkodás tárgya s tartalma e filozófiában mellékes, hanem igenis azt, hogy a probléma belső tartalma a maga gazdag lehetőségeivel fontosabb, mint egy-egy részleteredmény. S ami áll általában, az érvényes az egyes filozófiai disciplínákra is. A logika egyik legfontosabb feladata kétségtelenül a helyes gondolkodás szabályainak megállapítása. De emellett nem szabad megfeledkeznünk a tiszta logika sokkal általánosabb feladatáról: a logikai alaprobléma értelmezéséről.

A tudományokban gyakran felmerül a szüksége az ismerettni alapvetésnek: de az ismerettni maga nem alapvető tudomány, hanem a tiszta logikán alapszik, vagy legalább is azon kellene alapulnia. A tiszta logika adhatja meg azokat a teljesen határozott és minden egyes esetben érvényes fogalmakat, melyekkel az ismerettni dolgozik, amikor a fogalmak s az ítéletek reális érvényességének feltételeit megadja. A tiszta logika ilyen felfogását keresztülvinni nehéz feladat,

* Bolzano főműve, a négykötetes *Wissenschaftslehre* az utolsó években a legnagyobb könyvészeti ritkaságokhoz tartozott. Most, hogy új, aránylag olcsó kiadása (Felix Meiner, Leipzig) jelenik meg és a munka nagyobb közönség számára is hozzáférhető lesz, talán nem időszerűtlen, ha ezt az előadást, mely Bolzano alap gondolatait rövid és általánosan érthető fogalmazásban ismerteti, közzéteszem.

de jelentősége nyilvánvaló. Bolzano, akinek e téren alapvető érdemei vannak, e feladatot nem egész általánosságában oldotta meg, ő, mint igazi filozófus, látta, hogy a részletkérdésekhez csak úgy lehet sikerrel hozzáfognunk, ha a logika néhány nagy alaproblémájából, alapfogalmából indulunk ki, centrális és nem periférikus szempontokkal dolgozunk. Tulajdonképpen egyetlenegy problémára szeretné visszavezetni az egész logikát. De ennek oly nagy a belső tartalma, hogy általa az összes részletkérdések új életre kelnek. Igaz, hogy csak a logikai kérdések s nem az ismeretelméletiek, melyek sokkal közelebb állnak más problémáinkhoz, s ezért mélyebben is ragadnak meg minket. De az olyan gondolkodó, aki — mint Husserl — a tiszta logikában látja a filozófia legfontosabb részét, nem is fog késni Bolzano művét a legnagyobb jelentőségű alkotások közé sorolni s kijelenteni, hogy a **Wissenschaftslehre** mindent messze felülmúl, amit a világirodalom rendszeres logikák terén felmutathat.*

Bolzano alaproblémája az igazság abszolút volta, az igazság természete. Az első pillanatban azt mondjuk: ez ugyan nem valami új törekvés. Akárhány filozófus vitatkozott már a szkeptikusokkal, ami ugyanannyit jelent s minden nagy gondolkodó számára probléma volt, vajjon megismerhetjük-e az igazságot?

A felelet úgy hangzik, hogy mindezek a filozófusok csak a probléma ismerettani oldalát látták, az igazság megismerésén gondolkodtak, de egy sem volt köztük — legfeljebb tán Plato — aki meglátta volna, hogy ez az ismerettani kérdés nem az első. Ha van igazság, valamilyen formában meg kell lennie, függetlennek, önállóknak kell lennie, akár van megismerés, akár nincs. Bolzano maga csak egy módot lát arra, hogy az igazságnak ezt a felsőségét, mindentől független voltát bebizonyítsa: s ez abban áll, hogy megszabadítjuk mindentől, ami relatív. Kétségtelenül ez az egyetlen mód, mellyel célt érhetünk. Mert ha Descartes bizik Isten jóakarátában, aki nem csal meg minket, ha Hume bizik a tapasztalatban, Kant a szintetikus *a priori* ítéletek objektív érvényességében, akkor itt mindig csak az igazság felismeréséről van szó; de evvel az igazság nincs biztosítva. Hogy ezt elérhessük, függetlenné kell tennünk ettől a felismeréstől is, függetlenné az eszméletünkbe jutástól, az elgondolástól is. Merész és az első pillanatra szinte lehetetlennek látszó törekvés. Hogy megérthessük, a magánvaló igazság „létének” mivoltát, mely nem „lét”, ha nem is „nemlét”, a magánvaló tételt kell először elemeznünk, Bolzano rendszerének első alapfogalmát. A második a magánvaló igazság, a harmadik a magánvaló képzet, a negyedik a logikai tárgy fogalma. Ez a négy alapfogalom ráutal arra is, hogy mennyire tisztán logikai rendszer ez a rendszer. Csodálkozva vesszük észre, hogy Bolzano rengeteg négykötetes munkájában a filozófia ismert problémáiról egyáltalán nem esik még csak szó sem: (valóság, idealizmus, szellem, etc.) a logika ismert problémáinak legnagyobb része, következtetés, ítélet, fogalom, viszonyuk szintén elesik, vagy csak megjegyzésekben, polémikus toldalékokban van szó róluk.

* Husserl, *Logische Untersuchungen*, 1. 226.

2. A magánvaló tétel (*Satz an sich*)

(*Wissenschaftslehre* I. §. 19. 770.) „Egy magánvaló tételen csak valamely kijelentést értek, hogy valami van, vagy nincs; eltekintve attól, hogy ez a kijelentés igaz-e vagy hamis, hogy volt-e, aki szavakba foglalta vagy nem foglalta, sőt attól is, hogy szellemében gondolta-e vagy nem gondolta.”

„Egy tétel — folytatja tovább Balzano — mindig más valami, mint egy képzet és mint egy ítélet és ezért magánvaló tételeknek sem szabad létet (existenciát vagy valóságot) tulajdonítani. Csak a gondolt vagy állított tétel, vagyis csak a gondolat a tételre, valamint az egy bizonyos tételt magában foglaló ítélet az, amelynek léte van a lény kedélyében, mely a gondolatot gondolja, vagy az ítéletet alkotja; de a magánvaló tétel, mely a gondolat vagy ítélet tartalmát teszi, nem existáló valami; úgy, hogy éppen annyira helytelen volna azt mondani, hogy egy tételnek örök léte van, mint azt, hogy egy bizonyos pillanatban keletkezett és egy másikban újra megszűnt létezni” (u o.).

A magánvaló tétel, mint Bolzano világosan mondja, lehet igaz is, hamis is. Igaz pl. ez a tétel: Isten mindenütt jelen van.* Hamis tétel: egy négyszög kerek. Mindkettő azonban tétel; „jelenlevő Isten”, „kerek négyszög” azonban már képzetek. Ennek a különbségtételnek konzekvens keresztülvitele Bolzano egyik nagy érdeme. Ezen előzetes distinkciók után most már nem lesz nehéz a magánvaló igazság Bolzano-féle jelentését átlátni.

a) „Minden magánvaló igazság a magánvaló tételeknek egy fajtája.”

b) Nincsen valóságos létük, azaz nem olyasvalamik, ami valamely helyen vagy valamely időben, vagy bármi módon, mint valami valóság fennállana. Igaz, hogy a felismert vagy akár csak gondolt igazságoknak annak a lénynek kedélyében, amely azokat felismeri vagy gondolja, van egy meghatározott időben valóságos létük, t. i. mint bizonyos gondolatoknak, melyek egy időpontban megkezdődtek, egy másikban megszűntek. De maguknak az igazságoknak, melyek e gondolatok anyagát teszik, vagyis a magánvaló igazságoknak nem tulajdoníthatunk létet. (W. I. §. 25. 12.)

A magánvaló igazság önállósága, minden emberitől független volta evvel ki van mondva. Az igazságnak egyrésze eszméletbe juthat, de ez nem változtat a dolgon. És másrésze meg egyáltalán nem is jut emberi tudatba. Így B felhossa azt a magánvaló igazságot, mely kimondja, hogy egy bizonyos fa hány gyümölcsöt termelt az elmúlt tavasszal; ezt esetleg senki sem tudja, mégis igazság.

Már most, a nagyjelentőségű elv kimondása után egész sereg kétség, kérdés merül fel. Egyesek, mint Palágyi, (Kant és Bolzano, 1903) egyenesen elképzelhetetlennek, misztikus, kódos valaminek tartják a *Wahrheit an sich*-et, mely ne volna gondolat, ne jelenne meg az emberi lélekben. Palágyi, mint annyi más, evvel azt árulja el, hogy

* Bolzano teológus professzor volt.

csak a valóságos létet tudja elképzelni. Ám a Bolzano nagy tette éppen abban áll, hogy ő döntően kimutatta a pszichologizmus tartathatlanságát a logikában. Husserl, aki ma ezt a belátást még sokkal határozottabban érvényesítette, ebben a tekintetben tanítványa Bolzononak.

De hát, hogy így mondjuk, mit csinálnak a magánvaló igazságok, ha vannak, de nem léteznek? Ez most a nagy kérdés. Bolzano nagyon érzi ezt és mindenképpen erőlködik kifejezni magát: százszor is elmondja, hogy nincs létük, hogy „fennállnak” „es gibt Wahrheiten” etc. De amit ő nem tett meg, azt a nagy lépést megtette Lotze. Ő az, aki az érvényességgel külön existenciaformát teremt az ideáknak, az igazságoknak. Logikájának (1879) legmélyebb fejezetében, a modern filozófia egyik legszebb alkotásában (*Die Ideenwelt*) olvashatjuk idevágó gondolatait, melyek amilyen vázlatosak, olyan mélyen átgondoltak.

Bolzano problémája nem más, mint Lotze problémája; más az alak, más a külső összefüggés és a látszólagos cél, de legmélyebb lényegében mind a két nagy gondolkodó egyet akart: a lét és az igazság viszonyát tisztázni. „A képzetek lefolynak, a dolgok léteznek, az igazságok, ítéletek érvényesek.” (Lotze.)

A magánvaló igazságnak ilyen „metafizikai” értelmezése tán nem egészen hű és a bolzanoisták, akik a *Wissenschaftslehre* minden egyes szavához nagyon ragaszkodnak, feltétlenül tiltakozni fognak ellene. Ők is kigondoltak egy magyarázatot az igazságok nemléiének magyarázására. Szerintük a magánvaló igazság elválasztása a gondolattól, mely azt magában foglalja, csak metodológiai eljárás, amelynek jelentése is csak metodológiai. Nincsen különbség szerintük a gondolat és a magánvaló igazság között: az utóbbi a jelentése, tartalma az előbbinek, és Bolzano módszertani nagy tette abban áll, hogy a két dolgot megkülönbözteti; ezáltal elérjük azt, hogy megítélhetjük a gondolat jelentőségét, tartalmát, tekintet nélkül arra, hogy miképpen jut kifejezésre. Hogy a két magyarázat közül melyik a mélyebb, annak eldöntésére nem vállalkozom; annyi bizonyos, hogy Bolzano módszertani tette nem zárja ki azt, hogy ő problémájának metafizikai jelentőségét is érezte, sőt hogy éppen ez az érzés adta meg neki az igazi impulzust.

Térjünk vissza Bolzano gondolataihoz. Eddig csak arról volt szó, hogy a magánvaló igazságokat elvben felállítsuk, ennek lehetőségét kimutassuk. B. legközelebbi feladata bebizonyítani, hogy van magánvaló igazság. Ez a bizonyítás rövidegével és egyszerűségével B. híres matematikai bizonyításaira emlékeztet, melyektől a matematikusok annyira el vannak ragadtatva. Így hangzik:

Az az állítás, hogy egy tétel sem igaz, önmagának ellentmond. Mert ha az az állítás igaz, akkor ez maga igaz tétel. Ha nem, akkor pedig van igaz tétel; van tehát legalább is egy igazság: az az állítás, hogy nincs igazság.

De ha egy igazság fennállását bebizonyítottuk, akkor könnyen kimutatható, hogy több, sőt végtelen sok igazság van. Mert ha ezt valaki kétségbevonná, akkor azt kellene állítania, hogy a már meg-

állapított egyetlen igazságon kívül nincs más igazság, Erre nézve ismét ugyanúgy, mint az elébb kimutathatjuk, hogy ez egy második igazság vagy pedig vannak más igazságok etc. Tehát legalább két igazságról tudunk már. Na már most ha valaki azt mondaná, hogy csak két igazság van a világon, etc.

Így matematikai szigorúsággal bebizonyítottuk, hogy végtelen sok igazság van. (Wissenschaftslehre § 32. I. 146.)

Két megjegyzést kell itt tennünk. Az egyik, hogy az ily módon bebizonyított igazságok sokasága végtelenül szegényes, tartalmatlan igazságok sokasága volna és ez a bizonyítás csak az ilyen formális igazságokra áll. A másik, hogy az egész bizonyításnak csak addig van értéke, amíg a szkepticizmust cáfolja, a szkeptikus ellen szól. Mint minden filozófus, Bolzano is nagy élvezettel cáfolja a szkeptikust. Meg kell állapítani, hogy ez nem nehéz feladat. A szkepticizmus, mint állítás, mint tétel, mint dogma: természetesen ellentmond önmagának. De a filozófiai szkepticizmus nem tétel, hanem módszer, segédeszköz a kutatásban. A kritika egyik legfontosabb instrumentuma. Ez áll Bolzano művének egy másik fontos szakaszára is, melyben a magánvaló igazság megismerését éppenúgy bizonyítja be, mint az elébb.

A *Satz an sich* Bolzano alkotásának legkimagaslóbb pontja, de a magánvaló képzeteknek és a logikai tárgy fogalmának szintén nagy fontossága van a modern ismeretelmélet és logika kialakulásában. Meinong, Husserl, Stumpf mind az ő nyomán járnak, az ő szellemében akarnak új tudományelméletet felépíteni.*

3. A magánvaló képzet

„Aki megértette, mondja Bolzano, hogy mit nevezek magánvaló tételnek, annak a magánvaló vagy objektív képzet fogalmát úgy világíthatom meg a legkönnyebben, ha azt mondom, hogy a magánvaló képzet mindaz, ami egy tétel részeként előfordulhat, de önmagában nem alkothat tételt. Így pl. „Cajusnak esze van” e szavak összetétele tételt alkot; ám Cajus egymagában e tétel egy része, ez egy ilyen képzet! (§ 48. I. 216.)

Ez a meghatározás az első pillanatra éppen olyan laposnak, magától értetődőnek tetszik, mint akármilyen iskolai nyelvtani paragrafus. De ne ijedjünk meg, Bolzanónak nem álláspontját, csak kiindulópontját jelöltük meg vele. (És a kiinduló pontnak sohasem árt, ha magától értetődő, közönségesen elfogadott állítás.)

* A gondolkodók, kiket most megneveztünk, a tudományos ismeretnemek legjelesebb képviselői. Husserl „logikai kutatásai” (*Logische Untersuchungen*. I—II. 1900., 1901) és Meinong tárgyelmélete (*Untersuchungen zur Gegenstandstheorie*, Meinongtól és tanítványaitól és *Über Annahmen* c. munkája) az ismeretnemek nélkülözhetetlen standard-munkái. Eddig még nem történt kísérlet az új ismeretnemi irány eredményeinek értékesítésére az egyes szellemi és társadalmi tudományok körében; de kétségtelen, hogy pl. a deskriptív szociológia alapfogalmainak meghatározásánál nagy jelentőségük volna.

Amint a magánvaló tétel, úgy a magánvaló képzet is gondosan megkülönböztetendő a szubjektív képzettől. Szubjektív — ma azt mondanánk, pszichológiai értelemben a képzet egy általános csoportját jelenti a lelki jelenségeknek; a szó szubjektív jelentésében véve képzetünk van pl. minden alkalommal, ha csak látunk, hallunk, érzünk valamit; ha beképzelünk vagy gondolunk, ha akármilyen külső vagy belső érzék által észreveszünk valamit, anélkül, hogy ezt megítélnénk vagy állítanánk róla valamit.” (Bolzano I. 217.)

A szubjektív és objektív vagyis magánvaló képzetek éppolyan viszonyban vannak egymással, mint amelyet a tétel, az igazság tárgyalásánál megállapítottunk. A szubjektív képzet valami valóságos, melynek léte van az elképzelő kedélyében, bizonyos időben és ezért mindennemű hatásai is vannak. Nem így az objektív, magánvaló képzet, amelyet ne keressünk a valóság birodalmában. Ennek az objektív képzetnek — Bolzano kifejezése — nincs szüksége szubjektumra, mely azt elképzelje, fennáll ez, bár nem létezik, de mégis egy bizonyos „valami” (*Etwas*) még akkor is, ha egyetlen gondolkodó lény sem fogja fel. (ibid.)

Magánvaló képzet mindig csak egy van, szubjektív annyi, ahány szubjektum. Ha én Sokratest elképzelem, meg a barátom is, akkor két vagy három képzet van, de a Sokratesnek megfelelő objektív képzet mindig egy és ugyanaz marad, mondjuk még akkor is, ha eljön az a barbár kor, melyben Sokratest elfeledték és egy ember sem fogja Sokratest elképzelni.

Ezek után azt fogjuk mondani: Bolzano alighanem az igaz képzetre gondol, amikor erről az objektív képzetről beszél. Így a dolognak meglehetősen kézenfekvő értelme volna. De a tiszta logika nem a tudomány, amelynek kézenfekvő céljai volnának. Valóban Bolzano minden erővel tiltakozik nemcsak az ellen, hogy az objektív képzet alatt az igaz képzetet értsük, hanem az ellen is, hogy egyáltalán igaz képzetekről beszéljünk. Igaz vagy hamis, helyes vagy helytelen képzetekről egyáltalán csak metaforice beszélhetünk. Bolzano két esetet különböztet meg, amelyekben ez a metaforikus használat előfordulhat.

1.) A képzetet igaznak vagy helyesnek szoktuk nevezni, ha egy ilyen mondattal: „ez A” (*hoc est A*) oly tárgyra vonatkoztatjuk, melyet tényleg magában foglal, vagyis, ha a „*hoc est A*” mondat igaz. (Példa: Isten képzete.)

2.) A második eset: A tetraéder képzete helyes, de egy öt egyforma síklappal bíró test képzete helytelen; ezzel nem akarunk mást mondani, mint azt, hogy az első képzet megfelel bizonyos tárgynak, míg a második képzetre nézve ilyen tárgyak nincsenek. (v. ö. *Wissenschaftslehre*, § 35. I. S. 239.)

Könnyű belátnunk, hogy az igaz vagy helyes jelzővel ezúttal is csak egy bizonyos mondatot illettünk és nem magát a képzetet, azt a mondatot, mely képzetünk tárgyiságát állapítja meg, akár van képzetünknek tárgya, akár nincs: így a négy egyenlő síklappal bíró test képzetéről azt állapítjuk meg, hogy van, az ötlapúról azt, hogy nincsen tárgyisága. (tárgyilagossága.) Ez az utóbbi eset csak annyiban

különbözik az elsőtől, hogy a logikai tárgynak, mely ez esetben a matematikai tárgy volt, nem kell valósággal meglennie, úgy amint meg kellett lennie az első esetben.

Látjuk most már, hogy milyen probléma áll előttünk: a tárgy és tárgyiség problémája ez, a Bolzano-féle logika egyik sarkpontja.

4. A tárgyfogalom

Az eddig megtett fogalmi különbségekhez hozzájárul még az, amelyik tán a legfontosabb. Az ismeret és tárgya a filozófiának centrális problémái közé tartozott és fog tartozni. És nemcsak a filozófia fontos problémája, hanem igazán, par excellence, filozófiai probléma. A természettudománynak legtöbb munkása azt tartja, hogy nekik tulajdonképpen semmi közük hozzá. És legújabban is hirdetik, hogy a fenomenológiai (ismerettani) probléma már inkább akadályozza, mint elősegíti a szabad kutatást a maga fejlődésében. (Külpe, *Erkenntnistheorie und Naturwissenschaft*.)

Bolzano eredetisége, gondolkodásának egyedülálló volta most újra abban nyilvánul meg, hogy ő a problémával a maga általános és szokásos felállításában nem is foglalkozik. Milyen utakon jár tehát?

„A képzet tárgyát nagyon, de nagyon meg kell különböztetnünk nemcsak bármely szubjektív, elgondolt, hanem még a neki alapul szolgáló magánvaló képzettől is olyannyira, hogy azt követelem, hogy ha valamely elgondolt képzetnek egy vagy semmi vagy több tárgya van, akkor a hozzája tartozó objektív (magánvaló) képzetnek is egy vagy semmi, vagy több tárgyat tulajdonítsunk és pedig ugyanazokat.” „Valamely képzet tárgya alatt pedig azt a majd létező, majd nem létező valamit kell értenünk, amelyről azt mondjuk, hogy a képzet annak képzete.” (49. §. I. S. 218.) De a legtisztábban szól a következő idézet: „Valamely képzet tárgyiséga alatt nem értek egyebet, mint azt, hogy vannak tárgyak, melyek alatta állnak, éppen olyan értelemben véve a „vannak” szót, mint fentebb, amikor a magánvaló igazságokra alkalmaztuk. (50. §. I. S. 222.) Ilyenképpen nemcsak Sokrates, vagy bármely valóságban előforduló tárgy lehet az objektív képzet tárgya, hanem akármelyik tudományos tantétel is. A tárgyfogalomnak Bolzanonál semmiféle metafizikai jelentése sincsen, funkciója tisztára logikai.

Felmerül már most a szüksége annak, hogy tisztázzuk a magánvaló képzetnek és az ő tárgyának viszonyát is. Hiszen mindkettőnek olyan hasonló a szubjektív képzethez, a gondolathoz való viszonya, hogy hajlandók volnánk a kettőt azonosítani, úgy amint ezt a szokásos ismeretelmélet habozás nélkül meg is teszi. (*Oberstes Sittengesetz*. Bolzano.) Másszóval: a logikai tárgyiség és a valóságos tárgy viszonyát kell vizsgálat alá vetnünk.

Mi az oka annak, hogy oly könnyen összetévesztjük a magánvaló képzetet a képzet tárgyával? Nyilván az, hogy a „tárgyiség” szót hallván rögtön valamely valóságos dologra gondolunk. Holott a logikai tárgy vagy pontosabban szólva, a tárgy logikai léte csak abban áll, hogy vannak magánvaló képzetek, melyek reája vonat-

koznak. Újra látjuk, hogy mennyire távol áll Bolzano a tárgyproblémától, úgy, amint azt pl. Kant a maga ismeretelméleti és filozófiai jelentőségében felvetette. Kantot az érdekli, hogy milyen vonatkozásban vannak egymással fogalom és tárgy, valóságos, igazi tárgy, a megismerés tárgya. Előtte azt tartották, hogy a fogalmak igazodnak a tárgyakhoz: Kant kopernikusi tette éppen abban állott, hogy úgy ezt a felfogást, mint a parallelizmus „kényelmes hipotézisét”* elvetette és a megfordított felfogást tette a magáévá. Ez a transcendentális logika problémája. A tiszta deszkriptív logika, a Bolzanoé ettől távol áll. Pythagoras tantétele logikailag éppen olyan tárgy, mint Sokrates vagy a négyszög.

Hogyan állunk azonban a kerek négyszöggel, mely már eddig is nagy szolgálatot tett nekünk Bolzano gondolatainak vizsgálatában? (Evvilágítottuk meg a magánvaló tétel és igazság különbségét etc.) Milyen következtetésekre ad alkalmat a tárgyprobléma szempontjából?

A kerek négyszög fogalmának nincsen tárgya, éppen úgy, amint nincs a „zöld erény” fogalmának. (Bolzano, 67. §. I. 304.) Igaz, hogy e kifejezések hallatára gondolunk valamit: de az nem a képzetek tárgya, hanem a magánvaló képzet, (*ibidem.*) Már most azt kérdezzük: mi az oka annak, hogy bizonyos képzeteknek vannak tárgyaik, másoknak nincsenek? Tán a belső ellentmondás zárná ki a képzetnek megfelelő tárgy létét, amint ezt Bolzano gondolja? Ez a magyarázat ráillik a kerek négyszögre, de már semmiképpen az ilyen képzetre: aranyhegy, griffmadár. Egy aranyból való hegy képzetében semmi sincsen, ami önmagának ellentmondana.

A kérdésre, amelyet fölvetettünk, Bolzano nem tud felelni. És ez nyilvánvaló, mert hiszen ez a kérdés túlmegy a logika terén, ez metafizika és ez ismeretelmélet, erre csak azt felelhetjük: *a priori* tudjuk, hogy nincs aranyhegy; empirista alapon természetesen csak annyit mondhatnánk: én még nem láttam aranyhegyet.

Ezt a problémát Bolzano óta csak Husserl látta át a maga egészében, aki a következő eredményekre jutott: Minden logikus képzetnek van „tárgyintenciója”, de nem minden képzetnek van „tárgybeteljesedése” (*Gegenstandserfüllung*) valamely szemlélet vagy tapasztalat által. A képzetek és képzetösszetételek beteljesedésének vagy be nem teljesedésének egyedüli kritériuma a szemlélet, az empiria. A tiszta logika itt befejezte a maga feladatát, eredményeit átnyújtja a praktikus vagy normatív logikának, hogy megállapítsa a helyes gondolkodás törvényeit és feltételeit és átadja az ismeretelméletnek, hogy ez felhasználja azokat a maga kutatásaiban.**

* Bergson kifejezése.

** Akik Bolzano gondolataival behatóbban foglalkozni kívánnak, azok Enyvári Jenő *Bolzano-bibliográfiájában* (Budapest, 1913) bő irodalmi útmutatást találhatnak.

SZEMLÉK ÉS JEGYZETEK

Antal Sándor: A svéd földmunkás mozgalom*

A norrlandi kérdés, az emigráció és a közelmúltban lezajlott skonei aratósztrájk a földmunkásra, illetőleg a földmunkásmozgalomra terelte a gyakorlati politikusok figyelmét. Az utolsó négy évben egész csomó könyv** és százakra menő tanulmány foglalkozik a svéd földművelők helyzetével. Ama lapok és folyóiratok is, melyek kifejezetten az ipari kapitalizmus képviselői, nagy lelkesedéssel ünnepelték és üdvözölték az ötvenéves Rösiőt, a földművesapostolt, aki szerint a társadalmi rendet olyan szociológusok javíthatják csak meg, akik tudományos alapon fognak a föld gyakorlati megműveléséhez.

A földművesiskolákat egymásután állítják fel, egyes jótékony egyesületek és maga az állam is olcsó kölcsönökkel próbálják a földmunkást a kivándorlástól visszatartani. *Midvintering*-eket tartanak a földműves vidékeken, a legellentétesebb politikai pártok képviselői lokális országgyűlést tartanak a nép jelenlétében, a nép részvételével.

A földmunkás-, illetőleg zsellérkérdés ősrégi Svédországban. 1347-ig az ország minden egyes kerületében külön kerületi törvény (*landskapslag*) határozta meg részletesen, hogy a zsellér (*landbon*), mennyit fizet a bérlet megkötésekor egyszersmindenkorra készpénzben, továbbá mennyi termést és hány napi robotot tartozik beszolgáltatni évente a bérlet tartama alatt. Az átlagos bérletidő nyolc esztendő volt. A nagyterjedelmű műveletlen területek rendkívül olcsóvá tették a bérletet. Jellemző erre, hogy Östergötlandban két nap volt az évi robot.

Magnus Eriksson alatt 1347-ben létrejött az általános földtörvény (*landlag*), mely hatálytalanokká tette a kerületi törvényeket. A nemesség ekkor már nagy hatalomra vergődött, az ország földjét pedig már csak néhány száz ember birtokolta. A zsellérek helyzete lényegesen megváltozik. Eddig csak a meglévő utakat és épületeket kellett jókarban tartaniuk, az új törvény egyrészt bizonyos, meghatározott értékű új építkezésre kényszerítette őket, másrészt kimondotta hogy a bérelt területen fekvő erdők fáit eladásra nem vághatják, többé le. Megdrágul a bérlet, nagyobb a robot, drágább a munkacé. Csak a módosabb paraszt lehet zsellér, aminek következtében

* E tanulmány, melyet szerző annak idején Svédországból küldött be, már hónapok óta vár közlésre, de aktuálisabb közlemények eddig kiszorították. E késedelem némileg rontja a cikk korszerűségét, de fontosabb eredményeit nem érinti. *A szerk.*

** H. F. Spaak: *Landarbetaterörelse*; O. Sandquist: *Jordbruksfrogan*; A. Mörner: *Det kollektiva avtalet inom jordbruket*; A. Kämpe: *Lantarbetarrörelsen*, stb.

jókor kialakul a bérmunkás földművelők osztálya. Eddig a zsellér a maga földjét gyermekeivel, feleségével, esetleg a szolgálk és szolgálók segítségével művelte. Ez az állapot lassan megváltozik, a zsellérek száma egyre jobban csökken, míg az aratók és napszámosok folyton többen vannak.

*

Egészen természetes, hogy a hivatalos svéd történetírók nagyon kevésé foglalkoztak a földmunkásokkal és viszonyaikkal. Egyes feljegyzésekből kitűnik, hogy a földmunkások általában kevés gondot okoztak a földesuraknak. Az elszigeteltség, a rossz közlekedési viszonyok, a hírlapok és könyvek hiánya következtében nem is jutott eszébe a föld munkásának, hogy helyzetére gondoljon. Itt-ott nyomát lehet találni annak, hogy egyes kegyetlenebb földesurakkal vagy intézőkkel szemben engedetlen, követelőző, lázadó volt a földmunkások egy része, de ezeket az apró mozgalmakat csírájukban elfojtották.

Csak a tizenkilencedik század legutolsó évtizedeiben vehetni észre, hogy a svéd földmunkás megmozdul, ébredezni kezd sokszázados öntudatlanságából. A munkások hirtelen meglátják, hogy milyen rossz viszonyok között élnek és hogy ezen a helyzeten nemcsak kellene, hanem lehetne is változtatni. Mielőtt a földmunkásság megmozdult volna, a liberális polgári osztály egyes tagjai komolyan foglalkozni kezdenek a földmunkáskérdés megoldásával.

Urban von Feiltzen földbirtokos és neves író 1888-ban megbízást kap a Lonén-féle alapítvány kezelésétől, hogy Östergötland, Smoland és Skone földmunkásainak gazdasági és megélhetési viszonyait tanulmányozza, feldolgozza és kiadja. A figyelmesen és pártatlanul feldolgozott anyag ma is használható, megbízható forrása a nyolcvanas évek földmunkás viszonyainak.

Ugyanekkor megmozdulnak a földmunkások is, még pedig egészen komolyan. Az 1889-iki párisi szocialista kongresszus tudvalevőleg kimondotta, hogy a nyolcórás munkaidőért az egész világon egy napon, május elsején tüntessen a munkásság. Határozottan állítható, hogy az ipari munkások tüntető fölvonulása ébresztette fel a földmunkások öntudatát. Különösen a túlhosszú napi munkaidő izgatta a földmunkásokat. Általában reggel öttől esti nyolcig dolgoztak a rövid ebédidő kivételével. Nagyon nehéz volt nem gondolni arra, hogy a napi 12—15 órás munkaidő milyen terhes, mennyivel több a szocialisták nyolc órájánál.

Pár év múlva az összes nagyobb birtokok munkásai csaknem egyhangúlag követelik a rövidebb munkaidőt. Egyik sztrájk a másikat éri. A földesurak készületlenül, elképedve állanak az új jelenség előtt és engednek. A munkaidő egy vagy másfél órával megrövidül, az étkezési idő pedig meghosszabbodik. Azután minden elcsendesül, a munkások elégedetten folytatják megszokott napi munkájukat.

A munkaidő megrövidülésére vonatkozó megállapodást írásba nem foglalták ugyan, de az új rendet ennek dacára sehol sem próbálták visszaváltoztatni a földesurak. Szervezetek, szerződési formák még nincsenek. Az egész mozgalom gyorsan keletkezett és el is múlt

anélkül, hogy a rövidebb munkaidőn kívül egyebet kívánt vagy létrehozott volna.

Néhány évvel később F. V. Thorsson, jelenleg Ystad képviselője, megalapította az első földmunkásegyleteket Skoneben. Ezek az egyletek apróbb bérjavításokat szereztek ugyan tagjaiknak, de a céltudatos szervezkedés minimális igényeinek be nem tartása következtében egymásután feloszlottak, megszűntek. A földmunkásegyletek annyiban mégis hasznosak voltak, hogy előkészítették a választójogi mozgalom alapját. Az alkoholelles mozgalom, különösen a később oly nagyra nőtt *good templar-rend* ebben az időben még alig ismeretes a földmunkások között.

Hasonló eredménnyel járt a Södermanlandban megindult szervezkedés, melynek szintén polgárember G. Österberg lapszerkesztő volt a kezdeményezője. Az Eskilstunát körülvevő földbirtokok munkásai tömörültek egy szervezetbe, helyiséget béreltek, szapora gyűléseket tartottak. Egypár hónap múlva épp oly gyorsan feloszlott ez a szervezet, ahogy keletkezett. A tagok helyzetén semmi változtatás sem történt.

Csaknem azonosan egyforma sorsra jutottak az ország többi részeiben hirtelen megalakult földmunkásegyletek. Ennek az itt-ott észlelhető elégedetlenségnek, mozgolódásnak közvetlen előidézője az 1887-iki vámtörvény, mely az életszükségleteket lényegesen megdrágította. Minden megdrágult és a bér munkás kereseti viszonyai nem javultak még, a munkabér maradt a régi, csak a vásárlóereje csökkent meg. Az a körülmény, hogy lassankint a legminimálisabb igények kielégítéséről is le kellett mondani, gondolkozásra készítette a népet. Ez volt a nép öntudatra ébredésének első jele.

Hogy milyen volt a kilencvenes években a földmunkások helyzete, arról legpontosabb adatokat a hivatalos statisztika* szolgáltatja. Ennek alapján kiszámítható, hogy egy arató 1891—95-ben átlag 404 koronát keresett évente.**

A Feilitzen adatai (1888) szerint Östergötlandban és Smolandban egy-egy zsellér földjének hozadéka csak kevéssé függ a föld nagyságától.

1.	Egy kisföld (smotorp)	Östergötlandban	340.14 K
2.	” ” ”	”	480.40
3.	” ” ”	”	452.71
4.	Egy közepszerű (medelstortorp)		886.75
5.	” ” ”	Smolandban	338.97
6.	” ” ”	”	324.94
7.	” ” ”	”	311.06
8.	Egy nagyföld (stortorp)	”	124.45
9.			564.29

A napszámosok átlagos keresete 1891—95-ben nyáron: férfié 1,78 K, nők 1,02 K, télen férfié 1,21 K, nőé 0,71 K. Az aratók

* *Sveriges officiella Statistik*, 1901—1905.

** Egy svéd korona — $1\frac{1}{3}$ magyar korona,

és napszámosok lakást és tüzelőfát is kaptak. A napszám magasságát az egyes földbirtokokon erősen befolyásolta a kínálat foka.

A svéd földmunkások komoly szervezkedése az új század első éveiben kezdődik, 1902-ben egymásután alakulnak meg a földmunkás-egyesületek, melyek két nagy szövetségben tömörültek. Közép-Svédország, Dalarna és déli Norrland földmunkás-egyletei megalakították a *Középsvédország Földmunkásszövetségét*, a déli egyesületek viszont a *Skonei Földmunkásszövetségben* tömörültek. Ez utóbbi szövetség az igazi megalapítója a mai svéd földmunkásmozgalomnak.

A Skonei Földmunkásszövetség 1904. április 12-én alakult meg Ystadban harmincegy földbirtok 600 munkásának jelenlétében. Ez alakuló gyűlésen hozott határozatok történelmi jelentőségűek, amennyiben a mozgalom alapelveit és célját világosan meghatározzák.

A gyűlés kimondotta, hogy a földmunkásszövetség célja:

hogy az összes skonei földmunkásokat — férfiakat, nőket, aratókat, zselléreket, napszámosokat, szolgálakat, juhászokat stb. — egy közös szövetségben egyesítse az egyesek érdekeinek védelmére és jobb gazdasági viszonyok elérésére;

hogy olyan birtokokon és területeken, ahol még egyesület nincs: létesítsen egyesületeket és legyen rajta, hogy ezek a Szövetséghez csatlakozzanak;

hogy az akkordrendszert megszüntesse és a bérminimumot megállapítsa;

hogy a béreket oly módon szabályozza, hogy azok megfeleljenek az igazságosságnak és a természetes szükségleteknek;

hogy Skone összes földmunkásairól, ezek munka- és életviszonyairól pontos statisztikát készítsen;

hogy az ünnepnap munkát és általában a napi munkaidő meghosszabbítását a lehetőség szerint korlátozza illetőleg beszüntesse;

hogy küzdjön a nyolcórás munkaidő törvénybeiktatásáért;

hogy munkához jutassa a munkanélküli tagokat;

hogy állandó összeköttetést létesítsen és tartson fenn az ipari munkások szervezetével és csatolja az összes egyesületeket az Országos munkásszervezethez és a szociáldemokrata párthoz;

hogy, ha alkalom van rá, együttműködjék más országok földmunkásszervezeteivel;

hogy vándorkönyvtárak létesítésével, felolvasások rendezésével és minden más rendelkezésre álló eszközzel fejlessze a tagok műveltségét;

hogy ha az ország többi részeiben is megalakulnak a földmunkásszövetségek a Skonei Földművesszövetség az egységes *Svéd Szövetséghez* csatlakozzék.

Ugyanezen év tavaszán szétküldi a Szövetség az első árszabály tervezetet, mely 600 korona minimális bért kíván az aratóknak. A földesurak nem fogadják el az árszabályt, a munkások 1904-ben és 1905-ben egyre másra sztrájkolnak, de csak negatív eredmény érnek el.

Az 1905-iki eszlöfi kongresszus a következő tartalmú árszabályt állapítja meg:

Arató bére: készpénz 250 korona; 800 kg rozs; 600 kg árpa; 12 Hl burgonya; 50 korona értékű kőszén és fa; naponta 3 liter teljes tej; 5 liter lefőlözött tej, továbbá lakás és baromfiudvar. Összesen 600 korona. (A munkaadók szerint ez az összeg nem 600, hanem 781 kor.)

Napszámok bére: férfiaké nyáron 2,25, télen 1,75; nőké 1,50 és 1,25. Nőtlen szolgálányoké: ételen és lakáson kívül 300 korona készpénzben.

A rendes munkaidő maximuma október 1-től március 1-ig 9 óra, március 1-től október 1-ig 10 óra, reggeli hat órától esti hat óráig terjedő időközben, alkalmas evésidőkkel megszakítva. Évente öt napi hétköznapra eső munkaszünet. Az öt nap közül egyik okvetlen május elseje, kettő vasárnap.

Egy tehénnek egyhónapi fejeséért 1,25 korona jár, ha naponta kétszer van fejes; háromszori fejes tehenenkint 10 órével drágább. Egy asszony 10—15 tehénnél többet nem fejhet naponta.

Hogy a munkaadók ellenségesen, elutasítólag visszautasították az árszabályt, az természetes volna akkor is, ha nem ismerték volna fel az árszabály-formában a szocialista szellemet. Azonban maguk a munkások se igen értették meg, hogy mi az árszabály. A munkaadókat védő hatóságokkal szemben az egyesülési jogot, a munkaadókkal szemben az árszabályt kellett védenie a Szövetségnek. Sztrájkok törték ki, galíciai munkásokat importáltak a sztrájkok letörésére. E sztrájkok közül legjelentősebb volt az északnyugati Skone-ben kitört aratósztrájk, mely két teljes hónapig tartott.

A *Centralförbundet för Socialt Arbete* megbízásából, e sztrájk ideje alatt, a helyszínen végzett vizsgálatok alapján G. Thunander igen értékes és pártatlan tanulmányban mutatta be ezt a sajtóságos konfliktust.* E dolgozat arányai nem engedik meg, hogy a Thunander munkáját részletezzük, noha úgyis mint minta és mintegy aktuális gazdasági köreset speciális, jellemző részletes leírása, különösen magyar szempontból igen tanulságos volna. Nem magasabb munkabér, egyesülési jog védelme, rövidebb munkaidő miatt tört ki a sztrájk, hanem azért mert a munkaadók nem akarták elfogadni a kollektív árszabály formáját, hanem továbbra is cselédszerződéssel akarták felfogadni a földmunkásokat. Hogy sem a munkások, sem a munkaadók nem voltak tisztában a kollektív szerződés természetével, az a tárgyalások menetéből határozottan észrevehető. A harc a sajtóban sokkal nagyobb volt, mint a valóságban. Hosszas alkudozások és közvetítések után az állami békéltető Berger vezérőrnagy, továbbá P. Albin Hansson a munkások bizalmiférfia (jelenleg a stockholmi *Social Demokraten* munkatársa) is aláírta a földmunkások első munka- és árszabályszerződést 1907. október 28-án. A munkások győztek és az első kollektív árszabály egy esztendő alatt kiszorította a régi cselédszerződést nemcsak Skoneból, hanem egész Svédországból.

* G. Thunander: *Landtarbetarstreiken i Nordvestra Skone 1907.*

Az aláírt árszabály szerint az arató bére: 300 korona készpénz; 1020 kg rozs, 180 kg árpa, 10 Hl burgonya vagy 1200 m² burgonyaföld, 20 Hl kőszén vagy két szekér tüzelőfa, 3 liter édes tej naponta, lakás és baromfiudvar. A napszámós bére 25 óre óránként és ha a dagsverkstugában (napszámostanya) lakik: szabad fűtés és egyéb apró kedvezmények. A munkaidő márciustól októberig 10 óra, novemberben és februárban 9 óra, decemberben és januárban 8 és fél óra. Túlórás csak akkor számítható fel, ha a napi munkaidő meghaladta a 10 órát. A küzdelemben két szakegylet tagjai vettek részt a 47. spannarp-i és 40. kattarpi egylet.

A munkaadók szerint ez a táblázat adja a sztrájk kiterjedésének pontos képét:

A birtok neve	Elszerzött aratók		N a p s z á m o s o k											
			Összesen				A sztrájkolók száma							
					VIII/28-án				IX/10-én					
	1907 X/24-ig	1908. X/24-ig	Férfiak	Nők	Fiúk	Összesen	Férfiak	Nők	Fiúk	Összesen	Férfiak	Nők	Fiúk	Összesen
Karindal	11	11	2 ¹	—	—	2	2	—	—	2	2	—	—	2
Herninge	3	2 ²	7	5	1	13	7	5	1	13	7	5	1	13
Kjellsfält	5	—	1	—	—	1	1	—	—	1	1	—	—	1
Spannarp	18	—	5	16	—	21	5	16	—	21	5	11	—	16
Rögle	38	—	10	30	3	43	10	30	3	43	10	30	3	43
Oregorden	18	—	5	10	—	15	5	10	—	15	3	4	—	7
Vegehalm	9	3	5	13	—	18	1	2	—	3	—	—	—	—
Bjärbolund	10	5	4	6	2	12	4	6	2	12	0 ³	1	2	3
Stureholm	15	—	5	10	5	20	5	10	5	20	3	1	1	5
Lönhult	20	20	6	15	4	25	6	15	4	25	3	3	2	8
Vestraby	40	40	10	12	—	22	10	12	—	22	9	9	—	18
Höghult	20	20	5	8	—	13	5	8	—	13	4	6	—	10
Összesen	207	101	65	125	15	205	61	114	15	190	47	70	9	126

Nagyobb konfliktusok ez idő óta nem fordultak elő Skoneben egészen 1909. márciusáig, amikor Wachtmeister gróf a Trolle-Ljungby-birtok összes zsellereit kilakoltatta, mert ezek nem akartak kilépni szakszervezetükből.

1906 december 30-án, az Eskilstunában tartott kongresszuson megalakították a középsvéd földmunkásegyletek a *Közép Svédország Földmunkásszövetséget*. Az új szövetség ugyanazon elvi alapon áll, mint a Skonei Földmunkásszövetség, de erősebben hangsúlyozza

hogy hatékony munkásvédelmi törvényeket követel;

hogy segélypénztárak alapításával megkívánja védeni a munkanélküli, beteg tagokat;

¹ Ezek saját jószántukból szegődtek el 1908. X/24-ig.

² És négy nőtlen kocsis.

³ A sztrájkoló négy férfit kiutasították a birtok területéről.

hogy egyezer koronás balesetbiztosítást követel minden munkás-részére.

A középsvéd szövetség rendkívül rövid idő alatt felvirágozott. 1907-ben jelent meg Spaak lelkész nagyjelentőségű munkájának első kötete. Ez a könyv valósággal felébresztette az ország szociális lelkiismeretét. A Spaak testes könyvének elolvasása után érezzük csak igazán, hogy milyen nagyon hiányzanak nálunk az olyan elméletileg képzett szociológusok, akik nem hosszabb-rövidebb ideig tartó exkurziókban, tanulmányozás céljából keresik fel a földmívest, hanem akik hivatkozásuknál fogva együtt élnek vele évtizedeken keresztül. Aki reggeltől estig benne gázol az „esetekben”, aki látó szemmel figyel és átéli több ezer földmunkás életét a bölcsőtől, illetőleg a teknőtől a sírig. A svéd államegyház papja a faluban (a városban is) fontos közigazgatási tényező, ő hirdeti ki a törvényeket és rendeleteket, ő állítja össze a népmozgalmi statisztikát, ő ad erkölcsi bizonyítványt, ellenőrzi a népiskolák működését. Azon a réven, hogy a bérmlást megelőző vizsgát kötelező „parasztmátúrának” tekintik, a paptól függ annak megállapítása, hogy ki a gyerek, ki a felnőtt ember; aminek nagy jelentősége van a napszám szempontjából. De a falusi papnak még arra is joga van, hogy felkeresse a parasztot a lakásában és valláserkölcsi kihallgatást (husförhör) tartson, megvizsgálta a család összes tagjait. Tehát nagy hatalom van a pap kezében és a svéd földműves viszonyait senki úgy nem ismerheti, mint a pap. Általában igen értéktelen emberanyag kerül a falusi plébániákra (a városi fiatalság legzüllöttebb része), ezért a falusi pap általában lusta hivatalnok, iszákos brüdere és eszköze a falu urainak. — Spaak maga is földművescsaládból származik, hivatása mellett is foglalkozott földműveléssel, tehát mindenképpen hivatott agrárszociológus. (A múlt évben egyházi legfelsőbb hatósága rákényszerítette, hogy otthagyja állását.) — Könyve azért nagy hatású, mert annak dacára, hogy számokkal dolgozik, élőhús fedi a statisztikának különben zörgő csontjait. Mindenkire szól ez a könyv, még pedig hihetetlen erővel. Elolvastam a könyv megjelenése után a szerzőhöz érkezett ezernél több levél közül néhányat és előttem volt egy olyan kép, melyre otthon azt mondjuk, hogy Ázsia. Nagyon értem, hogy e könyv megjelenése után megmozdult az ország népe. Különösen Södermanlandban és Västmanlandban erősödött meg a szövetség feltűnő módon. A kitűnő eredmény nagyrészt az ipari munkások lelkes agitációja idézte elő.

Egészen 1908-ig nem volt számottevő konfliktus a szövetség területén. Ekkor utasította vissza a Skultunát és Surahammart birtokló részvénytársaság a szövetség új árszabálytervezetét. Erős harcra volt kilátás, mert a munkaadók is meg voltak már szervezve. Különösen Surahammarban volt éles a küzdelem. Dánián át bevonultak a galíciaiak, de minden várározás ellenére közösséget vállaltak a sztrájkolókkal.

Allan Cederborg állami békéltető közvetítésével végre megállapodott a két fél egy oly árszabályban, mely a munkások követeléseit $\frac{3}{4}$ részben megadta. Az árszabály egyes pontjai szerint: az egyesülési jog mindkét részről tiszteletben tartandó; a heti munkaidő föld-

munkások és erdeimunkások (favágók, fausztatók, szénégetők) részére április 1-től szeptember 30-ig 59 óra, márciusban és októberben 54 óra, februárban és novemberben 51 óra, decemberben és januárban 48 óra. A kovácsok, molnárok és slöjd-munkások részére egész éven át 59 óra hetenkint.

Az árszabály a következő napszámot állapítja meg:
tulajdonképpeni földmunkások részére:

április 1-től szeptember 30-ig	2,25 K
október 1-től március 31-ig	1,75 „
juhászok, tehenészek részére:	
egész éven át	2,25 K
erdei munkások részére:	
április 1-től szeptember 30-ig	2,35 K
október 1-től március 31-ig	1,85 „
slöjd-munkások részére:	
április 1-től szeptember 30-ig	2,80 K
október 1-től március 31-ig	2,30 „
kovácsok részére:	
április 1-től szeptember 30-ig	3,10 K
Oktober 1-től március 31-ig	2,60 „

Apróbb konfliktusok az utolsó két esztendőben is előfordultak, azonban sem ezeknek, sem az ipari munkások általános sztrájkjában való részvételnek nem voltak olyan jellemző vonásai mint e két bőven tárgyalt sztrájkknak. Eltekintve a rövidebb munkaidőben és kedvező munkaviszonyokban nyert, pénzre át nem számítható eredményektől, az 1891—1895-iki átlagos 402 koronás évi kereset (1905-ben 527 korona, 1906-ban 562 korona, 1907-ben 575 korona, 1908-ban 580 korona) megnövekedése erősen igazolja a két szövetség hasznos munkáját. A két földmunkás szövetség erősen reménykedett benne, hogy úgy a norrlandi erdei- és földmunkásszövetség, mint a dalarnai kispasztt és erdei munkásszövetség belép a tervezett országos földmunkásközpontba. Az 1907-iki norrköpingi kongresszuson képviselték is magukat a norrlandiak, de később bebizonyult, hogy egy központban egyesülni nem akarnak. A norrlandi mozgalomnak különben is inkább radikális polgári jellege van, míg a másik kettő inkább szocialista színezetű. Az északi szövetség 1906-ban Sollefteoban állapította meg a programot, mely abban különbözik a déli és középsvéd programtól,

hogy ellensúlyozni kívánja az úgynevezett vállalkozók-rendszerét és ennek következményeit;

hogy az állami békéltető közbelépését kötelezővé kívánja tenni minden konfliktusban;

hogy kooperatív fogyasztószövetkezeteket akar létesíteni;

hogy a birtokos parasztosztály védelmét követeli, a birtoktalan parasztok számára olcsó állami földeket kedvező feltételek mellett kíván, a földművelőosztály és a földművelés fejlesztését a törvényhozástól követeli;

hogy különösen az erdei munkások számára jobb lakásokat követel.

A szövetség hivatalos lapja a *Nya Norrland* hetenkint jelenik meg. Több apró egyesülettel való egybeolvadás után *Svéd kisparaszt és erdei munkásszövetség* nevet vették fel az északiak. A havi tagdíj hatvan öre, melynek a nők és a 60 évesnél öregebb férfiak csak felét fizetik, valamint azok is, akik az év nagyobb részén át földmunkával foglalkoznak. Azok a 60 évesnél öregebb tagok, akik tíz egymásután következő esztendőben benn voltak a szövetségben, tagdíjat nem fizetnek.

„Konfliktusok alkalmával a szövetség minden tagja szolidáris a harcban levő csoporttal vagy egyénnel.” Ez utóbbi kitétel arra vonatkozik, hogy oly földművesek is beléphetnek a szövetségbe, akik nem részvénytársaságok szolgálatában állanak.

Ez a szövetség tagjainak érdekében rövid pár esztendő alatt sokat végzett. Figyelemre méltó az 1909-iki sollefteoi kongresszus ama határozata, mely az erdei és faúszató munkások lakásviszonyaira vonatkozik.

„A küldött személyes tapasztalatai alapján tudja, hogy a részvénytársaságok rákényszerítik a faúszató munkásokat, hogy az éjszakákat a csupasz keményre fagyott földön töltsék, továbbá, hogy a fávágó és erdei munkások télvíz idején oly bódékban kénytelenek lakni, melyekben az 1—2 órai hőséget és füstöt a hosszú éjszaka fogyasztó hidege váltja fel. Ennek következtében a legegészségesebb munkások sem kerülhetik el a biztos pusztulást. Megbízta tehát a kongresszus a szövetség vezetőségét, hogy újabb árszabályok aláírása alkalmával minden úton-módon hasson oda, hogy a birtokos részvénytársaságok füstmentes, száraz, vízhatlan tetővel, épített tűzhellyel, nagy, jól záródó ablakkal ellátott lakások építtetésére köteleztessenek. A kongresszus az országgyűléshez is felír ebben az értelemben.”

I. Widén landshöfding (főispán), aki saját tapasztalataiból ismerte az erdei munkások lakásviszonyait, ugyanebben az évben benyújtotta a helyzet javítását célzó indítványát és az országház mindkét kamarája hosszas pótlások és kihagyások után meg is hozta az erdei munkások lakástörvényét.

A már előbb is említett norrköpéngi kongresszuson formailag megalakult a Svéd Földmunkásszövetség, melybe az északiak kivételével az összes többi (Skone, Közép-Svéd, Västernorrland, Östergötland, Gävle és Örebro) kerületi szövetségek beléptek. Ugyanekkor csatlakozott a szövetség a *Landsorganisation*-hoz, a Szakszervezeti központhoz, tagonként 5 öre (az ipari munkások 10 órét fizetnek) havi járulékkal.

A nagy szövetség a maga teljességében csak 1908 végén alakult meg a mjölby-i kongresszuson. A szövetség működését 1908 január 1-én kezdte meg, 174 egyletben 7385 taggal. A második kongresszuson, 1910 nyarán, elhatározták a legnagyobb kiterjedésű agitáció a fogyasztó és termelő szövetkezetek alapítása érdekében.

*

Tekintve azt, hogy a szomszéd Dánia földművelő parasztságának több mint 80 százaléka szervezve van szövetkezeti szempont-

ból, a svéd földművesek szövetkezeti mozgalma nagyon el van maradva.

Az első kis tejtermelő-szövetkezet 1870-ben alakult Skartoftében, Skone-ben. Ez volt a mintája az 1880-ban alakult vilani tejtermelő-szövetkezetnek. 1890-ben 73 ilyen szövetkezet volt, 1907 elején pedig már négyszázhetven tejtermelő és értékesítő szövetkezeze van Svédországnak. Legnagyobb a fejlődés a Dániához legközelebb eső országrészekben, Hallandban és Skoneben. A malmóvidéki tejtermelő és értékesítő szövetkezetnek évi forgalma 1906-ban 871 ezer (svéd) koronát tett ki.

Egy másik neme a szövetkezeti egyesülésnek a *kontrollförening*, ellenőrzőegyesület. Az eszme Dániából származik, ahol az első ilyen egyesület 1895-ben alakult askovi népfőiskola kezdeményezésére. Ez egyesülés célja az, hogy minden egyes földműves megítélhesse tehenei hozadékának értékét és így tervszerűen gazdálkodhassék. Egyik tehén kevesebb tejet, a másik kevesebb zsirtartalmú tejet ad, egyik több, a másik kevesebb takarmányt fogyaszt, vagyis a tejtermelés szempontjából különböző értékűek a tehenek. Minden egyes földműves nem tudja megállapítani pontosan, hogy melyik tehene mit ér, ezért alakult meg az ellenőrzőegyesület, amely egy szakembert alkalmaz a tehenek értékelésére. Ez a szakember bizonyos előre meghatározott időszakokban az egyesület minden egyes tagjának gazdaságában próbafejést rendez, megállapítja a tej zsirtartalmát stb. és vizsgálatának alapján kiszámítja, hogy melyik tehén mit ér a tejtermelés szempontjából. Ez fontos a faj szempontjából is, mivel a tapasztalatok szerint a szarvasmarha tulajdonságai átöröklődnek, ennél fogva minden egyes földműves rajta van, hogy minél jobban tejlő tehénállománya legyen. 1898-ban alakult az első ilyen szövetkezet, tíz év alatt 430-ra szaporodtak a kontrollföreningék. Ugyanezt a célt szolgálják a szövetkezeti tenyészbika-egyesületek (jelenleg négyszáz ilyen egyesület van), van továbbá 80 tenyészcsödör-egyesület.

Legnagyobb jelentőségűek és a legelterjedtebbek a bevásárló-szövetkezetek, *lantmannaförening* (parasztegyesületek). Ezek a közönséges fogyasztási szövetkezetekre emlékeztetnek, de lényesen különböznek tőle mégis. Céljuk az, hogy a közvetítő kereskedelem elkerülésével a legolcsóbb áron szerezzenek tagjaik számára takarmányt, trágyát, vetőmagot, gazdasági eszközöket, természetesen a lehető legjobb minőségben. Már a nyolcvanas években volt egy-két ilyen egyesület, de a komoly fejlődés ebben a mozgalomban a kilencvenes évek elejére esik. 1907 elején 720 ilyen szövetkezet volt Svédországban, a múlt év végén túlemlkedett ez a szám az ezren. 1905-ben 550 ilyen egyesület 22 kerületi szövetségbe (*länsförbund*) tömörült és ezek együtt megalkották a Svéd parasztlak országos szövetségét (*Svenska lantmännens riksförbund*). Ez a nagy szövetség alakulásának harmadik évében, 1907-ben 450 ezer métermázsa takarmányt, trágyát és vetőmagvat vásárolt tagjai részére 3½ millió koronáért, a tiszta haszon 28,500 koronát tett ki és a tagok részére visszafizetett százalék pedig 109,000 koronára rúgott.

A Dániában oly szépen virágzó tojásértékesítő szövetkezetek (évi átlagos export az import levonásával 350 millió tojás!) mintájára 1906-ban alakult Skoneban az első ilyen szövetkezet. 1906-ban 200 ilyen szövetkezet van, legnagyobb az askeródi, melyben 750 tag egyesült és 1906-ban 88.000 kilogramm tojást adott el 83,500 koronáért. A múlt év végén 550-et tett ki a tojásértékesítő-szövetkezetek száma.

*

Magától értetődik, hogy a szövetkezeti mozgalom nem a tulajdonképpeni földmunkások között, hanem a kis- és törpebirtokosok és a zsellérek között fejlődött ki a legjobban. Az utolsó öt-hat esztendőben mindjobban elmosódik a határ a törpebirtokos és a zsellér meg a földmunkás között. A nagymérvű amerikai kivándorlás megakadályozására az állam és egy hazafias egyesület (*Egna hem — föreningen*) hozzásegíti a valamilyen kicsi tőkével rendelkező földmunkást egy törpebirtok megszerzéséhez, kamatmentes kölcsönrel, gazdasági eszközökkel. Ötletszerűen szaporította a törpebirtokosok számát a stockholmi villamoskalauzok és kocsivezetők szakegylete, mikor az 1909-iki nagysztrájk után vissza nem fogadott tagjai közül több mint száz részére három nagyobb földbirtokot vásárolt meg és parcellázott fel. E kísérletek sikeréről vagy sikertelenségéről ítéletet mondani ma még nem lehet.

Schöpflin Aladár: Szépirodalmi szemle

Mostanában egy különös ízlésáramlatban úszik a mi közönségünk, ami talán valamelyes kapcsolatban van azzal a hangulat-depresszióval, amely ma tagadhatatlanul elfogta a magyar közvéleményt, az utóbbi évek felhevülései után. Ez az új ízlés, mondhatnám azt is, hogy divat, legjobban abban mutatkozik, hogy kik a legolvasottabb és legkeresettebb írók az utóbbi időkben.

Megjelenő munkáik száma és kelendősége szerint minden jel arra vall, hogy Krúdy Gyula és Heltai Jenő. Mind a kettőnek sorban jönnek a könyvei, többesével is, ami arra vall, hogy elhelyezést tudnak találni a publikum körében, tehát szívesen foglalkozik velük a kiadó és a könyvkereskedő.

Mind a ketten nem most léptek be az irodalomba. Heltai már jó húsz esztendeje dolgozik, Krúdy is több tíz esztendejénél, hogy fellépett. Megbecsült írók voltak kezdettől fogva, de egyikük sem jutott eddig a népszerűség olyan fokára, mint most, azokat a bizonyos legszélesebb köreit a közönségnek, melyek a könyvek tömegfogyasztói, nem tudták meghódítani.

Mi az oka vajjon népszerűségük e hirtelen fokozódásának? Heltairól még azt sem lehet mondani, hogy hirtelen kinyílt volna a szelleme, hogy magasabbra szökött volna, mint eddig. Eleitől fogva épp oly finom és egyensúlyozott író volt, mint ma, munkája csak erősebb zamatú lett, amint korban öregedett,

de lényegesen nem változott. Krúdy az utóbbi időben csakugyan talált egy hangot, melyen tehetsége tisztábban, hangzatosabban és teljesebben tud szólani, mint eddig s éppen ezért a szinte váratlan kivirágzás képét mutatja, de ez nem magyarázza meg teljesen azt, hogy az olvasók tömegei is felfedezték, mert eddig értékénél kevesebbre becsült író volt s régebbi dolgai között is sokat lehet találni olyat, ami bizvást hozzámérhető már termése javához, anélkül, hogy észrevették volna. Mind a két író felfedeztetésében okvetlenül kell hogy része legyen a közhangulat valami új áramlatának s ez megérdemli figyelmét mindenkinek, aki a modern élet változásait társadalmi szempontból figyeli. Mert hogy mit írnak az írók, az lehet merőben esztétikai, *l'art pour l'art* kérdés, de hogy mit olvasnak az olvasók, az eminensen társadalmi kérdés.

Talán nyomára jutunk a két író népszerűségének fokozódása mögött rejlő közhangulatbeli okoknak, ha számot adunk magunknak a két író természetéről és munkájuk mineműségéről.

*

Heltai Jenőt legtöbbször mint humorisztikus írókat ismerik s csakugyan az is — bár nem csupán az — mert az ötlet, a vicc, a tréfa, a karrikatura, a pointe az ő kifejezésének legfőbb eszközei és megvan benne a szórakoztatás ritka és hálás adománya. Verseiben is, melyekkel fiatalkori presztízst megalapította, nagy szerepe volt az elmésségnek s annak a nagyvárosias, gamin-jókedvnek, amely annak idején annyira új volt a mi addig komolykodó és ünnepélyes hangú irodalmunkban, hogy sokak részéről szinte visszatetszéssel találkozott. Jókedvű író, — ezt az etikettet ragasztották rá már igen korán s ez az etikett bizonyára jelentékeny befolyással volt fejlődésére is. A jókedvű író vajmi ritka, különösen a modern irodalomban, holott az olvasó leginkább az ilyenért hálás s akit egyszer ilyennek elismert, attól szinte megköveteli, hogy mindig jókedvű is legyen. Heltaitól is váltig csak humorisztikus dolgot követeltek s ő ennek a követelésnek meg is felelt, talán öntudatlanul is mindinkább a vicces, az ötletes stílus felé fordult, holott meg lehet egyes dolgain érezni, hogy volna érzéke egyéb iránt is. Így az olvasók köréből eredő visszahatás, amely majd mindig tényezője szokott lenni az író s különösen az elbeszélő és még inkább a drámaíró fejlődésének, egyfelől megakadályozta az írónak többoldalú és erősebben kimélyülő kialakulását, másfelől azonban az adott irányba koncentrált s ezzel elősegítette ebben az egy irányban biztosabbá, önmagát teljesen kifejezővé válását. Ezzel jutott el Heltai az alkotás érettségének addig a fokáig, amelyen ma áll és amely körülbelül biztos mértékét adja annak, amire egyáltalán képes.

Az ifjú versíró gaminból, akiből már akkor is mosolygó elmésség és éles intelligencia sugárzott, az életet és a világot felülről, ironikusan néző világfi lett, aki mindent eltud intézni

egy fölényes mosolylyal, mindenféle ellentétet kiegyenlít magában nem lát igen nagy különbséget kis dolgok és nagy dolgok között, mert a nagy dolgokat is a maga távolabbi perspektívájából kicsinyeknek látja. Nem bölcseledő lélek, nem töpreng elmélyedve, vergődve az élet nagy kérdésein, könnyen, a temperamentumuknál fogva bölcsek emberek módján belenyugszik mindenbe s csak szavának halk árnyalataival és ironikus mosolyának néha fájdalmasabbra húzódó voltával árulja el, hogy mégis van köze a világ dolgaihoz. Semmi sem áll tőle távolabb, mint a póz, a heves nagy gesztus, a szavalás. Mindezt ízléstelen nagyképűsködésnek érzi, pedig az ízlés, a bon sens számára törvény. A malícia, az emberszólás finom művészete, a paródia és karikatúra annál kedvesebb eszközei, ezekkel mondja el kritikáját a világ dolgai fölött. A nyárspolgáriságnak ellentmond egész természete, szatírája akkor a legélesebb, amikor leleplezheti a nyárspolgárok képmutató erkölcsökódéseit, nagyzó fontoskodását, önelégült együgyűségét. A haragig nem melegszi fel, nem vasvesszővel sújt, a virgács a fegyvere. Rokonszenve a polgári életen kívül állók, a komolytalanok, vagyis nagyképűség-nélküliek, a szabadon élők, a bohémek felé fordul s malíciával kezeli őket, csúfolódik rajtuk is, de láthatóan szereti őket, mert kedvesek, vidámak, őszinték, szegények és egyetlen kincsük az elpusztíthatatlan fiatalság. Egy kis melancholiával is tud nézni rájuk, a saját elmúlt fiatalságába visszanező melancholiájával. Mondják, glorifikálja a könnyelműséget, de ez csak külszín, a fiataliságot, az őszinteséget és az élet szabadságát glorifikálja. És a jószágot, a szívnek tiszta, meleg megindulásait glorifikálja. Az ő bohémek mind, egytől-egyig kedves, jó fiúk és lányok s a nyárspolgár a szőrös szívű és korlátolt moralizálásában rosszindulatú.

Nagyon egyensúlyozott lélek és ilyen egyensúlyozott a beszéde is. Nincsenek erős színei és harsány kiáltásai, csak finom tónusai vannak és csöndes elborulásai. Szemérmes és tartózkodó, mint a finom és elmés emberek szoktak lenni. Stílusa egy disztíngvált, jó társalgó beszéde, aki csak hangja árnyalásával, könnyed, nyugodt mozdulatokkal és mosolyának játékával eleveníti beszédét. Egy célzás, egy váratlan jelző, egy ötlet, egy kiélezett szó, amit megenged magának. A hangja egészen a sajátja, megkülönbözteti minden mástól. Egy intelligens, feltűnést kerülő, megállapodott világnézetű ember hangja, amely kellemesen, minden nyugtalanító mellékiz nélkül csendül a fülünkbe. Szerénység és okosság hangzik ki belőle. Biztosan uralkodik magán, ízlésből póriának, illetlennek érez mindent, ami feltűnő és lármás, nem ragadja magával semmi, egy üvöltő forradalomban is meg tudná őrizni ironikus mosolyát.

Egy csepp forradalmi véna sincs benne. Intelligenciája meglátja az élet visszás igazságtalanságait, hasztalan és értelmetlen kínosságát, az emberek korlátoltságából eredő gonosz gyűlölködését, az intézményeknek az egyes embert vasbronceként szorító

merevségét és bornírt céljuk tévesztettségét, de nem lázad fel ellenük ízlésből, kényelemszeretetből és legfőképpen temperamentumból. Nem energikus temperamentum, amelyben cselekvéssé kívánczik minden lelki emóció, inkább beletörődik, semhogy cselekednie kelljen valami ellen s az irónia golyófogó köntösébe búvik az élet olyan jelenségei elől, amelyek felrázhatnak. Alapjában véve fatalista, aki csúfolódva vonogatja vállát a dolgokon: úgy vannak, ahogy vannak, nem lehetnek másképp, úgy sem tudok változtatni rajtuk, hát gúnyba, iróniába rejtem a kritikámat ellenük és arra igyekszem, hogy mentül kevesebb közöm legyen hozzájuk. Heltainak legújabbán megjelent könyvei: *VII. Emánuel és kora*, egy kissé túlkönnyű tollal írt humorisztikus regény; *Bernát*, egy napilap számára írt croquis gyűjteménye; *A tündérlaki lányok*, novellás kötet, egyike legjellemzőbb és legteljesebb hatású könyveinek, amelyből megkapjuk jóformán teljes szellemi arcképét és még egy regény: *Jaguár* címmel, mulatságos pesti újságíró történet keretében a detektív-regények ügyes parodizálása.

*

Míg Heltai önállóan, a magyar tradíciótól függetlenül, sőt jórészt annak ellenére csinálta meg a maga stílusát, Krúdy Gyula egészen a magyar tradícióból nőtt ki s idegen elem csak mint az orosz írók, különösen Puskin és Turgenyev hatása vegyül bele munkája kialakulásába. Sokáig erősen nyűgözte Jókai, de még inkább Mikszáth hatása, amelyből csak legújabbán szabadult fel annyira, hogy teljesen meg tudjon szólalni a saját, eredeti hangja.

Heltainál megemlítettük a fiatalkorba visszasóvárgás melanholikus hangját. Ő nála ez csak az elbeszélés ritmusába elrejtve érzik meg, mint valami földalatti áramlat. Krúdynál ellenben ez minden: ez adja meg az elbeszélés anyagát, tartalmát, hangulatát és előadásának módját. Egy ember, akinek az egész világ csak emlék, aki emlékezésében él, az aktuális jelen, a ma neki teljesen jelentéktelen, szeme teljesen a tegnapi felé van fordulva s az emlékezésnek ebben a folytonosságában egészen eltűnik a dolgok időbelisége, — ami elmúlt, az színt és hangulatot kap, akár tegnap múlt el, akár réges-régen s egyforma élénkséggel hat a leiekre. Ez a sóvárgó visszaemlékezés állandó melancholikus hangulatot teremt, amely olyannak mutatja a világot, mint egy kora őszi tájék eső után, napnyugtakor: tompult szőnyegszerű színűnek, ezüstös ködbe borulónak, halk árnyékoktól suhogónak, bánatos merengéstől pihegőnek. Sohasem szentimentális, mert valami férfifiasság mindig marad benne. Az a hangulat ez, mikor a férfi-ember lágyan, lefokozott energiával, akarattalanul engedi át magát a dolgok sodrának s a saját hangulatának. Ez a lelki állapot Krúdynál állandó s ennek közlése az elbeszélésnek tulajdonképpeni tárgya és célja, minden egyéb, történet, alakok, tájak csak erre szolgáló ürügyek. Krúdy a legtisztábban lírikus minden elbeszélők

között. Benne minden szubjektívvá válik, mindenre az ő borongó hangulata árad ki.

Egy csöpp fölény nincs benne s ebben egyenest ellentéte Heltainak. Ezért nincs benne humor sem, amely nem képzelhető fölény nélkül; aki nem tudja a dolgokat másképp nézni mint a saját hangulatának tükröződéseit, az nem tud humorosan fölébük emelkedni, azt mindig legyúrik a dolgok. Ellenben mindig közvetlen lesz a legteljesebb mértékig, teljesen önmagát adja és teljesen adja önmagát. Mintha teljesen tudattalanul dolgoznék, egy hangulat trance-ában revelálná magát, semmi egyébbel nem törődve. Halkan beszél, a gordonka lágy, mély és meleg hangján, csak kevéssé, alig észrevehetően modulálva. De a hangja a milyen közvetlen, olyan meleg, eleven és emberi. Ez a hang az, a mi Krúdyban a legnagyobb, csaknem egyedüli varázsszal hat. Önkéntelen, nagyon finom, önmagától áradó ritmus van a beszédében, amely úgy hat, mint a rejtett zene. Csupa bensőség és megindultság.

Pongyolasága is közvetlenség; úgy mondja el mondani-valóit, ahogy feltámadnak benne, mindennemű számítás nélkül, mintha maguktól, az ő közvetítése nélkül mondódnának el. Nem komponálja mondanivalóit, nem is tartja őket össze más mint a hangulat változatlan egysége. Rövid novellában, amelynek ennyi összetartó erő elég, a formának ez a magától értetődő közvetlensége néha ellenállhatatlanul megragadó. Hosszabb lélekzetű dolgokban nagy egyenetlenségeket teremt. *A vörös postakocsi* című regényben látni ezt leginkább. Ez a legkülönösebb, legformátlanabb és legvegyesebb könyvek egyike. Minden egészen esetleges benne, előre megfogamzott cél és terv, minden arányosság nélkül megírva, ahogy éppen írás közben eszébe ötlött az írónak. Még a stílus egysége sincs meg benne és legfőképpen nincs semmi magja az egész regénynek. Megkapóan szép lapok fáradt passzusokkal váltakoznak, pompásan összefoglalt képek elrajzolt, hamis színű képekkel, az egész egy igen érdekes tehetség szeszélyes nyilatkozása, egy pompás regény nyers anyaga. Rendkívüli kvalitások vannak benne s ezért a könyv megérdemelte a nagy sikert, amelyre jutott, de mégis kielégítetlenül hagy, mert tele van beváltatlan ígérettel. A kis novellában, amely néha inkább hangulatkép, sokkal teljesebb és egységesebb hatású Krúdy.

Egy lágylelkű ember, aki álmodozón, tétlenül éli az életet és teljesen odaadja magát, hadd nyomja bele az élet a maga benyomásait úgy, ahogy jönnek. Ezeknek a benyomásoknak aztán merengve néz utána, mikor elmúltak, csak akkor kezdi érezni ízüket. Elhagyott, furcsa kis városok furcsa alakjai, ódon, sötét folyosós házak, hervadt virágok illatával tele, tarka bútoros falusi kúriák, tétlenül szemlélődve lézengő alakokkal, hervadt szerelmek, melyek sohasem jutottak tovább a sóvárgásnál, furcsa kis kalandok, melyekből csak egy emlék maradt meg, régi vígasságok elszállott gőzei, csöndesen, panasz nélkül, kezük mozdítása nélkül pusztuló

emberek, ez a Krúdy világa. Mindez valami fantasztikus hangulat ködébe van burkolva, — az emlékezésnek is megvan a maga fantasztikumja. Minden árnyszerű, irreális: mintha az embereknek és dolgoknak csak egy síkban mozgó árnyképeit látnók. Messze a háttérben dereng valami realitás: egy pusztuló régi világnak, a falusi gentrynek és a kisvárosi polgárságnak a képe, de ez is szándéktalanul, szinte az író akarata ellenére alakul ki.

A régi magyar világ, amelyhez lelkével ragaszkodik, sajtáságos dekomponáltságában mutatkozik Krúdy írásaiban. Egy életerejét vesztett, a világból kiesett nemzedék, amely csak visszafelé tud nézni és nem látja, hogy ezalatt lemarad a világ folyton előre haladó szekeréről. A teljesen energiavesztett fatalizmus, önmagának teljes átengedése az eseményekkel szemben, a fáradt beletörődés a változhatatlanba, ez Krúdynál mindig az alaptónus, amely meghatároz minden egyebet. A dekadenciának egy speciálisan magyar fajtája ez, a művészivé degenerálódott magyar gentry sajtáságos képe.

*

Három-négy év előtt még a zajos, erős gesztusú, nagy dolgokra készülődő, forradalmi attitudeökkel föllépő írás volt a divat, — ez felelt meg az emberek többsége közhangulatának. Akkor általában optimisztikus, cselekvésre készülő, a maga erejében bizakodó volt a magyar társadalomnak az a része, amelyhez az intellektuális divatok egyáltalán hozzáférnek.

Ma váratlanul azok az írók jönnek divatba, akik halkan, jóformán gesztus nélkül szólnak, távol esnek minden forradalmiságtól, akik a kis dolgok, a finom, apró témák körében maradnak, akik kikapcsolják magukat a reális világból, külön világot teremtenek maguknak, mint a Heltai bohémvilága s a Krúdy emlékeinek árnyvilága; akik passzívak a világgal szemben, iróniából, mint Heltai, lírai hangulat-kultuszból, mint Krúdy; akikben meghalkult a cselekvés energiája és beletörődő fatalizmus lépett a helyébe. Nyilván ebben is az a kiábrándulás, az a fásult, önmagát megadó elfáradás, a lelkesedésnek, az akaratnak az a lelohadása, az a fatalisztikus beletörődés nyilvánul meg, amely a legutóbbi időkben a magyar intelligencia nagy részét a politikai és gazdasági viszonyok ernyesztő nyomása következtében elfogta.

Móricz Miklós: Árstatisztika

A magyar statisztikai közlemények most folyó új sorozatának 44. kötete végre meghozta a magyar árstatisztikai munkásságnak első számbavehető kísérletét. Vaskos és drága munka ez: a szokott csinos megjelenésű, de nem valami könnyen kezelhető formájú kötetben 424 oldalnyi táblázat van és külön 55 oldalnyi szöveges rész. Az ára hat korona, — elég magas ahhoz, hogy a nagyközönség számára hozzáférhetetlen legyen; de nemcsak a nagyközönségnek drága, hanem

drága ez a statisztikai hivatalnak is, amely készítette és kiadta. Négy-öt évről kellene átnézni a statisztikai hivatal majdnem másfél millió koronás költségvetését, hogy ezt legalább megközelítően megállapíthassuk, de láthatlanban is bizonyos, hogy Magyarországon nem szokás olyan honoráriumokat fizetni, mint amennyit ez a kötet felémésztett.

Szabad-e egy statisztikai munka értékének mérlegelésénél abból a szempontból indulni ki, hogy mennyi haszna van abból a közönségnek, de inkább: szabad-e más szempontból indulni ki? Mi hisszük, hogy ami nem a nagyközönségért van, hiábavaló, — és ezzel a munkával szemben valamennyi kifogásunkat ebben foglaljuk össze: az anyag összeállításában nem találta el azt, amit a nagyközönség érdeklődése keres, vagy amit e közönség érdekében dolgozó tudományok felhasználhatnak, vagyis nem találta el a közönség érdeklődését sem szubjektív, sem objektív értelemben; az anyag feldolgozásában viszont nem találta el azt a módot, amellyel ezt a kettős érdeklődést kielégítheti, sem az előadásban azt a hangot, ahogy a nagyközönséghez kell szólni s amelyet az említett tudományok megkívánnak.

Legyünk azonban egészen igazságosak a munkával szemben és állapítsuk meg, hogy mivel első feldolgozásáról van szó egy régóta és egészen rendszertelenül felgyülemelő anyagnak, olyan nehézségekkel kellett küzdenie, amelyek most már egyúttal el is vannak hátráltatva s amelyek a következő lépést már nem fogják hátráltatni s olyan hibákba kellett beleesnie, amelyeket a következő fázisa ennek a munkásságnak éppen azért fog elkerülhetni, mert már túl van rajtuk.

Mindenesetre hibául kell azonban felrónunk azt, hogy az eredeti terv a munkát túlságosan széles alapokkal tervezte meg. E munkának ugyanis két kifejezett célja van: egyrészt összegyűjteni mindazt, amit a magyar árstatisztika számára 1867 óta meg lehet menteni, másrészt pedig az egész világ árstatisztikai adatgyűjtésének egy összefoglaló, egységes, áttekinthető és csupán eredményeket regisztráló gyűjteményét adni. Első pillantásra látni, hogy a kettős feladat nehézségei egymásba folynak és egymást növelik; mert ha az egyetlen magyar (országos) statisztikai szervnek ez az első komoly kísérlete az árstatisztikai munkásság terén s ha a hazai árstatisztika ebben a legelső formájában még nem is lehet más, mint a szinte véletlenül, önmaguktól fennmaradt áradatoknak némi rendszerbe foglalása (jellemző e tekintetben, hogy a budapesti tőzsde régi adatait legnagyobb részben a *Pester Lloyd* régi közléseiből kellett összeállítani), ugyanez a hivatal nem rendelkezhetik a gyakorlatnak, a tájékozottságnak azzal a fokával, amely egy világ-statisztika összeállításához vagy inkább megteremtéséhez kell. Pedig, hogy a hivatal milyen komolyan vette ezt a kettős feladatát, mutatja az idegen adatoknak a hazaiakhoz való aránya: a nagykereskedelem árainak 69 táblázata közül 28 foglalkozik idegen áradatokkal s hasonló az arány a százalékszámokat mutató táblázatoknál is (a kiskereskedelmi rész viszont idegen adatokat egyáltalában nem tartalmaz).

A munka körét, anyagát tehát ez a kettős cél determinálja.

A kettős törekvés azonban nemcsak azért ellentétes egymással, mert mindkettő egészen külön apparátust és a munka két felének teljes elkülönítését vonja maga után, — e tekintetben nem is egy munka ez, hanem valósággal kettő; ellentétes e két feladat abban is, hogy az anyag, melyet fel kell használnia, teljesen különböző módon van a feldolgozásra előkészítve. Az egyik egészen nyersanyag s rendszerbe való öntése hiányosságai miatt majdnem lehetetlen s ezek a hiányok nemcsak az adatok folytonosságának hiányai, hanem a meglévő adatok megbízhatóságáé és egyöntetűségei is. A másik oldalon viszont a számtalan rendszer közül, melyeket ez anyag feldolgozására már eddig felhasználtak, szinte lehetetlen kiválasztani azt, amely a sokféle módon átglyúrt anyagot eredeti formájában fogja visszaadni; a feldolgozásnak itt, ha szabad azt mondani, épen a túlságos előkészítettség az akadály.

Nekünk úgy tetszik, csak egyetlenegy mód lett volna, amely ezeket az ellentéteket kiegyenlítheti és a munka egységébe olvasztja be; sőt egyenest azt hisszük, abban, hogy a külföldi és a hazai anyagot ez a munka egyszerre próbálja megragadni, épen ennek a gondolatnak első formáját kell találnunk; első formáját, amely azonban, sajnos, nem alakult ki teljesen. A munka feladatait ez egy harmadikkal egészítette volna ki, de olyan módon, hogy a feladat aztán nem hármassá, tehát még tagoltabbá, hanem egészen egységesnek tűnének fel: e feladat az volna, ha e munka a régi anyag összegyűjtése és a külföldi anyaggal való kapcsolatok megteremtése vagy megkeresése mellett egyúttal a magyar árstatisztikai munkásságnak alapja és kiinduló-pontja akarna lenni.

Talán, elhiszük, akár is, de nem lesz azzá. Minden egyében kívül egy gyűjteményes munka, amely 1913 második felében jelenik meg s amelynek legutolsó feldolgozott adatai 1911-ből valók — ez is csak a munkának egyik s nem is a jelentősebb felében — nem lehet kiinduló-pontja, sem alapja egy országos, egységes, módszeres és szakadatlan árstatisztikai munkásságnak. Az árhullámzások közepette egy munka, amely megjelenésekor már több, mint tizennyolc hónapos adatokat közöl, ma, a XX. évszázad elejének eddig példátlan árjelenségei között, a legelső percben történelmi dokumentummá válik, amely legfeljebb a magán tudóst érdekelheti, mindenki mást csak akkor, ha a gyűjtemény legutolsó adatától kezdve egészen máig teljes, és a munka rendszerében feldolgozott adatgyűjtemény áll rendelkezésére. Ez a módszer nagyon beillik a mi központi statisztikai szervünk felfordított munkarendjébe, amely tíz évig dolgozik az időközi felvételeken, hogy azonnal kezdhesse az újabb felvételt, ahelyett, hogy ezeket csupán ellenőrzésre használná fel, az állandóan működő, egységes országos statisztikai adatgyűjtés ellenőrzésére és kiegészítésére; ahelyett, hogy ezt a hirtelen, egy csapásra gyűjtött anyagot ugyanazzal a tempóval dolgozná fel, megtartva annak minden értékét és kiaknázva minden tanúságát s erejét annak az előbb említett, de természetesen hiányzó statisztikai szervezetnek megteremtésére és munkáltatására fordítaná. Árstatisztikát nem lehet tíz évenként csinálni, mint népszámlálást s ha az egyes felvételek egymástól izolálva

maradnak, minden értékük is elvész és az árstatisztika feladatainak szegényes felfogása az, hogyha csak az elméleti kutatásoknak akar szolgálni.

Elismerjük, e munkának meg voltak a maga jó szándékai: éppen azért akart elsősorban az eddigi anyagnak lehetőleg teljes gyűjteményévé lenni. De egyrészt már ebben is megvan az a fogyatkozása, hogy — mivel az átlagokat annyira becsüli — a munka céljává nem a legutolsó feldolgozott nap árviszonyainak megragadását tette, hanem itt-ott nagyon is sokat törődött az adatok folyamatoságával és sok árut elejtett csak azért, mert nem tudott elég messzire visszamenni áralakulásának szálán. Így pedig nem lehet alapot rakni a következő kutatások számára és éppen ebből következik az a „másrészt” is, mely az előbbi ellenvetésnek megfelel: ennek a munkának csakugyan nem is látható a folytatása. A statisztikai havi füzetek árvadatai nem bővültek, az országosan tervezett áradat-gyűjtés még mindig csak terv, és csak valljuk be, hogy ez a munka maga sem keltett semmi érdeklődést. Foglalkozni nem foglalkoztak vele, sem a sajtóban, sem a tudományos irodalomban, sem a közéletben. Ha csak valami magántudós nem dolgozik rajta ... De nem is kelthetett érdeklődést, ha nem tudta azt kielégíteni.

Az pedig kétségtelen, hogy nem tudta. Mindenekelőtt ez a munka teljességgel kezelhetetlen. Olyan munkában, mely több száz cikkel foglalkozik, index, vagy kimerítő tartalomjegyzék nélkülözhetetlen; a külföldi adatokhoz nincsenek átszámítási táblázatok, holott ez még akkor is szükséges, ha mint itt, a külföldi adatokat is magyar ellenértékekben kapjuk meg. (Ami különben nem is helyes, mert az a következménye, hogy egyrészt a könyv minden értékét elveszti a külföldre nézve, másrészt pedig, mivel annak, aki felhasználja ezeket az adatokat, nem áll módjában az eredeti adatokkal összevetni és ott, az eredeti anyagban folytatni, ott kiegészíteni őket; ez növeli azt a hiba-hányadot, amely minden ilyen munkánál elkerülhetetlen.) A munka egyáltalában nem emlékezik meg forrásairól, holott ez a tudományosságnak legelső követelménye lenne s végül nincs benne utalás azokra az érdekes és többnyire komplikált metódusokra, melyek egy ilyen munkának egyes részleteit létrehozzák, egymással kiegyenlítik. Ez pedig nemcsak a tudós közönségnek negligálása, amely joggal követelheti a módszerek pontos ismertetését, ellenőrzés céljából is és azért is, hogy a munkát, ha szüksége van rá, folytathassa, hanem a nagyközönségnek érdekeibe is belevág.

De fejezzük be azoknak a hiányoknak felsorolását, amelyek ennek a munkának jellemzői, fejezzük be ezzel: nincs ennek a munkának tudományos megalapozása. Az ár problémáival nem foglalkozik és azokat még nem is érinti. Minden árstatisztikának kell valamilyen alapot választania, ebben a munkában azonban az ár fogalmának meghatározását hiába keresni; itt nincs utalás arra, hogy az annyi különböző formában jelentkező árban, mely mégis kétségbevonhatatlanul mindig ugyanaz, mi hát az, ami közös; hogy hol van a rokonság alapja a különböző árak között; hogy kell ezeket az árakat ugyanarra az áralakító tendenciára visszavezetni s ezt ismét a mindent

átfogó gazdasági jelenségek hálózatába bekapcsolni. Ebben a munkában nincs szó arról, hogy az ár végleges formájában a kiskereskedelemben jelentkezik s hogy minden más ár csak korábbi stádiumát jelzi az áralakulásnak, mert minden árnak — nincs most szó a részjelenségekről — az a tendenciája, hogy végül kiskereskedelmi árrá legyen. Az árnak hitünk szerint ezen a ponton látszik meg szociális fontossága a maga teljességében s előttünk ez magyarázza meg azt, hogy miért kell minden generális árstatisztikának a kiskereskedelmi árak kutatását ismerni főfeladatának, feladata gerincének. Ha azonban a munka megkezdése előtt a szükséges elméleti tisztázásokat nem végezték el, természetes, hogy ez a különben elhibázhatatlan alap nem adódott magától. S az eredmény ebben a munkában is az, hogy a 164 táblázat közül, melyet közöl, 35 van, amely kétségbevonhatatlanul kiskereskedelmi árakkal foglalkozik.

Azt hisszük, a statisztikai adatgyűjtésnek a nagykereskedelem árai iránt való előszeretetét két körülményre vezethetjük vissza: az egyik az, hogy ezek az adatok könnyen rendelkezésre állanak, a másik pedig az a hibás, vagy inkább felületes felfogás, mely a tudomány szempontjából nem disztingvál nagy és kiskereskedelmi árak között, sőt ha igen, a nagykereskedelmi árak javára, mert azt vallja, hogy az ár ott jelentkezik „tisztább” formájában. S a hiba természetesen nem a munkában magában boszulja meg magát, hanem annak a munkájában, aki ezen a statisztikán elindulva, az árjelenségek természetrajzát szeretné kutatni, hogy alapot vessen megfelelő szociális alkotásoknak.

Talán nagyon is sokat beszéltünk arról, ami ebben a munkában nincs, végül azonban el kell ismernünk, hogy viszont mindaz, ami benne van, határozott nyereség (egy rész kivételével, amelyet a viszonylag értékes részek közé kell számítanunk s amelyre még visszatérünk) és az itt összegyűjtött anyag csakugyan értékes. A hiányosságok felsorolása közben inkább a módszeres feldolgozást, a rendszer fogyatékoságait és a tudományos alap gyöngeségét fájlaltuk: viszont teljes örömmel kell vennünk magát az anyagot, amelyet hoz, mert ennek az anyagnak magyar része még sohasem volt együtt ilyen áttekinthető módon s a külföldi sem állhat rendelkezésünkre ennyire kezelhetően. 164 táblázatból 69 táblázat 200 oldalon nagykereskedelmi, 24 táblázat 100 oldalon kiskereskedelmi árakat tüntet fel, a többi pedig, azaz 61 táblázat 100 oldalon az előbbi táblázatok anyagát adja index-számokban, helyesebben arányszámokban, melyeknél alapul részben az 1867—77 évek átlaga, részben az 1890—99 éveké van véve s amelyeket a munka elméletileg nem egészen helyesen nevez százalékszámoknak. A munkának különben ez a része az, mely hitünk szerint legkevésbé érte meg a reá fordított nagy munkát. Az ilyen tömeges számítások a tudósnak munkáját egyáltalában nem könnyítik meg, vagy csak nagyon kis mértékben, a közönség érdeklődését pedig ugyanilyen kevésbé elégíthetik ki, mert ha ezek a hullámzások egységes képét mutatják, viszont el van rejtve bennük az alap, az eredeti ár, mely a közönséget foglalkoztatja. Játék ez csak és mikor ugyanannyi helyet foglal el, mint például a kiskeres-

kedelmi áradatak, eléggé hibáztatható játék. Értékesebb lett volna, ha csakugyan index-számokat adna ez a rész, — aminthogy nem azokat ad. A nagykereskedelmi részben 335 árurol vannak adatok, 12 terménycsoportra tagolva, a kiskereskedelmi részben pedig 14 csoportba osztva 104 árucikkről s az utolsó évekről nemcsak az évi átlagok vannak közölve, hanem havi hullámzások is fel vannak tüntetve. Az adatok közlésének elméleti alapjairól természetesen vég nélkül lehetne vitatkozni: mindenesetre igaz, hogy ezek az alapok s a rajtuk fejlődő felfogások egyre szilárdulnak és mind biztosabbakká lesznek; az pedig kétségbevonhatatlan, hogy tekintélyes és szép anyag ez, mely megérdemli, hogy többet foglalkozzanak vele. (Érdekes volna kikutatni, hogy az itt publikált anyag meddő, kihasználatlan voltának hányadrészben oka maga az anyag és hányadrészben külső körülmények.)

A munkának még Függléke van, mely 7 táblázatban a világ nemesérc termelését, bank-kamatlábakat és tengeri viteldíjakat közöl — és bevezetése, illetőleg Általános Része, mely 55 oldalon, 12 pontban a munka történetét, előzményeit, végrehajtását ismerteti, nagyobb részében pedig a táblázatok anyagát szavakra lefordítja. A beszámoló része nincs olyan részletes, mint szükséges volna, — a másik része pedig egészen üres, eredeti felfogásnak egészen híjjával van, összefüggéseket nem keres és nem talál, nem lát tovább az árhullámzásoknál, melyeket az elavult közgazdasági tudomány halott terminus technikaival ismertet, ragaszkodva a történelmi felfogásnak valamilyen korcsához. Az árelemzés, mely egyetlen feladata lehetne, teljesen hiányzik belőle.

KORTÖRTÉNETI JEGYZETEK

Külföldi aktualitások

Zabern

Egy alig húsz éves porosz hadnagy, von Forstner írta be nevét a világtörténelem könyvébe. Herostrates dicsőségét megirigyelve, tűzcsóvát dobott a kis Zabern városkába, a lobbanó anyaggal telített Elsass-Lotharingiában. A robbanás zaja egész Európába elhatolt; a fellobogó lángok a tűz sokféle munkáját végezték el; épületeket körülnyaldostak, értékeket megsemmisítettek, másfelől azonban segítettek összekovácsolni és szilárddá edzeni az ellenálló erőket. Hogy mi történt Zabernben? ismeretes események, amelyeket a napisajtó világgá kürtölt. Röviden kiemelve a történetek lényegét, a már említett húsz éven aluli hadnagy, von Forstner, többször kigúnyolta a „benszült” elsass-lotharingiai rekrutákat, jelenlétükben megvetéssel beszélt róluk. („Wackes” gúnynévvel illette őket, ami annyit jelent, mint vagabundusz. Mi alapján véve ismerjük a szót, feltűnően hasonlít a „hazátlan bitang”-hoz, amely még néhány évvel ezelőtt kijárt a szocialistáknak.) Ebből fejlődtek a további események. A sértett rekruták egy újságlapban panaszkodtak (meg kellene a sajtót rendszabályozni Németországban is!). Ők szegények december 19-én felelni fognak „árulásukért” a strassburgi haditörvényszék előtt, addig is fogságban ülnek. A hadnagy úr ellen sem közvetlen fellebbvalója, Reuter ezredes, sem pedig a Strassburgban székelő Deimling hadtestparancsnok nem tartották szükségesnek eljárást indítani. A polgárság enyhe formában kifejezést adott rosszalásának a történetek miatt, mire a katonai hatóság kivette a rendfenntartás jogát a rendőrség kezéből és ostromállapotot rendelt el. Az alkotmány szerint ehhez a császár beleegyezése lett volna szükséges; ezen a ponton nyilvánvaló alkotmányértés történt. A katonaság azután töltött fegyverekkel kivonult, s az előbb székkergetett tömegben valóságos hajtóvadászatot rendezett; elfogták, aki kezük ügyébe került; egy államügyész és két törvényszéki bírót ezek közül hamarosan elbocsátottak, a többi harminc elfogott polgár a kaszárnya pincéjében töltötte éjszakáját.

Történt mindez Elsass-Lotharingia egyik városában, abban az országban, amely a jelenkor talán legizgatóbb nemzetiségi kérdésének helyszínét képezi és a katonai brutalitások éppen ezen nemzetiségi kérdéssel kapcsolatban követték el. Az ügy jelentőségének megértéséhez elengedhetetlen Elsass-Lotharingia helyzetének ismerése.

Az 1871. évi nagy francia-német háború juttatta Elsass-Lotharingiát a németeknek. A frankfurti szerződés megpecsételte az annexiót,

amely ellen azonban az elsass-lotharingiai képviselőház 1871-ben a leghevesebben tiltakozott. Elsass-Lotharingia annakelőtte is német, helyesebben germán tartomány volt. Az 1738. évi bécsi szerződés juttatta a Lotharingi-hercegséget Franciaországnak, a püspöki városok, Metz, Toul és Verdun már 1552-ben hozzácsatoltattak; Elsass néhány városát XIV. Lajos hódította meg, míg a többi része a forradalom idején csatoltatott, illetőleg részben önként csatlakozott Franciaországhoz. Németország tehát 1871-ben történelmi jogára hivatkozott.

Ezzel szemben azonban a lefolyt idő alatt Elsass-Lotharingia érzésben és műveltségben francia lett. Nyelvi szempontból többségében németnek maradt; 1880-ban Elsassban 855 község közül csak 44 volt francia; Lotharingiában az arányszám a franciák javára sokkal kedvezőbb: 752 községből 341 francia. A lakosságból 1905-ben másfélmillió a német nyelvet beszéli és csak 200.000 a franciát. A lakosság mindamelllett úgy megkedvelte a francia uralmat és német alkatelemeiben is annyira magáévá tette a francia kultúrát, hogy az 1871-ben beköszöntött új korszakba nem tudott sehogy beletörődni.

Az annexió nevezetesen nagy változásokat hozott létre. A francia közigazgatásnak néhány elemét a győztesek megtartották ugyan, de a hivatalokat kizárólag bevándorolt németekkel töltötték be, akik csakhamar külön kasztjá szerveződtek. Súlyosabban érintette ez bizonyos tekintetben a nemzeti érzékenységet, mint a Bach és Schmerling korszaka a magyarokét, akik tudvalevőleg nem is akartak azon időben hivatalt vállalni. A frankfurti békének egyik pontja szerint a ben-szülötteknek záros határidő alatt nyilatkozniuk lehetett, hogy meg akarják-e tartani francia állampolgárságukat? Jelentkezett 164.000 család, Bismarck azonban kijátszotta a békeszerződést, kijelentvén, hogy ezek vagy vándoroljanak ki, vagy pedig legyenek német állampolgárok. Ők maradtak, gyermekeik azonban a katonai szolgálat elől Franciaországba szöktek és ott az idegen-légióba soroztatták be magukat. G. Hervé szomorú gúnynyal mutat rá egyébként Elsassról írott könyvében, hogy ezen idegen elnyomás elől menekülő „szökevények” harcolnak az idegen légióban a gyarmati népek leveretéseért és akarataik ellenére való behódoltatásukért a francia zászló alá. A szökevények kérdése ma is fájó pont Elsass-Lotharingiának Németországhoz való viszonyában.

Az anektált tartomány politikailag is háttérbe szorítottat. Míg a német birodalmat alkotó többi 25 ország „Bundesstaat”, amelyeknek szavazati joguk van a Bundesratban, az egyetlen Elsass-Lotharingia „Reichsland” név alatt külön helyzetben maradt s a Bundesratban nem nyert képviselést. Poroszországba nem kebelezik be ugyan, de mintegy alárendelt tartománya lesz a Bundesratban képviselt többi államoknak. Helyzetük: *Deutscher zweiter Klasse*, sorsuk hosszú ideig elnyomatás. A kivételes rendelkezések egész sorozata sújtja őket. A francia nyelvet számúzik az iskolából, a hatósági eljárásból; sajtójukat elnémítják, az állásokat német bevándorlóknak juttatják; a bevándorlókat egyébként is kedvezményekben részesítik stb. Ezen üldözések során érlelődik mindig erősebben a revanche gondolata, amelynek sarkpontja Elsass-Lotharingia visszaszerzése. Gambetta

sóhajtása „*pensons y toujours, en parler jamais*” egyesülve az elnyomottakéval erős hangokká sűrűsödött és bár a franciák hadviselésre még nemígondolhattak, a revanche gondolata fenyegetőleg árnyékolta be a világbékét.

Ettől a fenyegető helyzettől azonban számos irányban jelentékeny eltolódások állottak be. Részben a politikán kívül eső okok hatottak közre. A német közigazgatás végső soron a polgárság gazdasági érdekeit — az állásoktól eltekintve — nem sértette; továbbá egy része a hivatalnokoknak asszimilálódott. A kedvező gazdasági konjunktúrák Elsass-Lotharingiát a gazdasági fellendülés rendkívüli fokára emelték. A magas francia védővámok következtében Elsass-Lotharingiának Franciaországgal való áruforgalma igen megcsökkent. A klérus, amelynek befolyása a parasztság körében rendkívül nagy s abban az arányban, amint Németország a katolicizmussal megbékélt, Franciaország ellenben kérlelhetetlenül kezdett fellépni ellene, egyre jobban belenyugodott a német uralomba. Az ipari városokban kifejlék és hatalomra jutott szociáldemokrácia irtózik a revanchetól olyan értelemben, hogy azért háborúskodni kelljen. Ezt a szociáldemokrata kongresszusok ismételten kifejezésre juttatták.

Mindezek mellett a német kormány időnkint engedményekkel lépett fel, mint Hervé kifejezi „az ostor politikáját kombinálta a mézes madzag politikájával”. Már 1874-ben megalakított a császár egy „*Landesausschuss*”-t, amely 30 delegátusból állott; előbb csak tanácskozási, három évvel később szavazati joggal. Majd a közigazgatás vezetését Berlinből Strassburgba helyezték át, élére állítván a helytartót és melléje adván egy polgárokból álló állami tanácsot. Sőt egy képviselőt a Bundesratba is beküldhettek, de ennek szavazati joga nem: volt.

Az 1911. év azután fordulatot hozott; Elsass-Lotharingia demokratikus új alkotmányt nyert, amely által a többi államokkal lényegileg egyen jogúvá lett. A magas kultúrájú államban nem lehetett úzus többé a poseni vagy a Schleswig-Holsteinban követett rendszer. Külpolitikai okok, nevezetesen a hármass-entente, keletkezése is hozzájárulhatott a németek ráeszméléséhez arra, hogy nekik áll tulajdonképpen érdekükben Elsass-Lotharingia megnyerése. Az új alkotmány kétkamarás tartományi gyűlést adott Elsass Lotharingiának; az alsóházat általános választójog alapján választják; a felsőház tagjainak felét a császár nevezi ki. Hatáskörébe tartoznak a helyi törvények és költségvetés. Korlátozza azonban a helytartó jogállása, aki a tartományi gyűlésnek nem felelős. Emellett a Bundesratba három teljes jogú követet küldhet és a birodalmi országgyűlésre az általános választójog alapján választja képviselőit. Emellett nyelvi kívánságaik megfelelő respektálását is biztosította részükre az új alkotmány.

Ilyképpen a súrlódási felület egyre kisebb lett. Bülow volt birodalmi kancellár a múlt hóban megjelent emlékirataiban joggal állíthatta, hogy a revanche, nevezetesen Elsass-Lotharingia elszakítása ma már tárgytalan s maguk az érdekeltek sem kívánják többé. E tekintetben teljesen egyezik az elfogulatlan francia közvélemény felfogásával is. A szélső hangok sem követelik többé a Franciaországhoz

való visszacsatolást, hanem legfeljebb teljes autonómiát köztársasági alapon, de a német birodalom keretei között.

A dolgok ilyen nyugodtabbra térülésének állapotában csapott le most a zaberni bomba, felkavarva elcsituló szenvedelmeket és új ellenállásra szítván a már megbékülteket. A császár, aki az 1911. évben megadott alkotmányról azóta már egy alkalommal, amidőn az ő személyét nem épen figyelmes elbánásban részesítették, kijelentette, hogy félredobja mint a rossz cserepet, most újra kardjára ütött, hadseregéről lévén szó. A német birodalmi országgyűlés, a zaberni események miatt felelősségre vonta a kancellárt és hadügyminisztert. Utóbbit és a katonai hatóságok többi vezetőit Donau-Eschingenbe rendelte s az ott kapott utasítások folytán a hadügyminiszter elég nyersen visszautasította a birodalmi gyűlésen felhangzott panaszokat. Betmann-Hollweg kancellár a hadügyminiszterrel azonosította magát s bár az első felszólalás után felzúduló felháborodás hatása alatt második beszédében némileg változtatott felszólalásának hangján, lényegében véve alig volt elítélő szava a Zabernben törtétek miatt. A hadnagyot ő is megvédte s legfeljebb a katonai atrocitások megrovására volt néhány gyenge szava. A német birodalmi gyűlés erre a kancellárnak óriási többséggel, — 293 szavazattal 54 ellen — bizalmatlanságot szavazott. A bizalmatlansági indítvány ellen kizárólag a konzervatív-párt két árnyalata, amelyek általában a túlzó nacionalista irányt képviselik, szavazott; a centrum és a nemzeti liberálisok azonban megszavazták a bizalmatlanságot. Igaz, hogy a centrum Elsass-Lotharingiában erős gyökerekkel bír és ezért pártpolitikai okok is mellé szólították. A kérdést továbbá az a szempont bonyolítja, hogy nem maradt meg par excellence nemzetiségi kérdésnek, hanem a katonai túlkapások folytán a közszabadságok, a személyes szabadság joga ellen irányuló támadás jellegével birt. A birodalmi gyűlésen folytatott vita főként ezen katonai visszaélés körül forog. Így azután a nemzeti liberális pártban levő nagy burzsoázia is a bizalmatlansági indítvány mellett volt, mert egyelőre még nem tart ott, hogy a közszabadságok sárbatiprását megengedje. Mindenesetre kétséges, hogy milyen lett volna a birodalmi gyűlés magatartása, ha a brutalitásokat nem katonaság, hanem polgári hatóságok (amelyek ezúttal megfelelően viselkedtek) vagy egyes polgárok követték volna el? Az eredmény nem maradt el. Nagy mértékben ellensúlyozta az Elsass-Lotharingiában felidézett feszültséget és hozzájárult a kedélyek megnyugtatóhoz. Sőt nem maradt hatás nélkül a császárra sem. Azóta több kibékítő intézkedés történt; Zabernből az egész helyőrséget eltávolították és az ezredes, valamint a vétkes hadnagy megbüntetésé, illetőleg eltávolítása okvetlenül várható. A német alkotmány csonkasága, hogy a kancellár nem felelős a parlamentnek, nem állhat véglegesen útjába a népakarat érvényesülésének. Nem szólva arról, hogy a parlament a költségvetésnél nehézségeket okozhat, a széles népréteg véleményét kifejező népparlamentet tartósan mellőzni nem lehet. A legutóbbi események is ezt igazolják. S különösen kevés súlylyal esik latba, ha éppen Magyarországon emlegetik a német alkotmány ezen hiányos-

ságát. Hiszen nálunk történt meg néhány nappal ezelőtt, hogy egy „felelős” miniszter kijelentette, amidőn vasutasoknak politikai bosszúból történt áthelyezése miatt kérdőre vonták, hogy az ilyen dolgokra nem köteles válaszolni, mert ezek nem tartoznak a parlament elé. S míg a német parlament a kancellárnak óriási többséggel bizalmatlanságot szavaz, a mi miniszterünknek, amidőn alkotmányos alap-törvényt sért meg, egy pártérdekektől megkötött többség helyesel. Bár a német parlament határozata sokat jóvátett abból, amit lelkiismeretlen kezek elrontottak, kétségkívül hosszú időre és sok jóakaratra lesz szükség, hogy a zaberni eset által felidézett elkese-redés nyomai teljesen eltűnjenek. (H. B.)

Nemzetiségi fejlemények

Tisza Kálmán miniszterelnöksége és gróf Szapáry Gyula pénzügy-minisztersége alatt Horvátországban teljessé lett az anarchia. A zágrábi magyar iskola, a horvát pénzügyi hivatalok magyar feliratú táblái és az erőszakos magyarosítási kísérletek valóságos forrongást váltottak ki a már amúgy is izgatott horvátok között és amikor gróf Peja-sevics László bán maga is megsokalta a kormány túlzásait és lemondott, a régi rendszer végleg megfeneklett. A tizenhatéves bak-lövés-sorozatot már csak nyílt erőszak tetőzhette be. Az első horvát kormánybiztos — Ramberg generális — valahogy csinált valami rendhez hasonlót és amikor befejezte munkáját, az „erőskezű” győri főispán, Khuen-Héderváry Károly gróf próbálkozott meg a végleges „rendcsinálással”. „Durch skrupellosen Gebrauch aller bekannten Mittel, die zur Erdrosselung einer unbequemen Opposition führen ..”.* Az első lépés sikeres volt, a hírhedt horvátországi választások e legszebb gyöngye megteremtett egy szolgálatkész szabort, de Khuen érezte, hogy ezt a módszert nem lehet állandósítani, mert nagyon drága. Számolni kezdett. Horvátországban már akkor ellenséges feszültség volt a horvátok és a szerbek között, a horvát sovinizták már kiélesítették a szerb nemzetiségi kérdést. És Khuen erre épített. Tudta, hogy a bán csak a kormánytól függő kis horvát csoportra támaszkodhatik, amely csak egy nagyon jelentéktelen kisebbséget adhat. De hogyha ehhez megnyerheti a szerbek támogatását, úgy biztosítva van a többsége. Ezért kéz alatt támogatta, vadította a szerbellenes horvátokat és amikor a szakadék áthidalhatatlanná lett, akcióba lépett. Nyíltan pártját fogta a szerbeknek, a szerb nyelvet hivatalos nyelvvé tette, bevitte a közhivatalokba a cirill írást, támogatta a szerb iskolákat és karhatalommal védte meg a szerb nemzetiségi tüntetéseket. A fogás sikerült, a szerbek Khuen fanatikus híveivé lettek és biztosították részére az alkotmányos színezetű kormányzást. A szerb paktum volt a bevezetés Horvátország legsötétebb korszakának. „Ban Khuen musste um sich zu erhalten, zu immer

* *Kroatien und dessen Beziehungen zu Bosnien*. Von einem kroatischen Abgeordneten. Wien, 1909. Verlagsbuchhandlung Carl Konegen (Ernst Stulpnagel.)

drastischeren Mitteln greifen: die oppositionellen Blätter wurden täglich konfisziert, patriotische Journalisten eingesperrt und abgeurteilt, die Beamten und Professoren durch Versetzungen, Entlassungen, etc. eingeschüchtert, die Wähler undenkbar drangsaliert, die Verwaltung und Justiz zur Mürbemachung der Wähler und zur Vorbereitung der Wahlen missbraucht . . . Die Abgeordneten der Majorität waren von Khuen abhängig, er Hess sie wählen, sie hatten — mit Ausnahme der Serben — keinen, gar keinen Rückhalt im Volke und bei den Wählern . . .*

Húsz évig tartottak ezek a sötét idők, csak húsz év múlva nyílt ki a szemük úgy a szerbeknek, mint a horvátoknak és összefogva megbuktatták Khuent. De a rendszer még akkor sem bukott meg végleg, a próbálkozások tovább folytak, a legkegyetlenebb megtorlások egész rendszere következett és csak újabb tízévi keserves küzdelem árán tették jóvá azt a nagy hibát, hogy beugrottak Khuen nemzetiségi heccpolitikájának.

Harminc éve ennek és most mintha minálunk venné kezdetét az eset analógiája. Tisza is számol és a viharedzett volt horvát bán segít neki. Tisza is érzi, hogy a kincstári kerületekre támaszkodva csak kisebbséget kaphat és ennek a kisebbségnek többséggé növelése nagyon sokba kerül. Az Elek Pálok pénze sem futja. Ezzel szemben az ország lakosságának fele nemzetiségi. Egyrésziük kompakt tömegekben lakik, másrésziük szét van szórva a magyarlakta vidékeken. Hogyha ezek rokonszenvét hozzákapsolja a kincstári kerületekhez, úgy Magyarországon még jó sokáig folytatható túrhető áron az eddigi politika. És az eszközök is mintha oly hasonlóak volnának a horvátországiakhoz. A balkán-háború idejében a kormányhoz közel álló helyeken adták ki az első óvatos szerbellenes jelszavakat, miközben a vezető emberekkel béketárgyalások folytak. Az ellenzéki sajtó beugrott, haditudósítók mentek le a Bánságba és olyan szerbellenes hajsza indult meg, amilyenek még Horvátországban sem találjuk párját. Ugyancsak az ellenzéki sajtó aprította a románokat, a tótokat és a ruthéneket. Eközben a kormány sajtója óvatosan visszavonult és alkalmas percben frontot változtatott. Míg a Pesti Hírlap, a Pesti Napló és társaik legalább heti egy nemzetiségi műszenzációval örvendeztették meg olvasóikat, addig Az Újság már a múlt évben alkalmazkodott Tisza politikájához.** „A Balkán-államok új elhelyezkedése, területi- és erőviszonyaik megváltoztatása nekünk is más irányt diktál a nemzetiségi kérdés kezelésében. Hisz arról van szó, hogy a kifelé gravitálást ellensúlyozzuk s a kívülről ható vonzerőt paralizáljuk. S tudjuk, hogy nincs erre más eszköz, mint oly politikát folytatni, mely a magyar állam vonzóerejét fokozza, az itt-élhetést kielégítőbbé, az otthonosság érzetét intenzívebbé és a hozzánk való viszonyt bensőbbé tegye. Nemcsak szóval, de tettekben, intézményekben nyilvánvalóvá kell tenni előttük, hogy a velünk való közösség módot ad szebb és jobb megélhe-

* Ugyanott.

** *Az Újság* 1912. évi 273. számának vezércikkében.

tésre, különb érvényesülésre, nemesebb és előrehaladottabb kultúrfokra”. És hasonló szellemben nyilatkozik már Tisza is. Amikor Pop-Csicsó felemlítette, hogy a magyar lapok milyen sértő hangon írnak a románokról, Tisza mint román-barát kel ki a magyar ellenzéki sajtó ellen, akárcsak Khuen annakidején a horvát sajtó ellen.* „Biztosíthatom a t. képviselő urat, hogy ő sem ítélheti el szigorúbban e sértéseket, mint én. Régi meggyőződésem, hogy a magyar nemzeti politikának, a magyarok és az országban lakó nem magyarok polgártársaink közötti igaz jó viszonynak, Magyarország jó hírnevének kevesen ártanak oly sokat, mint azok a publikumnak bizonyos felületen hangulatára spekuláló sovinszta lapok, amelyek telehíresztelik a világot nagyhangú frazeológiával és beszélnek provokáló, nevetlen, pökhendi hangon egyes polgártársaink igen tiszteltreméltó érzelmeiről ...” Vagyis a kormány megtagad minden közösséget a harcias sovinsztákkal és a nemzetiségieket a magyar társadalommal és az ellenzékkel állítja szembe. Bármily keserves is rámutatni, de sajnálatos tény, hogy míg a nemzetiségiek és a kormány, a közigazgatás közötti antogonizmus napról-napra csökken, addig a sovinszta heccek megérlelték mérges gyümölcseiket, a nemzetiségi és a magyar társadalom közötti szakadék egyre mélyebbé lesz. Az utóbbi napok eseményei egész sor szomorú példával szolgálnak.

A ruthén-skizmapör sötét hátterével már régen foglalkoztunk. A telhetetlen görög-katolikus ruthén papság uzsorája elvadtította a ruthénség egy részét és ezek ki akartak térni, hogy meneküljenek falánk papjaiktól. A befolyásukat, dús jövedelmüket féltő ruthén papok a hazafiság védbástyája alá menekültek és hazaárulást fedeztek fel a skizma-mozgalomban. A hatóság beugrott és már másfél éve folyik a ruthének között a rút inkvizíció, amelyet az ellenzéki sajtó bőszerű lelkesedéssel helyesel. A börtönök megteltek „hazaárulók”-kal, „felségárulók”-kal, de a főtárgyalás egyre késétt. Végre november végére tüzték ki. Az ügy kezdett európai botrányra dagadni, mire a kormány megelégette a klérusnak tett szolgálatot, meg azután tartott attól, hogy a dolog szóba kerül a delegációban és ez ártana nemzetiségi politikájának — lefújta a csúf heccet. A főtárgyalást elhalasztották december végére, a karácsony és újév közötti csendes napokra. Kormányparti forrás szerint a „monstre-ügyet alaposan ismerő jogászok szerint a tárgyalás folyamán az ügyész igen sok** vádlott ellen el fogja ejteni a vádat, mert ki fog tűnni, hogy ezek csak vak eszközök voltak. Az igazi bűnösöket nem lehet felelősségre vonni, mert az orosz birodalom hatalmas alattvalói.” És csodák-csodája, — azaz hogy nagyon is természetes — hogy az elejtett konkra a kormány hibáit kutató ellenzéki sajtó vetette magát. És míg az ellenzéki sajtó a „ruthén hazaáruláson” kéjeleg, a kormány megcsinálja a *Ruthén Népszövetség*-et. A cél természetesen itt is ugyanaz: a papok kibékítése és a kormányvoksok biztosítása, —

* A képviselőház 1913. december 5-én tartott ülésének naplója.

** 94 „lázító” ellen folyik az eljárás, de most már csak 14 vádlott van vizsgálati fogságban.

de ez a módszer feltétlenül kedvezőbb a ruthéneknek, mint az ellenzéké.

A *tótkérdés* terén teljes a szélsémd, de azért máris láthatóak a kormány készülődései. A krónikus heccet teréről, — a Bazovszky eset, a nagymihályi eset, a dr. Halek-eset szinteréről a munkapártiak lassanként teljesen visszavonultak és ellenzéki honmentőknek engedték át a tért. Bazovszky munkapárti ellenfelei elhallgattak és most már Csermák Ernő ellenzéki honatya és társai folytatják a heccet, a nagymihályi botrányt most készül elsimítani a kormány, míg a Halek-esetet már el is simította. Ezzel szemben az evangélikus egyházi zsinat ellenzéki tagjai most készülnek egy nagyobb szabású tótelles akcióra. Az evangélikus zsinat meg akarja fosztani a tót egyházakat önállóságuktól és az összeolvasztás révén rá akarja tenni kezét a tót egyházak jelentékeny vagyonára. Az akció, — amelynek élén ismert ellenzéki sovíniszták állanak, — egyenesen magyarosítási jelszavakkal folyik. „Az állam nyelvétől eltérő nemzetiségi nyelvnek tágabb keretben való érvényesülése, ami csupán az illető nemzetiség külön politikai érvényesülésének célját, vagy legalább is tendenciáját szolgálhatná és a politikai érdekek az egyházi érdek fölé való emelkedését eredményezhetné,” — nem kívánatos. Ilyen körülmények között csak természetes, hogy Tiszáék egyelőre csak tartózkodó állást foglalnak el. Majd megtermi a sovén handabandázás itt is a méltó gyümölcsöket és amikor a helyzet fenekéig elmérgesedett, majd megjelenik a láthatáron Tisza mint megváltó.

A legsúlyosabb a helyzet a *románoknál*. Itt mindennaposak a sérelmek és itt termeli a harcias sovínizmus legmérgesebb gyümölcseit. Tisza is a románkérdésre fordítja minden energiáját és ennek a kérdésnek a megoldásával akarja egész akcióját bevezetni. Helyzete nagyon nehéz, mert a románság kulturális és gazdasági intézményeinek egész sorára támaszkodva áll szembe Tiszával. Az egyház maga ebben az esetben csak kevés erőt ad a román nemzetiségi pártnak, azt is nagyrészt csak titokban, mert az Apponyi-féle kongruarendezés kitűnő fegyvereket adott Tiszáék kezeibe. A papság teljesen meg van félemlítve és ez az oka annak is, hogy a törvényhatósági választásoknál a román jelöltek sorra kibuknak. És erre támaszkodik Tisza is a tárgyalásoknál, amint azt december 5-én nyíltan kijelentette a képviselőházban: „Ha ez a megegyezés létre nem jöhetne, teljes nyomatékkal igyekezni fogunk támaszkodni a hazai románságnak arra a részére, amelyet sikerült eddig és remélem, fokozottabb mértékben sikerülni fog a jövőben meggyőzni a nacionalista politikának román szempontból is veszélyes voltáról, mely tehát hajlandó velünk együtt felvenni a küzdelmet a nacionalista politikával szemben.”

A kongruatörvény és Apponyi iskolatörvénye súlyos fegyverek Tisza kezeiben és a román nemzetiségi-párt minden lehetőit elkövet, hogy védekezhessék. Meg akarták kísérelni a nemzetiségi pártok kooperációját létrehozni, hogy így nagyobb erővel léphessenek fel Tiszával szemben, — de a nemzetiségi-pártokat annyira letörte az

1910-i választás, hogy ezen a téren komoly eredményre nincs kilátás. Nem sikerült és valószínűleg nem sikerül a románkérdést a delegációk tárgyalásaiba bevinni, eredménytelenek voltak az ausztriai olaszokkal való próbálkozások is. A románság teljesen ki van szolgáltatva Tiszának és az ő pozícióját erősíti az ellenzék is. Az ellenzéki lapok valósággal szaturálják a közvéleményt a román-ellenes jelszavakkal és ezek mind Tisza malmára hajtják a vizet. Hogy miképpen aránylik egymáshoz a tyúkszemrelépés politikája és Tiszáé, azt a következő néhány példa is igazolja.

A máramarosszigeti románság Astra-fiókot akart létesíteni és az alapítók nevében dr. Mihályi János vármegyei tiszti főügyész engedélyt kért a rendőrkapitánytól az alakuló gyűlés megtartására. Máramarossziget, csinyjeiről országsszerte ismert, rendőrkapitánya a következő jellemző véghatározattal tagadta meg az engedélyt:

8803/1912 rksz. Dr. Mihályi János vármegyei tiszti főügyész mszig-eti lakos és társainak bejelentése arról, hogy a „Román irodalmi és közművelődési egyesület” fiókkerületének szervezése céljából az 1913. évi január hó 25-én a „Maramuresana” takarékos és hitelintézet helyiségeiben alakuló gyűlést tartani szándékoznak. Véghatározat: *A bejelentést tudomásul nem veszem és a tervbe vett gyűlés megtartását ezennel betiltom.* Ezen határozatom ellen hivatalomnál 15 nap alatt a vármegye alispánjához címzett felelkezés adható be. Megokolás: A tervezett gyűlés azt célozza, hogy Máramarosszigeten olyan egyesület létesíttessék, melynek bevallott célja a román kultúra terjesztése. *Tekintettel arra, hogy Magyarországon csakis a magyar kultúra terjesztése kívánatos, míg más idegen nemzetek kultúrájának terjesztése a magyar nemzeti eszme megerősödését gátolja,* tekintettel továbbá arra, hogy Msziget és környékének lakossága nemzetiségekből áll ugyan, *de a nemzetiségeknek politikai tagozódása ezideig észlelhető nem volt,* míg a román nyelvű és kifejezetten román célokat szolgáló egyesület előreláthatólag a román nemzetiségnek más nemzetiségekkel, de főleg a magyar nemzeti eszmét képviselő magyarsággal torzsalkodásra vezetne. A bejelentett gyűlés megtartását betiltanom kellett annyival is inkább, mert minden köztisztviselőnek elemi kötelessége, hogy saját hatáskörében minden rendelkezésre álló eszközt felhasználjon arra, hogy a magyar állameszmét minden *várható* támadás ellen idejekorán megvédelmezze. Máramarossziget, 1913. január 11. *Ibrányi György* sk. r.-kapitány.

A páratlanul érdekes végzést az Astra emberei természetesen megfeleltek az alispánhoz, aki azóta is ad acta tartja az ügyet. Az ellenzéki sajtó pedig rávetette magát a koncra, „az Astra fiókjának Máramarosszigeten való megalapítását Ibrányi rendőrkapitány tiszteletet érdemlő határozata hiúsította meg”^{*} sőt panaszkodik, hogy magát a szándékot nem torolják meg, hogy a kormány nem siet megvédeni a máramarosi magyar kultúrát az „oláh merénylet” ellen. „ . . . hallgat az igazságügy miniszter s a magyar államiság ostromolt végváráért nincs, aki felemelje tiltakozó szavát”.^{**} És csak természetes, hogy a mindenfelől szorongatott máramarosi románság csak a kormányhoz fordulhat segítségért.

* Pesti Hírlap, 1913. december 4.

** Ugyanott.

A román felekezeti tanítók ügye is egyre jobban elmérgesedik. Október 24-én és 25-én tudvalevőleg gyűlést akartak tartani Kolozsváron, hogy ferde helyzetük sok nehézségét megbeszéljék. A Magyarországi Tanítóegyesület Országos Szövetsége minden követ megmozgatott, hogy lehetetlenné tegye a gyűlés megtartását. Küldöttségileg keresték fel a minisztert és felkérték, gátolja meg a „hazaárulók” szervezkedését. Az ellenzéki lapok is segítették a Szövetséget és a hatóság be is tiltotta a gyűlést. Amikor a román képviselők ezért panaszkodtak a kultuszminiszternek, az is panaszszal válaszolt. Hogy ő neki nem volna kifogása, de az a sovén ellenzék . . . Jellemző, hogy a szász tanítók ugyanakkor tartották 14-ik évi közgyűlésüket. A román felekezeti tanítók úgy válaszoltak az aknamunka ellen, hogy kimondták a Szövetség ellen a bojkottot.

A románok és Tisza között folyó tárgyalások folyamán az a meggyőződés alakult ki a nemzetiségi közvéleményben, hogy az ellenzék és a mögötte álló magyar társadalom még mindig az approbata és compillata népét látja a románságban, hogy erről az oldalról semmit sem várhatnak, csak ellenséges indulatot.

Mindezekhez vegyük hozzá a mindennapos élet ezernyi ezer sérelmét és akkor érthetővé lesz az, hogy a nemzetiségek körében folyton erősödik az aktivitás, a szervezkedés minden téren folyik és a jelszó a magyargyűlölet. A kormány mérlegeli ezeknek a szervezeteknek a fontosságát és igyekszik azokat a maga részére felhasználni, míg a magyar társadalom maga csak nagyon lassan ébred annak a tudatára, hogy a nemzetiségekkel szemben elfoglalt álláspontjával saját magát gyöngíti, sorvasztja. Mert hogyan is volt Horvátországban Khuen idejében? „Eine Folge der Hetzarbeit war, dass es in Agram zu ernsten Unruhen gegen die (Serben) kam. Aus vielen Anzeichen wurde späterhin vermutet, dass selbe von . . . Khuen inspiriert waren. Der Ban . . . wollte dadurch die Aufmerksamkeit der Nation von . . . gewissen Dingen . . . ablenken.”*

Húszévi rémuralmat és még tízévi szenvedést eredményezett ez a politika Horvátországban . . .

(*Aradi Viktor*)

Erdély megmentése

Apáthy István és társai Erdély védelmére szövetséget alapítottak az ellenzéki pártok égisze alatt. Érdekes és jellemző, hogy hatvanöt évvel az unió kimondása után, ugyanabban a teremben Erdélynek legexponáltabb és legműveltebb magyar politikusai szükségesnek látták országos mozgalmat indítani a magyarság védelmére és az erdélyi érdekek intenzívebb felkarolására. Kétségtelen, hogy a még mindig szunnyadó szeparatista öntudat — hisz Erdély hosszú évszázadokon át különönálló ország volt Magyarországgal szemben, külön érdekekkel és politikával — és a magyar középosztálynak románellenes hangulata, mint komoly motívum szerepelt ebben a mozga-

* *Kroatien und dessen Beziehungen zu Bosnien.*

lomban. Azonban az idők, a haladás és a kultúra jele, hogy a védelmi szövetség nem sülyedt el a búsmagyarságnak és a fajai intoleranciának abban a hagyományos tengerében, mely az erdélyi mozgalmaknak eddig mindig valami kicsinyes, szűk, retrográd színezetet adott. Legalább is a megalakuló gyűlés programbeszédeiben — természetesen régi, sovíniszta melódiák mellett, melyek nem egykönnyen kophatnak ki az erdélyi magyarság érzelmeiből — egészen új, szokatlan és termékenyebb álláspont nyilvánult meg.

A gyűlés vezérszónokainak sikerült bebizonyítani, hogy igenis létezik egy erdélyi probléma, mely minden kultúrpolitikus rokonszenvére és figyelmére méltó. És ez a probléma nem az erdélyi románságnak politikai és gazdasági megerősödésében, kulturális és nemzeti öntudata érezhető gyarapodásában áll, sem pedig egy román földbirtokos középosztály kialakulásában — mindez nagyban és egészben egy természetes, logikus, sőt a magyarság szempontjából is örvendetes folyamat — hanem ez a probléma Erdély általános kulturális és gazdasági elmaradottságában keresendő.

Erdély még sokkal sötétebb és elmaradottabb, mint a tulajdonképpeni Magyarország, még sokkal korruptabb és leigáztottabb, sokkal függőbb és erőtlenebb: íme ez Erdély szomorú ügye.

De ezt a helyzetet nem a nemzetiségiek előnyomulása teremtette meg, hanem az egész magyar politika ferde és beteg iránya. A nemzetiségi veszedelem örve alatt, egy henye és lelkiismeretlen klikk foglalta el a legtöbb hivatalokat, mely közéleti monopóliuma fejében a kormánynak biztos, olcsó és gyors mandátumszállítója volt. Minthogy pedig a kormánynak Erdély volt legutányosabb támasza s minthogy Erdély előtte csak azt a kis, hivatalnoki oligarchiát jelentette, mely a leitatott választókat a szavazati urnához bekergette: féltékeny gonddal igyekezett dédelgetett honvédő kortes-szervezetétől távol tartani minden olyan befolyást vagy erőt, mely a mandátumszállító cég köreit zavarta volna. Ezért vált Erdély a korrupció és a panamák, a terror és az önkénynek valóságos bacillus-telepévé — még sokkal nagyobb mértékben, mint az anyaország. Különösen két körülmény eléggé megmagyarázza ezt a helyzetet. Az egyik: az ország nagyobb szegénysége és kulturális elmaradottsága, melynek nagyrészt történelmi okai vannak, hisz Erdély jóval elkésve kapcsolódott be a nyugateurópai kultúréletbe, mint a tulajdonképpeni Magyarország. A másik: itt könnyebb volt, mint az anyaországban minden jogtalanságot és visszaélést, minden panamát és erőszakot a „magyarság védelme” jelszavával maszkírozni. Vagyis szóról-szóra bekövetkezett az, amit e sorok írója már évek óta hangsúlyoz: az ú. n. „magyarosító” politika első sorban épp a magyarságot károsítja meg, mert a jogtalanság és a korrupció rendszere épp a magyarság gazdasági és erkölcsi ellenállási képességét teszi tönkre egy

maroknyi „fajmagyar” közigazgatási basa, stréber és panamista javára.

Erdély védelme tehát nem állhat a nemzetiségek elleni küzdelemből — még pedig nemcsak a heccelődő kurjongatás nem ér semmit, hanem a régi szerencsétlen telepítési politikának folytatása is csak rontaná a helyzetet — hanem egyesegyedül a demokrácia, a kultúra és a közgazdaság fejlesztéséből. Természetesen nem faji alapon, hanem az egész erdélyi nép érdekében. És örömmel kell megállapítanunk, hogy a gyűlés szónokainak nagyobb része úgy a *causa morbi*-t, mint a követendő gyógyeljárást helyesen állapította meg.

Apáthy István első sorban becsületos népképviselőt követelt a mai kinevezett üzletemberek helyére; Kenéz Béla erős színekkel festette meg Erdély gazdasági elmaradottságát s eltekintve a telepítési politikára vonatkozó helytelen észrevételeitől sok okos gazdasági reformtervet vetett fel; Torma Miklós erőteljesen mutatott rá, hogy rossz közigazgatásunk főoka a nemzetiségi kérdés elmérgezettségének.

Ez a helyes és tisztultabb álláspont még teljesebben kifejezésre jutott a Justh Gyula és Apponyi Albert felszólalásaiban, kik a kérdést valóban elvi magaslatról világították meg. Így Justh Magyarország megmentését egyedül a közszabadságok biztosításától várja — az egész vonalon, fentartás és megalkuvás nélkül. Apponyi pedig az egykor türelmetlen sovinszta, ezúttal egészen az Egyesült Államok bölcsességét hirdette:

... a veszedelem, mely itt az erdélyi részek között van és amely a szomszédság által nagyobb lett, nemzetiségi veszedelemnek nevezhető. Sok szert ajánlanak e veszedelem ellen a doktorok és kuruzslók. Némelyek azt hiszik, hogy egyik szer, ha szembezállanak a demokratizmussal. Ámde ez csak olyan, mintha valaki azt hiszi, hogy testi épségét legjobban úgy védi meg, ha szembeáll egy robogó vonattal. Nem ebben van a menekülés útja. A védelem útja az, hogy egészséges állapotokat kell teremteni, az egész vonalon olyan állapotot fentartani, melynek polgárai jól érzik magukat, s jól esik, ha ez állam polgárai lehetnek. Ha ezt nem tudjuk tenni, hiába az erőszak, hiába a reakció, hiába magyarosítunk. Ha meg tudjuk tenni, a veszedelem elvonul. A nemzetiségi veszedelem nem abból áll, hogy a polgárok egy része más nyelvű, mint a mienk, hogy szereti kultúráját, hogy rokonszenvez a határon kívüli fajrokonokkal, hanem ha emiatt meggyengül bennük a magyar állampolgári érzés. Teremtsünk olyan állapotokat, hogy a szívükbe belevigyük az állampolgári érzést, s azt megrendíteni ne lehessen. Ez a helyes út az orvosláshoz, ebben van az üdv és a menekülés, amit egyedül önök megcsinálni nem tudnak, amit mindnyájunknak kell megcsinálnunk: lehanyatlott a magyar nemzeti presztízs, ennek helyreállítása kifele olyanokkal szemben, akik önállóságunkra törnek és befelé, hogy itt minden polgár úgy tekintsen ránk, mint a szeretet s igazság mintaképe.”

Valóban új eszmék ezek és új hang a magyar politikában. Persze nem szabad az elhangzott nyilatkozatokat készpénznek venni. Fájdalom, túlságosan hozzászoktunk a magyar politikában ahhoz, hogy az államférfiak pusztá taktikából s nem elvi szempontok szerint szónokolnak s ha a megvalósításra kerül a sor, egyszerre a tettek meghazudtolják az elméletet. De még eme fenntartás mellett is, lehetetlen észre nem venni azt az örvedetes átalakulást, mely a közvéleményben — még ennek sovinszta részében is — a nemzetiségi problémát illetőleg végbemegey.

Persze a *Budapesti Hírlap*-nak mindez nem tetszik. Igen fáj neki, hogy a munkapártot kirekesztették a védelmi szövetségből. Elevenre találtak Apáthy véresen igaz szavai:

„Ami most már azt illeti, hogy miért nem hívták meg e gyűlésre a többség pártjának tagjait, azt feleli: egy pénzzel és pálinkával megvásárolt, részben megfélemlített többség van most, ennek az uralomnak nincs alapja, mert a parlamenti élet folyama alatt is folytonosan csak telekvásárlással tudják fön-tartani. Az igazságért küzdök s a hazugság leplezői nem lehetnek egy táborban,„

Kiküldötte erre a tudósítására a kormánypárti lap ezt a megjegyzést teszi:

„Ám ezt a védelmet, melynek föladata új segítőcsapattal szaporítani a küzdöket, azzal kezdeni, hogy bármely címen kizárják a csapatokból a többségi párt embereit, köztük Erdély magyarságának színe-javából való férfiakat, ez bizony vagy az őszinteség, vagy a komolyság hiánya, ehhez — ismétlem — nem volt joguk Apáthy úréknak, akik, úgy látszik, erősebben gyűlölik munkapárti magyar testvéreiket, akikkel együtt kell élniök, halniök, mint ahogy félnek azoktól az ellenségektől s veszedelmektől, melyek miatt szükségesnek látták egy Erdélyt védő szövetség alakítását.”

Ez így is van. De ez nem baj, hanem ellenkezőleg a gyógyulás kezdete. Az erdélyi problémát csak úgy lehet megoldani, ha ez a meggyőződés, melyet a B. H. perhorreszkál általánossá lesz. Ha a közvélemény átlátja, hogy az erdélyi bajok oka nem a nemzetiségi ellentét, hanem az, hogy a produktív munkát panama mérgezi meg, a demokráciát pedig az üzleti politikusok hada. Békesség a nemzetiségekkel és harc a minden nemzetiségű monopolisták és affaristák ellen: ez az igazi nemzeti politika.

(*Jászi Oszkár*)

KÖNYVISMERTÉSEK ÉS BÍRÁLATOK

A szerelem fejlődéstörténete (F. Müller-Lyer: *Die Phasen der Liebe*. Albert Langen, München 1913.)

Szerzőnknek ez a kötete folytatását képezi egy, a szociológia egész területét átölelő rendszeres műnek, melynek célja az, hogy a múltnak és jelennek helyesen megítélt története és kultúrtényezői alapján megállapítsa a kultúrfejlődésnek, a haladásnak irányvonalait (*Richtungslinien*). E valóban nagyszabású cél kitűzésénél az a megismerés lebeg Müller-Lyer szeme előtt, hogy a tudomány nem tekinthető önmagáért való célnak. „Igazi” tudománynak csak az tekinthető, amely valamely megoldandó feladatot tűz maga elé s e feladat nem lehet más, mint a jövőben bekövetkezendő eseményeknek előre való megállapítása.

Eddig csak egy olyan rendszer állott a társadalomtudós rendelkezésére, melyből bizonyos megállapításokat tudott a múltból a jövőre vonatkozóan levonni: Ez a történelmi materializmus. Müller-Lyer tehát mielőtt saját módszere megállapításához fogna, a történelmi materializmust veszi éles bírálat alá: A szociológia e rendszere, illetőleg módszere kétféleképpen terjedt el a tudományos közfelfogásban. Az ú. n. mérsékelt álláspont ma már általános elismerésre tarthat igényt. Ez azonban nem mond többet, mint azt, hogy minden kulturjelenségnek gazdasági jelenségek a föltételei s hogy a gazdaság mintegy hegemoniát gyakorol a társadalom többi megnyilatkozásai felett. Ha a gazdaság eljut a fejlődésnek egy magasabb fokára, úgy mozgásba hozza a társadalom többi megnyilatkozásait is, ezek szükségszerűleg szintén elérik a fejlődés egy magasabb fokát. Hogy azonban a fejlődésnek mi az iránya, hogy milyen lesz ez a bekövetkező magasabb fejlődési forma, az már nem állapítható meg a történelmi materializmus mérsékelt álláspontja alapján. De az úgynevezett ortodox történelmi materialista iskola sem képes a szociológiai „felépítmények” jövőbeli struktúráját felismerni. Eltekintve attól, hogy a gyakorlatban még egyetlen ortodox marxista írónak sem sikerült valamely társadalmi funkcionak a megfejtése, elméletileg is kimutatható e rendszer módszertani szempontból való használhatatlansága. Mert igaz ugyan, hogy a gazdaság alkotja az alapját annak a miliónek, melyben az ember él s így az emberi társadalom funkciói is szoros kapcsolatban vannak a gazdasággal, de viszont nem szabad

elfelejteni, hogy a millión kívül e társadalmi funkciók alakulására hatalmas befolyással vannak az emberrel veleszületett tulajdonságok is. Ez pedig implicite jelenti azt, hogy a társadalmi funkciók nem magyarázhatók meg kizárólag csak a gazdasági fejlődésből. A gazdaság különben sem tekinthető valami elvont, metafizikai konstrukciónak, mert az összes társadalmi megnyilatkozásokat s így a gazdaságot is az ember fejlesztette ki a vele született biológiai szükségletek és ösztönök folytán. El kell ugyan ismerni a gazdaságnak az összes többi társadalmi megnyilatkozás fölött való elsőbbségét, de ez nem jelenti azt, hogy, a többi társadalmi megnyilatkozásban ne volna meg önállóan, gazdaságtól függetlenül is, a fejlődés tendenciája. Ez a fejlődési tendencia azonban csak akkor érvényesülhet, illetőleg az alacsonyabb fejlődési fokból a magasabbra való átmenet mindig csak akkor következhetik be, mikor a gazdasági fejlettség már elérte azt a fokot, melyen a többi szociológiai funkció új fejlődési formáját el tudja viselni. Vagyis a gazdaság nem mint a fejlődés oka, csupán mint annak lehetősége, feltétele szerepel, „aminthogy valamely víz csak akkor jöhet folyásba, ha pl. a zsilipet felhúzzuk vagy valamely akadályt eltávolítunk; de nem a zsilip az oka a mozgásba jövetelnek, hanem magának a víznek nehézségi ereje”. (213 l.)

A szociológia módszertani szempontjából — joggal — észben használhatatlannak nyilvánított történelmi materializmus helyett új módszert ajánl szerzőnk, melyet fazeológiai módszernek nevez el. Lényege ennek az, hogy a fejlődésnek a történelemből ismert egyes fázisait egymással összehasonlítja s megállapítja a fejlődés irányvonalait, az így nyert irányvonalakból pedig iparkodik megkonstruálni a fejlődésnek a jövőben várható tendenciáit.

Az emberi kultúra történetét három főkorszakra osztja ú. m. a vérrokonság korszaka, a családi korszak s végül az individuális vagy helyesebben, perszonális korszak. Az első korszak társadalmi alapegysége a vérrokonságon alapuló nemzetség (*Sippe*), ennek gazdasági jelentőségét a második korszakban átveszi a család, a harmadik korszakkal pedig az emberiségnek a család gazdasági uralma alól való emancipálódása veszi kezdetét. E három főkorszak viszont három-három alkorszakra oszlik ú. m. előkorszak, fénykorszak és utókorszakra. (Jelenleg a perszonális korszakának előszakaszát éljük.) E szakaszokon belül történik meg az irányvonalak megállapítása, melyek segítségével következtetések vonhatók le a jövőt illetőleg.

Legyen szabad e módszer egy példával illusztrálni. Ha pl. megállapítható, hogy a vérrokonság korszakában a nemek szerinti munkamegosztás, a családi korszakban a férfiak közötti munkamegosztás fejeződött be, a perszonális korszakot pedig a női munka megosztásának kezdete jellemzi, úgy minden kétséget kizáróan megállapítható az is, hogy a női munkának ez az előttünk lefolyó differenciálódási folyamata folytatását képezi

egy, a szociológia egész területét átölelő differenciálódási folyamatnak, mely tehát nem rapszodikus jelenség, hanem törvényszerű megnyilatkozás.

Összefoglalva az eddigieket, a szociológia törvényszerűségeihez e módszer alapján úgy juthatunk el, hogy „a kulturfázisoktól az irányvonalak felé, az irányvonalaktól pedig az irány és fejlődési törvények felé haladunk” (216 l.) s így „oly értékmérőknek jutunk birtokába, melyek megmutatják, hogy szociológiai értelemben mi vehető fel alacsonyabb és mi magasabb fejlődési formának. S ha az így nyert értékmérőkkel méréseket eszközölünk a jövőre vonatkozóan, úgy megállapításokat nyerünk azon magasabbrendű jövőbeli állapotokat illetőleg is, melyek felé a fejlődés halad”. (221 l.)

Mielőtt a könyv itt vázolt általános részének bírálatát adnók, térjünk át a speciális rész rövid rekonstruálására, melyben szerzőnk a szerelem szociológiáját fejti ki. Megállapítja, hogy a különböző korszakokban a szerelem fogalma különböző változásokon ment keresztül. Az első a vérrokonságon alapuló korszak „szerelme” úgy különbözik a mai, a perszonális korszak szerelmétől, mint az állati ösztönélet korunk intellektuális életétől. E korszakban a nemek közti viszonyt az ú. n. biológiai, vagy — mint szerzőnk nevezi őket — primár tényezők szabják meg. Ezek a közösülés, az anyai szeretet, a nő passzivitásának és a férfi aktivitásának ösztönei, szóval oly tényezők, melyeket primitív fajfentartási ösztön név alatt ismerünk.

Westermarckkal és az újabb kutatókkal szemben szerzőnknek az az álláspontja, hogy az ősember poligam és exogam volt. Ha ezen ellentétes vélemények érveit vizsgáljuk, úgy Müller-Lyer álláspontjára kell helyezkednünk, mert nem állja meg helyét Westermarckéknak azon főérve, hogy az ember legközelebbi ősei, az emberszabású majmok szintén monogámok voltak. Az emberszabású majmok ú. i. az újabb kutatás meggyező véleménye alapján nem közvetlen ősei, hanem csak oldalági rokonai az embereknek s ezek éppen azért, mert nem élnek társas csoportokban (s ezért monogámok is), maradtak meg — majmoknak. Az ember közvetlen őseit egy nagyobb csoportokban élő majomfaj képezi s így joggal tehető fel, hogy az ősember is társas lény volt. Ezt bizonyítja a nyelv kifejlődésének lehetősége is, mert aligha tehető fel, hogy a nyelv kifejlődött volna, ha az ősember nem nagyobb csoportokban élt volna. Ha pedig elismerjük az ősemberről, hogy társas lény volt, úgy semmi okunk sincs feltételezni róla, hogy eltérően a többi társas életet élő állatoktól, monogám lett volna. Ezt bizonyítják továbbá mindazon tényezők — az úgynevezett másodlagos nemi tényezők — teljes hiánya, melyek a monogámiát indokoltá teszik.

A másodlagos tényezők ú. m. a szexuális féltékenységnek, a szüzességnek, a szexuális szégyenérzésnek, az apaság valódiságának (értsd: az apa súlyt helyez arra, hogy a gyermek tényleg

tőle való-e s nem pl. a vendégbarátjától) végül az ú. n. romantikus szerelemnek fogalma csak a második, a családi korszakban fejlődik ki. E tulajdonságoknak a vérrokonság korszakában már csak azért is ismeretleneknek kellett lenniök, mert az őket létesítő okok csak a családi korszakban lépnek fel. Így a nemi féltékenység és szüzesség fogalmának kifejlődését a magántulajdon intézménye, továbbá — bár kisebb mértékben — a szintén másodlagos utálatézés kifejlődése okozzák. Az apaság valódisága a primitív vallás (szekundär jelenség!) vezérmotívumát képező ősök kultusza miatt válik fontossá

Az ú. n. romantikus szerelem is csak a családi korszak fénykorában lép fel. Igen érdekesek és nagy meggyőző erővel bírnak szerzőnknek idevonatkozó fejtegetései: A primitív korszakban természetesen teljesen hiányzik a romantikus szerelem, mert az ezt lehetővé tevő szekundär nemi tényezők — mint már említettük, — szintén hiányzanak. Hogy a primitív házasság mégis kifejlődik, azt azzal magyarázhatjuk meg, hogy a férfi e módszerrel akarja magához láncolni a nő munkaerejét, a nemiség momentuma a házasság e formájában csak minimális szerepet játszik. Ott, ahol a külső körülmények megengedik, a házasság is megtartja az ősi poligam jellegét, de ahol nem engedi ezt meg az élelem szűkös volta, ott a monogámia fejlődik ki (*Monogamie der Notdurft.*) A másodlagos tényezők kifejlődése a családi korszak első részébe esik s így a romantikus szerelem kifejlődésének első nyomait e korszak második részében kell keresnünk. S tényleg a családi korszak fénykorát élő népek (hindu, zsidó, kínai, periklesi görög) lírájában bukkanunk először rá a romantikus szerelemre. De korántsem szabad azt hinni, hogy a romantikus szerelem e formája egyező volna a mi korunkéval. Pl. a görög férfiak romantikus szerelme (melynek oka nyilván az esztétikai érzék és a nemi ösztön egy különös keveréke) nem a mennyasszony és a feleség, hanem a hozzájuk hasonló intellektuális fokon álló hetérák irányában nyilatkozik meg. De a romantikus szerelemnek ez a megnyilatkozása is csakhamar homoszexualitássá fajul el. E korszakban a férfinak még gazdasági szempontból sincsen szüksége a házasság intézményére, mert a feleség munkaerejét a férfi most már a rabszolgáéval tudja pótolni. De hogy mégis nőszül, ennek főoka az, hogy vallási szempontból szüksége van törvényes leszármazókra, akik neki s a családi isteneknek halála után áldozatokat mutassanak be, imádkozzanak érte stb., továbbá akik vagyónát örököljék.

Az érzéki antik Rómában, ahol a nőről azt tartották, hogy *in tumulo vel in thalamo*: nem igen lehet szó mai értelemben vett szerelemről. Úgyszintén a népvándorlás korában sem, mert az itt szereplő népek még a késői vérrokonság korszakát élik. Mihelyt azonban a keresztény középkor eléri a megfelelő fejlődési fokot, vagyis a családi korszak fénykorát, náluk is fellép a romantikus szerelem. E korszak pedig a minnesängerek kora,

a XII. század. De a szerelem tárgya ekkor sem a saját feleség, hanem a prostituáltak és a más lovag felesége volt, mert a házasság ekkor még az érdekelt két család dolga és tisztára gazdasági, birtokpolitikai momentumokon alapszik, nem pedig személyes vonalmon. A lovagkor vége, végét jelenti a romantikus szerelem e korszakának is s csak a családi korszak végén éled fel újra s a korai perszonalitás korszakában virágozik egy, az örvöngő, beteges túlzásoktól mentes, megtisztult formájában.

Ekkor ugyanis már befejeződött a foglalkozás differenciálódása a férfiaknál s a női munka differenciációja veszi kezdetét. A nő gazdaságilag függetlenné válik s így már korán kivonhatja magát a család főnhatósága alól. S csak ez teszi lehetővé, hogy mindkét fél a család érdekei s a gazdasági tényezőkre való tekintet nélkül, tisztán érzelmeitől vezetve választja meg élettársát. Ehhez járul még az is, hogy a nő most már szellemileg is egyenrangú társává válik a férfinak, úgy hogy mi sem állja útját annak, hogy a szerelem legyen az a kapocs, mely a házasságot összetartja.

A házasság okainak a különböző korszakokban való intenzitását nagyon érdekes és áttekinthető formában közli szerzőnk:

Vérrokonsági korszak	Családi korszak	Perszonális korszak
Gazdaság	Gyermek	Szerelem
Gyermek	Gazdaság	Gyermek
Szerelem	Szerelem	Gazdaság

Látjuk, hogy a fejlődés irányvonala az, hogy a házasságkötés okai között mindig kisebb és kisebb szerep jut a gazdasági motívumoknak s helyüket a romantikus szerelem foglalja el. A szerelemre épített házasság elterjedtsége szervesen függ össze a női munka differenciálódásával s e differenciáció pedig szerves folytatása egy, a szociológia egész tereumát átölelő differenciálódási folyamatnak. Minél nagyobb mértékben halad előre a női munka differenciálódása, annál kisebb befolyással van a házasság alakulására (I.) a nő családja és (II.) a gazdasági tényező; ezek helyét pedig a romantikus szerelem foglalja el. Megállapítja szerzőnk továbbá, hogy a házasság jövőbeli formája az úgynevezett szabad házasság (nem szabad szerelem!) lesz melynek lényege az, hogy a férfi és a nő csupán egyéni vonalmuk alapján lépnek házasságra. A ma még nagyon elterjedt hozományházasság letűnése pedig úgy válik lehetségessé, hogy a nő hozomány helyett oly kenyérkereső képességekkel fog rendelkezni, melyek a házasságnak anyagi egyensúlyban való tartását

lehetővé fogják tenni. Hogy azonban a nő kenyérkereső képessége kihasználható legyen, annak elengedhetetlen feltétele az, hogy eddigi fölfoglaltsága, a háztartás és gyermeknevelés okozta elfoglaltság alól mentes legyen. Ez az ú. n. nagyüzemű háztartás által volna elérhető, mely azon az elven alapszik, hogy számos család közös háztartási szükségletének fedezését egy központi szervezet venné át.

Megismerve így Müller-Lyer munkásságának alapelveit, kíséreljük meg e munkásság mérlegét megadni.

Ami magát a fazeológiai módszert illeti, meg kell állapítanunk, hogy ennek lényege nem más, mint az egymás után következő korszakok összehasonlítása s a közös vonások kiemelése. E módszer a tudományban, de különösen a szociológiában nem is új s ha az egyes korszakokat minden magasabb szempont nélkül hasonlítjuk össze, úgy ez a munkálkodás nem haladja meg az összehasonlító történelem körét. A magasabb szempont nyilván az lesz, amely meg tud felelni arra a kérdésre, hogy az egymástól idő és hely szempontjából oly távol eső népek társadalmi megnyilatkozásában miért vannak közös vonások, helyesebben mi az oka annak, hogy e népek fejlődésében megegyező folyamatokat ismerhetünk fel. E kérdésre adott feleletének objektivitása, precizitása és minden szélsőségtől való mentes volta képezi Müller-Lyer egyik fő érdemét. Nagy érdemül kell továbbá szerzőnknek azt is betudni, hogy ellentétben a szociológia legtöbb művelőjével, nagy elővigyázatossággal s talán még nagyobb objektivitással iparkodik a jövő fejlődés irányait megállapítani s főfeladatának tekinti, hogy az így nyert szilárd alapokon fölépítse a jövő kultúrájának képét.

Aki figyelemmel kíséri a szociológiai irodalmat s észre veszi, hogy az mily kevés tendenciától mentes eredetű produkál, bizonyára örömmel fogja üdvözölni Müller-Lyernek ezt a föltte okos könyvét, mely messze kiemelkedik az átlagirodalom tömegproduktumai köréből. A szexual-szociológiai terepű művet illetőleg joggal tarthat szerzőnk igényt arra az elismerésre, hogy minden elődjénél átfogóbban, világosabban és jobban dolgozta fel ezt az oly nehéz és annyi zavaros nézet kifejlődésére alkalmas nyújtó témakört s meg vagyunk győződve, hogy e nagy sikert a matérián való teljes uralkodásán kívül elsősorban gondos objektivitásának köszönheti (bár bizonyítékait néha nem jól választja meg), mely objektivitás hiánya a szociológiának éppen ezen a körénél válik szembetűnővé.

Még csak azt jegyezzük meg, hogy ritkán jelenik meg tudományos mű oly színes stílusban és annyira népszerűen megírva, mint ez.

Aldor Vilmos

A szellemi tudományok és a pszichoanalízis (*Die Bedeutung der Psychoanalyse für die Geisteswissenschaften. Von Otto Rank u. Hans Sachs. Wiesbaden, J. F. Bergmann, 1913. 1111. Grenzfragen des Nerven- und Seelenlebens. XCIII.*)

Freud tanításainak jelentőségéről eltérők lehetnek a vélemények, de annyi bizonyos, hogy minden elismerésre méltó az a rendkívüli buzgóság, mellyel e lélektani iskola hívei, nagyjából bécsi tudósok a lelki élet legkülönbözőbb tájain próbát tesznek a Freud-féle elvek, alkalmazásával. Terjedelmes művek nyomozzák az öntudatlan szerepét az irodalomtörténet, a művelődéstörténet és az esztétika területén, tehát oly ismeretágakban, hol a lélektani okfejtésnek különösen jelentős a szerepe. Az előttünk fekvő munka összefoglalóan tárgyalja azokat a módszereket, melyekkel a pszichoanalitikus vizsgálódás a szellemi tudományok körében új szempontokat nyújt, új célokat tűz ki, s helyesebb belátásokhoz vezethet.

Az első fejezet (*Das Unbewusste und seine Ausdrucksformen*) világos és szabatos kifejtése Freud főgondolatainak. Ismerteti azt a lelki feszültséget, mellyel a tudat a maga kapuit az öntudatlan bezúdulása ellen védi. A lélek öntudatlan fele fejlődési produktum: aközben alakul ki, amint a gyermek nő és felserdül. A felnőtt számára bizonyos általánosan fellépő gyermekkori vágyak és magatartások feleslegessé válnak, jobban mondván az érett egyén az öntudatlan lomtárába veti legtöbbjüket, félreszorításukkal a kulturális fejlődés érdekében hoz áldozatot. Nem engedi szabadon előrobbanni őket, mint a földgázforrások mélyéből fakadó gázáradatot, hanem szublimálja a vágyenergiákat magasabbrendű funkciók táplálására. A kizorítás nem mindig sikerül: a vágyak elnyomva is életben maradnak, sőt edződnek és erősödnek, mint a zsidók a babiloni fogságban. A kitiltott elemek visszaszivárognak, visszacsempészik magukat a tudatba szimbólumoknak színes és sokszor felismerhetetlen leple alatt. Álomban és tévmozdulatokban elárulják létüket. A szimbólumok kialakulását és visszatérését szabályos lelki mechanizmus irányítja és a jelkép a rejtettséggel törvényszerű kapcsolatban áll. Az álom, a vallásos fantázia és a művészi alkotás érdekes jelképek termő talaja. E szimbólumoknak szinte biológiai szerepe van. Az élet kényszere sok kellemetlen cselekvés elvégzését követeli és sok kellemességről lemond. A kellemetlen munkát bizonyos mértékben elviselhetővé teszi a kizorított vágyak szimbolikus kielégítése a mítosz, a vallás, a művészet és a filozófia területén.

A második fejezet a mítosz és a mesekutatás tanulságait összegezi. A mítosz egész népek vágyfantáziáira utal, mintegy az emberiség évszázados álmait reprezentálja. Nagyítva mutatja a gyermeki léleknek ma nehezen kitanulható jelenségeit (szexuális kíváncsiság, rokonokhoz való viszony). A mítoszvirágzás ideje a kizorítások kezdetét jelzi a kultúrfejlődésben. A lélekelemzés rekonstruálja a mítosz alakjaiban és történeteiben visszaszivárgó vágyakat. Ezzel tisztázza a mítoszképződés lelki dinamikáját, s nem ad elméleti színezetet a hitregéknek, mint az a másik irányzat, mely a természeti jelenségekben keresi a mítoszok

alakulásának motívumait. Az anya, az apa és a gyermek alkotná azt a sajtóságot háromszöget, melyből a mítoszok számos ködalakja, s az említett három személyt leplezve jelképező *imago*-k kibontakoznak.

Amint az íjából, az őskor fegyveréből gyermekjáték lett, úgy alakul később a régi komoly mítoszból gyermekeket szórakoztató mese. Egy Grimm-mese elemzése útján kiboncoljuk az őskor lelki életének számos motívumát. Az összehasonlító irodalomtörténet igen nagy segítségünkre van. Egyiptomi mesékben primitív szenvedélyek roncsaira akadunk, oly kor emlékeire, midőn az apa saját fiait, ha tőlük mint kellemetlen vetélytársaktól félt, megcsonkíthatta. Így a mesék és a mondák néma és beszédes tanúi azoknak a lemondásoknak, melyekkel az emberiség az etikai haladás útján magát megfegyelmelte, s amely fegyelemnek a felnövő mai gyermek is kénytelen alávetni magát.

A harmadik fejezet a vallás érintkező pontjait keresi a lelki életnek azzal a rétegével, amelyet Freud öntudatlannak nevez. A vallás támogatja az embert, hogy lemondani tudjon bizonyos asszociális vágyak kielégítéséről, részint engedi őket érvényesülni a rituális formák között. A vallás a képzelet világában ad kárpótlást az embernek azért, amitől őt a kultúra haladása és kényszere megfosztotta. A vallásos büntudat igazolja, hogy a hit ösztönkiszorítás alapján fejlődött. Személyes élmények öntudatlanul személyes színezetet adnak az egyén vallásos érzésének, s az egyik hívő a Passzióhoz, a másik Máriához vonzódik erősebben. A misztikus megszállottság nyilván elnyomott vágyak szublimált formája. A régi magyar apácák Krisztus jegyőseinek nevezik magukat. Kódexeink dicséretei az „édösségős, drágalatos, tisztaságos Máriáról” burkolt erotika nehéz illatát árasztják felénk. Nem egészen meggyőzők azok a fejtegetések, melyek szerint a túlvilági élet képei és a halhatatlanság eszméjét incesztuózus vágyak vetítették először az emberi képzelet fátyolára.

Az etnológia és a nyelvtudomány körében kínálkozó pszichoanalitikus feladatokat jelöli ki a negyedik szakasz. Meg kell állapítani a tudománynak, hogy a szexuális élet korlátozásai milyen hatással voltak egy-egy nemzet etnikumára, hogy a kollektív önfegyelmzésnek milyen szokások a jelképei. Sperber* hipotézise a nyelv eredetéről, mely szerint a pár hívogatása volt a legősibb hangkép, nem egészen új. Közönyös szavak szexuális árnyalása, szexuális kifejezések szelídítése a jelentéstannak igen érdekes fejezetét alkotják. A nemek megkülönböztetése számos nyelvben amellet szól, hogy a nem fogalma valóban középponti szereppel bírt az ősember lelkében.

Az ötödik fejezet könnyű szerrel mutatja ki az esztétika és a műalkotás lélektanának területén az öntudatlan szerepét. Nem is jár e részt új utakon. Tárgyalja a gyötrelmet gyönyörűséggé avató katarzist. Analógiát talál a műélvezet és az úgynevezett nappali álmok (*Tagtraum*) között, a műtermék affektív hatásait, az inspirációnak az öntudatlanba nyúló gyökereit keresi. Magyarázza a ritmust és összeveti a művész és a neurotikus ember jellemét. Ebben a fejezetben feltűnő, hogy a két szerző nem egyszer eléggé közismert poétikai meg-

* *Imago*, 1912. Heft 5.

állapításokat körülményesen dedukál. Sok kerülgetés után régi célokhoz érünk.

A hatodik fejezet Dilthey nyomán a bölcseleti világkép determináltságára utal. A bölcseleti rendszerben a filozófus lelki struktúrája tükröződik. A pszichoanalitikai vizsgálódás azt szeretné megállapítani, hogy a világnézetek milyen idegberendezéseken épülnek fel. Az analitikus gondolkodó (Kant) a megismerést helyezi minden fölé, s ennek típusában a gondolkodás túltengését párhuzamba lehet állítani neurotikusok végtelenül és egyoldalúan éles intelligenciájával. A pozitív kutatóban (Spencer) az öntudatlan csak mint a gondolkodás motora szerepel, míg a nagy metafizikusokban (Plató) rendszerük tartalmára is hatással van. Az utóbbiak közel állnak a művészekhez (Bergson).

A hetedik fejezet pedagógiai és karakterológiai feladatokat tűz ki. Erre a térre torkol a pszichoanalízis egész munkája. Freud a maga módszerét így nevezte: *Nacherziehung zur Überwindung von Kindheitsresten*. Tehát a lélekelemzés megértő tanácsokat ad a jellemképzés feladataira és eszközeire nézve. Mennyi nemes ösztönzést kapunk! Ezek közé tartozik a nevelő önnevelése, nyíltság a nevelésben, a gyermeki ösztönök szublimálása eltiprásuk helyett, harc a túlságosan megkötő fegyelmezés ellen, a jellem virradásának megfigyelése a pubertás idején. Asszociális ösztönök nagy erényekké nemesíthetők — ezt hirdetik a pszichoanalízis hívei. Bárcsak kivinnék ezen elveket az életbe, az iskola és a nevelés életébe!

Összegezzük a munka tanulságait. A lélekelemzés a szellemi kultúra legmagasabbrendű termékeit érdekesen, de csak egy bizonyos szempontból világítja meg. Egyhangúvá teszi a fejtegetéseket, hogy mindenben ugyanazt látják, valamennyi lakatot egy kulccsal feshetnek. Csakugyan minden rokonszenv incesztuózus vonzalmak álarca, s minden cselekvés szexuális jelkép? A freudizmus legújabb iránya kezd eltérni ettől a feltevéstől.* Költők már régóta felismerték, hogy az erotikus energiáknak rendkívüli átalakító hatása van az emberre. A lélekelemzés a történeti tudományokban e belátást reflexív formában ismétli meg. A lélektanban segíti megoldani azt a kérdést: van-e és milyen mértékben van felejtés? Az egyéni lélek megismerését továbbviszi finomabb részletek felé. Az elnyomott egyéni tartalmak felszabadítását és kifejtését — a romantikának ezt a régi esztétikai elvét — mintegy demokratizálja, s az orvostudomány és paedagógia egyetemes feladatává teszi. Etikai hatása is van: őszinteségre vezet jelentős élmények takargató eltagadása helyett. Modern gyóntató eljárásnak is lehet nevezni. Az orvosok között sokan vitatják gyógyító értékét s arra figyelmeztetnek, hogy azokat a vészes szellemeket, amelyeknek megfékezésére vállalkozik, nem egyszer maga szabadítja fel.

Sas Andor

* A. Adler (*Der nervöse Charakter* 1912.) nem a szexuális kiszorításban keresi ideges lelki tünetek forrását, hanem a jellem gyökeres és öröklött tökéletlenségében s a gyengeségnek evvel kapcsolatos tudatában, mely ellen túlmagas célok kitűzésével védekezik a neurotikus jellem. Viadalmas kettősség dúlja belső világát: a célok és az eszközök diszharmoniaja aggodásban és lázas hajszoltságban tartja.

Egy magyar diplomata emlékiratai (*Vingt-cinq ans à Paris 1826—1850. Journal du comte Rodolphe Apponyi, Attaché de l'ambassade d'Autriche à Paris. I II. kt. Librairie Plon*)

A memoárok jelentősége főképen abban áll, hogy az olvasó bennük rendszerint nagyszámú intim feljegyzést talál, melyeknek komoly történelmi munkákban helyük nincs, de ismeretük nélkül nehéz tiszta képet alkotni egyes korszakok és államférfiak jelentőségéről. Apponyi naplója ebben a tekintetben egyike a legfigyelemreméltóbb munkáknak. Kíváncsisággal nézünk elébe, hogy egy Magyarországon és Bécsben nevelkedett fiatal arisztokrata hogyan nézi és látja a restauráció utáni Franciaországot. Gróf Apponyi 1826-ban 24 éves korában került Parisba, hová a bécsi udvar unokafivérért, gróf Apponyi Antalt nevezte ki nagykövetnek, Rudolf grófot pedig attachének rendelte melléje. Ebből a környezetből küldi haza napló formájában összegyűjtött följegyzéseit mostohaanyjának az Apponyi-kastélyba, Nyitramegyébe. A család nemrégiben átadta a kéziratot Ernest Daudetnek, hogy azt sajtó alá rendezze. Eddigél két kötet jelent meg, az első az 1826—1831 közötti, a második az 1831-től 1834-ig lezajlott eseményeket foglalja magában, az ezután megjelenő két kötetben pedig az 1834—1850 közötti idő fog előttünk elvonulni. Apponyi gróf fiatal korához képest meglepő éleslátással figyeli meg az eseményeket. Feljegyzéseiben megjelennek előttünk a kor összes szereplő egyénei, az uralkodócsaládok és a legelőkelőbb társaság tagjai, politikusok, művészek és írók. Nevelése folytán konzervatív gondolkodású és így bírálata nem mindig elfogulatlan. De azért meg kell állapítani, hogy ítéleteit többnyire mérséklet és tárgyilagosságra való törekvés vezeti.

1830-ig kevés politikai jelentőségű eseményről emlékezik meg, s inkább a társadalmi és az udvari élet foglalkoztatja. Meleg szeretettel ír X. Károlyról és családjáról, kikről sok érdekes apróságot jegyez fel. Ezek közül legjellegzetesebb egy kis történet, ahol a sajtóról esik szó, melyet nálunk most készül a kormány elnémítani. X. Károly leányunokája, a kis Mademoiselle de France valamit kért a királytól, amit az meg is ígért neki, de később megfeledkezett róla. A kisleánya elhatározta, hogy nagyatyjához intézett levélben újítja meg kérését. A levél befejezéséhez kikérte nevelőnője tanácsát, ki azt felelte, hogy a levél végén mindig valami olyast szokás mondani, ami kellemes annak a személynek, kinek a levél szánva van. Mademoiselle ezt tudomásul vette és levelét eképpen fejezte be: *Vive la presse!* Ugyanis valahányszor a király kikocsizott, a párisi nép a sajtószabadság visszaállítását követelte, *Vive la presse!* kiáltásokkal fogadta és a kis hercegnő azt hitte nem mondhat kedvesebbet királyi nagyatyjának, mintha e szavakat ismétli (I. köt. 64. l.)

Kiválóan érdekesek 1830-ra vonatkozó feljegyzései. A kamarában a pártok a legnagyobb gyűlölettel küzdenek egymás ellen, de azért mint február 10-én olvassuk, a budgetet megszavazzák, mert „ezek az urak nem viszik a hazafiasságot annyira túlzásba, hogy a saját érdeküket veszélyeztetnék. Ha a budgetet meg nem szavaznák,

akkor az állami járadékok rohamosan esnének és miután a liberálisok között sok bankár van, dacára annak, hogy a közvélemény Polignac-ellenes, a miniszterelnök mégsem fog megbukni.” (I. köt. 224. 1.) Apponyiék a júliusi forradalom idején Dieppeben nyaralnak és Rudolf gróf csak itt értesül az eseményekről. 28-án ezeket a jellemző sorokat írja: „Párisból kapjuk a híreket, hogy a kamarát feloszlatták mielőtt összehívták volna. Az újságokat betiltották, tehát nincs többé sajtószabadság. A választási törvényt megváltoztatták. Ezek az események bizonyára áthúzzák a liberálisok számításait. Azonban azt hiszem az orvosság túlságosan erős ahhoz, hogy ne kelljen krízistől tartani”. (I. köt. 280. 1.) Egymásután kapja a megdöbbentő híreket. Eleintén még reméli, hogy a katonaság leveri a forradalmat, de reményei az újabb hírek folytán mindinkább megsemmisülnek. Bár belátja, hogy X. Károly helytelenül cselekedett, amikor a közhangulattal szembehelyezkedve felfüggesztette az alkotmányt, mégis túlságosan nagyra találta a bűnhődést. „Micsoda példa ez Európa többi népeinek!” írja elkeseredetten. (I. köt. 287. 1.)

Apponyi még e bizalmas feljegyzésekben is a legmélyebb tisztelet hangján nyilatkozik, mihelyt uralkodókról van szó, sőt elfogultságában egy ízben a következőket írja I. Ferenc császárról. „A franciák irigylik a mi boldogságunkat egy olyan császár kormányzása alatt, ki atyja népeinek.” (I. köt. 58. 1.) Hogy másképpen is tud bírálni, ezt akkor látjuk, amikor Louis Philippe már többé nem *roi de France par la grâce de Dieu*, hanem *roi des Français par la grâce de Dieu et la volonté nationale* lép trónra. A legközönségesebb bitorlónak tartja és nem fogy ki apró, gunyoros történetek elbeszéléséből a király személyével kapcsolatban, aki kastélyaiiban, melyeket államköltségen a legpazarabbul restauráltatott, fénnyel és pompával vette magát körül, de szokásaiban, tetteiben és öltözködésében szerette a kis polgárt mímelni. Elmondja pl. hogy a *Garde nationale* szemléjén az öreg Lafayette tábornok kétszer egymásután elejtette zsebkendőjét, amelyet I. Lajos Fülöp, a franciák királya sietett mindkétszer felemelni. Az udvari ebédeken a király maga vágta fel a *poulardeot* és e műveletnél kifejtett ügyessége, Apponyi szerint, fölülmúlta bármelyik szakácsét. A Pantheonban a júliusi forradalom áldozatainak emlékére tartott gyászszertartáson a király és fiai kitűnő pontossággal énekelték a *Parisiennet* és a *Marseillaisét*. 1831. január 14-én a republikánusok nagy tüntetést rendeztek, melyre alkalmat egy a Berry herceg emlékére tartott gyászmise adott. A tüntetés véres utcai harccá fajult és avval végződött, hogy a tömeg lerombolta a *St.-Germain l'Auxerrois* templomot és az érsekséget. Végre behatoltak a *Palais Royalba* a királyi család nem kis rémületére. A király Lafayette hiányában nagy nemzeti színű lobogóval jelent meg az erkélyen, ígérve minden jót a népnek, amely avval távozott, hogy legközelebb visszajön, ha ezen ígéretek a király be nem váltja. Mindeme népszerűséget hajhászó pózokkal szemben éles ellentétben állottak a pazar udvari bálók, hol úgy a király, mint a résztvevők nagy fényűzést fejtettek ki, hogy ezáltal palástolják a „jó társaság” távolmaradását.

Legfontosabbak ama följegyzései, melyekben elmondja, hogy a barrikádok királya, ki trónját a forradalomnak köszönhette és kinek Lafayette egyszer azt mondta: „Vous êtes la meilleure république”, mennyire megszegi a népnek tett ígéreteit s a júliusi monarchia, épen úgy mint a Bourbon-uralom, rövid idő múlva teljesen a katonai erőre támaszkodott és az alkotmányos szabadságokat egymás után függesztette fel. Lajos Fülöp uralkodása kezdetén a forrongások Parisban úgyszólván mindennaposak voltak, a kormány helyzetét pedig rendkívül súlyossá tette X. Károly volt miniszterei bűnpörének közeledő tárgyalása. A republikánusok halált kiáltottak a volt miniszterek fejére, a kormány azonban mindenképpen megakartá gátolni halálraítéltetéseket és e végből megszavaztatta a kamarával a halálbüntetés eltörléséről szóló törvényt. A tömeg naponta „Halált a miniszterekre, vagy Lajos Fülöp fejét” kiáltásokkal tüntetett Paris utcáin. Csak nagynehezen sikerült őket Parisból megszöktetve, a nép dühétől megmenteni. Amíg a republikánusok utcai tüntetéseiket és forrongásaikat rendezték, a carlisták (X. Károly hívei) sem maradtak tétlen és híveiket, akik főleg a legmagasabb arisztokráciához tartoztak, harcba szólították a júliusi dinasztia ellen. Az előkelő társaság, néhány család kivételével, kiadta a jelszót, hogy az uzurpátor udvarához járni vagy családjának tagjaival érintkezni, annyit jelent, mint a jó ízlés ellen vetkezni. A mindig balkezű osztrák külpolitikára vall, hogy Apponyiék szalonja mindig kezdettben legitimista színezetet kapott és a carlisták főgyűllyhelyévé vált, amivel természetesen az udvart és az uralmon levő *juste milieu*-t teljesen elidegenítették maguktól és a különben sem népszerű Ausztriát még inkább meggyűlöltették a franciákkal. Eme vizás helyzetet nagyrészt a következő eset idézte elő: Napoleon marsalljainak hercegi címeket adományozott a hozzá járó névvel együtt pl. *duc de Reggio*, *duc de Trévise*. Ezen nevek azonosak voltak osztrákterületen fekvő helységek neveivel és így az osztrák kormány olyan utasítást adott nagykövetének, hogy ezeket a címeket el ne ismerje, mert ilyenek adományozására idegen uralkodó jogosítva nem volt. A marsallok közül többen jelentkeztek X. Károly idejében a nagykövetnél, mikor azonban észrevették, hogy az ajtónálló kapott parancs szerint csak családi nevükön jelentette be őket, sértődötten távoztak. Ez az eset már annak idején kínos feltűnést keltett és a régi császári udvarhoz tartozó egyének, valamint sok pair visszavonult Apponyiék házából. Miután Lajos Fülöp udvartartása és környezete nagyobbára ezen elemekből került ki, természetesen, hogy a *juste milieu* exponensei nem jártak az osztrák nagykövethöz, a carlisták ellenben és talán éppen ezért előzönlöttek Apponyiék szalonjait. Tehát az osztrák nagykövet ugyanazon szerepet játszott Franciaországban a júliusi királyság kezdetén, mint pár évvel ezelőtt a szeparációs mozgalmak idejében, amikor szintén Khevenhüller osztrák-magyar nagykövet palotájában találkoztak Franciaország legklerikálisabb és legreakciósabb elemei. Ezzel ellentétben az angol nagykövet azonnal a helyzet magaslatára emelkedvén, megnyitotta termeit a *juste milieu*-nek, sőt a republikánusok vezéreiből részére is és így az angol befolyás az udvarnál teljesen felülkerekedett.

Érdekfeszítőn írja le Berry hercegnő kalandos megjelenését a *Vendée*-ben, ki itt híveivel nagyszabású felkelést akart szervezni fia, V. Henrik érdekében. Apponyi ugyan csodálja a hercegnő személyes bátorságát és anyai önfeláldozását, de a mozgalmat mint olyat elítéli, mert belátja, hogy céltalan és csak a legitimisták kompromitálásával végződhetik. A *Vendée*-beli mozgalom Berry hercegnő letartóztatásával megbukott. Apponyit eleintén felháborítja a király és kormány szerinte önkényes és izléstelen eljárása, de később amikor megjelenik a hercegnő nyilatkozata, melyben beismeri, hogy titokban házasságot kötött, sőt az is kitudódik, hogy anyai örömknek néz elébe, akkor felháborodva írja, hogy a hercegnő félrevezette az országot és pártját és ezek után semmi egyéb, mint egy jó házból való kalandornő *elle n'est plus autre chose qu'une aventurière de bonne maison*. (II. köt. 351.1.)

Lajos Fülöp uralkodásának első idejében a republikánusok és carlisták szövöztek egymással a polgár király megbuktatására. De miután e két párt világnézetbeli különbségét egy tenger választotta el egymástól, titkon mindegyik azt remélte, hogy alkalomadtán majd kihasználja és aztán félredobja a másikat. Apponyi többször említi és végtelenül erkölcstelennek tartja ezt a szövetséget. A *Vendée*-beli lázadás csúfos kudarca és Berry hercegnő lelepleztetése után a carlisták eredménytelennek tekintettek minden további harcias propagandát és tisztán a parlamenti akcióra szorítottak. A republikánuspártot a balsikerű áprilisi fölkelések Parisban és Lyonban (1834) rendkívül megviselték. A király és a kormány kihasználta az alkalmat, hogy a legmesszebbmenő szigorral járjon el velük szemben. Egyesületeiket, klubjaikat feloszlatták, vezetőembereiket letartóztatták és kivételes intézkedésekkel igyekeztek minden további mozgalmat lehetetlenné tenni. Apponyi kárörömmel meg is állapítja, hogy bizony ezért nem volt érdemes megcsinálni a júliusi forradalmat, mert Lajos Fülöp meghamisította azt és ő, aki az alkotmánnyal kezében és demokratikus jelszavakkal az ajkán lépett a trónra, most a republikánusok és liberálisok letörésével igyekszik trónját megerősíteni.

Apponyi naplója sok finomsággal és éleslátással megírt érdekes munka, de bármennyit látott és figyelt is meg szerzője nyolcévi párisi tartózkodása alatt, a francia népet megismerni és megszeretni sohasem tudta. Ő a francia forradalmároknak nem látott egyebet, mint szeszélyes rendezarókat, akik csak *l'art pour l'art* akarják a társadalmat sarkaiból kiforgatni és főképpen azt vette tőlük rossz néven, hogy veszélyes példáikkal végre mégis csak meg fogják mételezni Európa többi *gutgesinnt* népeit is. Mintha csak a jövőbe látva sejtette volna meg, hogy mindazon forradalmak, melyeket száz év leforgása óta különböző nemzetek, avagy osztályok politikai vagy gazdasági jogaiknak kibővítése céljából csináltak, példáikat, ideáljaikat és erkölsi bátorságukat mindig a különböző francia forradalmakból merítették.

Az 1834-iki évvel fejeződik be Apponyi gróf naplójának második kötete. Érdeklődéssel nézünk további írásai elé, mert az eddig megjelent két kötet arra a reményre jogosít, hogy még számos jellemző epizódot fog szolgáltatni a polgár királyság történetének megismeréséhez.

Lukácsné Szende Mária

A fizikai alapfogalmak kialakulása (*Mikola Sándor. Budapest, 1911. Hornyánszky Viktor cs. és kir. udvari könyvnyomdája. 455 l.*)

A természettudományi világfelfogás a legutolsó pár évtized alatt lényeges változáson ment keresztül. A múlt század 70-es éveiben határtalan volt a diadalmas természettudomány önbizalma. Egyrészt a leszámazástan, másrészt az energia elve új óriási horizontokat nyitottak meg a kutatók előtt. A természettudományi módszer volt az a bűvös hatalom, amely hivatottnak látszott a természet összes titkainak az emberiség előtt való feltárására. A természettudományi abstrakciók és azok a matematikai formák, melyekkel az elméleti fizika dolgozott, valósággal hyposthazáltattak, önálló szubstanciális léttel ruháztattak föl. Mach volt az, aki először mutatta ki ez eljárás pszichológiai és logikai hibáit, megalapítójává vált egy új kritícizmusnak. Hatása alatt, de meg tőle függetlenül is új vizsgálatok keletkeztek a természettudományok filozófiájában, s az általa inaugurált kritícizmus teljes diadalra jutott. Bármily szimpatikusok is egyébként a monisták és egyéb, hogy úgynevezem, természettudományi szekták törekvései, be kell vallanunk, hogy híveiket ma már inkább a művelt nagyközönségből, mint a természetbúvárok köréből nyerik. A dogmatikus természetfilozófia, hívják bár mechanisztikus világfelfogásnak, vagy akár energetícizmusnak, elvesztette hitelét.

Ezen gondolatirányhoz csatlakozik szerzőnk is jelen művében. Módszerét Machtól tanulja, amennyiben az alapfogalmak jelentését történeti kialakulásukban vizsgálja, ugyanígy állapítja meg értéküket és alkalmazhatóságuk határait és végül ily módon nyeri ismeretpszichológiai eredményeit. Eredményeiben is nagyjában az ő álláspontján van, tőle való eltérései többnyire csak látszólagosak.

Maga a mű különben konglomerát képződmény. Az *Uránia* című folyóiratban jelentek meg egyes részei, melyeket a szerző e testes kötetben összefoglalt. Ez a körülmény meglehetősen érezteti is a hatását, ugyanis az egyes részek nagyon egyenlőtlenül vannak kidolgozva. Míg egyes fejezetek határozottan mélyenjáróak és igen értékes megfontolásokat tartalmaznak, addig mások, különösen pedig a mű elején levők elnagyoltak, kevésbé gondosak, sőt olykor határozottan felületesek. Egészen világosan látszik, hogy a későbbi, inkább fizikai tárgyú részek előbb voltak készen, s az első filozófiai tartalmú fejezetek a teljesség kedvéért csatoltattak hozzá anélkül, hogy szerzőjük ugyanolyan intenzitással átélte volna őket.

A mű címe nem fejezi ki elég pontosan a szerző intencióit. Szerzőnk nemcsak a fizikai alapfogalmak kialakulásával foglalkozik, ez csak eszköz neki arra, hogy maga is állást foglaljon a természetfilozófia legfőbb kérdéseit illetőleg. Úgy hogy az egészet ebből a két szempontból kell vizsgálnunk: 1. mennyit ér a munka mint tudománytörténeti kutatás; 2. milyen értékkel bír az a tudománytan, vagy ha úgy akarjuk ismeretelmélet, melyet szerzőnk tanúságképpen levon. Megjegyzendő még, hogy szerzőnknek még egy harmadik célja is van, u. i. állást akar elfoglalni a fizikának azon új fejezeteivel szemben, amelyek sokak szemében forradalmi jelentőségűek, másfelől

pedig alkalmat keres arra, hogy megmutassa mennyire tudománytalanok azok a megfontolások, melyek kapcsán a fizikai abstrakciók érvényét az egész világegyetemre kiterjesztették.

Szerzőnk a művelt nagyközönség számára ír. Már ebből a tényből is lehet következtetni, hogy semmiképpen sincs szándékában mélyreható eredeti tudománytörténeti kutatásokat végezni. Hiszen ezt nem tehetné a matematikai apparátus olyfokú igénybevétele nélkül, amely már nem való az ú. n. művelt nagyközönség elé. Történeti fejtegetései tényleg nem is hatolnak túlságosan mélyre, adatai legnagyobbbrészt másodkézből vettek, s nem is annyira a történeti teljességre és pontosságra, mint az ismeretpszichológiai momentumok kiemelésére törekszik. Ebben teljesen Mach nyomain jár, azonban az ő finom megfigyelőképessége és abstraháló ereje nélkül. Ilymódon aztán sokszor megelégszik az egyes nézetek felsorolásával, azok logikai és pszichológiai összefüggéseinek megvilágítása nélkül. L. pl. „A tér fogalmának kialakulása” című fejezetet 86. l., vagy „Az idő végtelensége” címűt. Különösen gyöngék e tekintetben a mű elején levő filozófiai tartalmú fejezetek, a fizikai tartalommal bírók összehasonlíthatatlanul értékesebbek. Sőt ezek a részek határozottan igen jók, még a szakember is tanul belőlük, ha nem foglalkozott speciálisan tudományának történetével. Különösen jól szolgálják e fejezetek a nem szakemberek igényeit. A közönség előtt u. i. a matematikai formulák és fizikai abstrakciók a csalhatatlanság mintaképei, sőt sokan valószínűleg mágius erővel felruháztaknak képzelik. Mi sem alkalmasabb ezen miszticizmus eloszlatására, mint annak kimutatása, miként keletkeznek a legbonyolódottabb, a legapriorisztikusabbnak tetsző abstrakciók is egyszerű tapasztalatoknak, érzékleti adatoknak tudományos feldolgozásából. Ez szerzőnknek főcélja, s nem a történeti kutatás. Ezt el is éri, amennyiben egyszerű, világos, sokszor határozottan élvezetes előadása minden különösebb nehézség nélkül bevezeti az olvasót a fizikai fogalmak pszichológiai, logikai és ismeretani jelentőségének megértésébe.

Saját metafizikai és ismeretani álláspontját nem foglalja össze, az itt-ott elszórva található fejtegetésekből azonban nagyjában megkonstruálható. A realizmust hirdeti. Van egy megismerő „lélek” (ezt a szót feltűnően sokszor használja) és egy ettől független realitás, az objektív külvilág. Minden alkalmat felhasznál, hogy kiemelje és hangsúlyozza a két tényező függetlenségét, kifejezett ellensége a szubjektivizmusnak, még abban a formában sem fogadja el, amelyben ez Poincarénál megjelenik. A külvilág hat a lélekre, e hatás létesíti a tapasztalatokat. A tapasztalatok rendszerbe fűzéséből származik a tudomány. A lélek egybeveti a különböző, sokszor egymásnak ellenmondó adatokat, s az ellenmondások megszüntetésének, s a célszerű összefoglalásnak szüksége automatikusan rávezetnek a tudományos abstrakciókra. Ilyenek pl. tér, idő, okság, végtelenség, folytonosság, erő, anyag, energia stb. Mindezek a gondolkodás produktumai, nem szabad a külvilágban oly entitást keresni, amely nekik megfelel. Még nagyobb a hiba, ha ezeket az absztrakt fogalmakat tekintjük a mindenség végső princípiumainak, melyeknek Prokrustes ágyaiba aztán a

valóságot beszorítani akarjuk. Épp így nem szabad őket misztikus erővel felruházottaknak képzelnünk, ezek sem képesek mindent megmagyarázni, még aktuális tudásunk teljes összefoglalására is képtelenek, még inkább képtelenek a jövő fejlődés útját megszabni. Megalkotásuknál legnagyobb szerepe a fantáziának van, s célszerűségük, alkalmazhatóságuk, hordképességük igazolja őket.

A tudományos abstrakciók kialakulása szerinte automatikusan történik, a külvilág behatása egyfelől, az agybenyomások élettana másfelől azok a tényezők, amelyek fejlődésüket irányítják. Erre vonatkozó elmélete (138. l.) igen közel áll ama felfogáshoz, melyet Mach a természettudományi gondolatok átalakulása és alkalmazkodása cím alatt fejt ki.

Általábanvéve nem nyújt szigorú, teljes konzekvenciával kiépített világnézetet, kevés érzéke van a szubtilisebb filozófiai és ismeretelméleti fejtegetések iránt. Így marad meg a dualizmus álláspontján, ez magyarázza meg idegenkedését az abszolút geometria iránt, melynek rendkívüli fontosságát nem látja, s ezért méltatja érdemeiken alul a fizika legújabb fejlődési fázisait. A Galilei-Newton-féle világrendszerben nőtt fel, ez az ő hazája, itt érzi magát legjobban, idevonatkozó fejtegetései a legjobbak. Szempontjai fejlődnek a természetfilozófiai kritizmus hatása alatt, de bizonyosfokú konzervativizmus még mindig érezhető. Különben a többször említett ismeretkritikai és tudománytani eredményeket itt is elég világossággal és teljességgel tünteti fel. Tartalmát illetőleg a mű a természetfilozófia teljes anyagát szándékozik felölelni, csakhogy a természetfilozófia szót azon szűkebb értelmében használja, amint ezt Newton teszi, értve alatta a fizika filozófiáját. Mondanom sem kell, hogy ez az értelmezés ma, midőn a biológiai tudományok oly nagy fontosságot nyertek, semmiképen sem kielégítő.

Szerkezetét illetőleg három főrészből áll. Az első rész (1—133 l.) általános filozófiai megfontolásokat tartalmaz, mint amilyenek a tudomány célja, módszere, eredete, a logikával való kapcsolata, az okság elve, a végtelenség és a vele kapcsolatos problémák, a tér és idő kérdései, kétségkívül ez a munka leggyöngébb része. Az értékeesebb fejezetek mellett találunk teljesen lapos és színtelen részeket. Hogy csak egy példát említsek, a tér fogalmának kialakulásáról szóló fejezet szól a tér végtelenségéről, az ürességről, ellenben egy szóval sem említi azt a megoldási kísérletet, amely a Lotze-féle helyi jegyek alapján magyarázza a térfogalom empirikus kialakulását, s amely az újabb kutatásokban igen valószínű kialakulást nyert.

A mű második főrésze (133—355) a tulajdonképeni fizikai fogalmak kialakulását adja elő. Ez képezi a gerincét és egyszersmind legértékesebb részét. A részletes tartalomjegyzéket fölösleges közölnöm, ellenben külön ki kell emelnem, mily szerencsésen viszi keresztül azt a gondolatát, hogy a makrokosmos szerkezetére vonatkozó nézetek döntő jelentőséggel bírtak és bírnak a mechanika kialakulásánál. E megfontolásaiban sok elevenség és finomság található, nemkülönben a későbbi részekben, ahol e mechanisztikus világfelfogást, az energetizmust és a matematikai formalizmust bírálja és értékeli.

Harmadik része (356—448) az új fizikával foglalkozik, mellyel,

mint főntebb említve volt, abszolúte nem rokonszenvez, s az ú. n. mindenség problémáit tárgyalja. Ez utóbbi meggondolások a mű egyik legsikerültebb részét alkotják.

A könnyebb kezelhetőséget megkönnyíti a részletes tartalomjegyzék, s az igen nagy gonddal készült név- és tárgymutató.

Még csak stílusáról kell pár szóval megemlékeznem. E tekintetben igazán mintaszerű. Egyszerű, világos, szabatos, néhol határozottan lendületes. Szerzője egyike a legkiválóbb középiskolai tanároknak, aki valósággal született arra, hogy gondolatokat népszerűen ismertessen. Bár e műve nem tartalmaz eredeti, mély meggondolásokat, új szempontokat, előbb ismertetett kvalitásainál fogva különösen kezdőknek s azoknak, akik általános tájékozottságot keresnek, kiválóan ajánlható. E. L.

Egy világpoltikai évkönyv (*La vie politique dans les deux mondes. Szerk. A. Viallate és M. Caudel. VI. évf. Paris 1913. Félix Alcan. 648 l.*)

Az évkönyv legújabb folyama huszonöt monográfiában ismerteti a világ összes országainak politikai történetét 1911 október 1-étől 1912 szeptember 30-áig bezárólag. Szerkesztői alapján sikeresen küzdöttek meg a nehézségekkel, melyek az ilyen vállalat elé merednek, s melyeknek legfontosabbja az áttekinthetőség követelménye. Ez alatt pedig nemcsak a külső áttekinthetőség értendő, amit a mű beosztása tökéletesen biztosít, hanem elsősorban az a belső áttekinthetőség, melynek az anyag olyatén feldolgozásában kellene megnyilvánulni, hogy a politikai történelemnek országok szerint decentralizált monografikus tárgyalása közben is (amit az alaposág és részletesség megkíván) kellően kidomborodjanak az általános és közös jelenségek, az egynemű hatóerők, melyek végső soron bizonyos egységes törvények szerint viszik a politika folyását, s melyeknek az egyes országokban lefolyó történelmi jelenségek csak különböző megnyilvánulási formái. Ennek a követelménynek az évkönyv nem felel meg eléggé, de természetesen az eseményeknek szinkronisztikus csoportosítása mégis nagyban megkönnyíti azoknak a munkáját, kik korunk egy-egy rövid szakaszáról immár némi történelmi távlatból akarnak összefoglaló képet nyerni. Három tárgykörből pedig maga az évkönyv is közöl összefoglaló beszámolást és pedig a nemzetközi szerződéses, a közgazdasági élet és a szocialista mozgalom köréből. E módszert ki kellene terjeszteni a kulturális haladásra általánosságban, különösen pedig például a technikai haladásra, továbbá a militarizmusra, az agrárkérdésre, mely egyre univerzálisabbá válik, a kapitalizálódásra, melyen az egész világpoltika megfordul, a nemzeti eszmére stb.

A munkamegosztás elve, hogy t. i. minden országgal más-más író foglalkozik, azt eredményezte, hogy a tanulmányok igen különböző színvonalon állanak, másrészt pedig a munkatársak politikai meggyőződéseinek és belátásának különbözősége szerint — különösen a nemzetközi vonatkozásokban — akárhányszor ellenmondásokkal találkozunk. Németország külpolitikáját például négy író négyféle beállításban tárgyalja, aszerint, amint a külpolitika általános elveiről, vagy a monarchiánkhoz, Franciaországhoz, illetőleg Angliához való viszonyáról van szó. Érdekes, hogy Franciaország után Ausztria-Magyarországgal foglalkozik az évkönyv legbővebben (ötven oldalon) Joseph Blociszewski tollából. Ez a szerző az osztrák viszonyokról eléggé megbízható képet ad (bár a lengyel-ruthén kérdést meglehetősen egyoldalúan tárgyalja), a magyar politikáról azonban még aránylag is hiányos ismeretei vannak. A véderő-vitát, az obstrukciót, a választójogi küzdelmet s a horvát kérdést ismertetve, egészen az események felszínén mozog, az ország gazdasági struktúrájáról, a pártok elhelyezkedéséről és programjairól, a nemzetiségi kérdésről, az agrárizmusnak külpolitikai jelentőségéről, Ausztriához való viszonyunk gazdasági lényegéről, általában a magyar politikai élet alapproblémáiról semmit sem mond. A június 4-iki államcsínyt, a véderő-javaslat törvénytelen megszavazását egyszerűen így kommentálja: *Il est vrai qu'elle avait été votée d'une façon très particulière et quelque peu anormale.* — Május huszonharmadikáról néhány sorban emlékezik meg, s általában az a benyomásunk, mintha információit túlnyomórészt a *B. H.*-ből vagy a *Lloyd*-ből merítette volna. A monarchia külpolitikáját tárgyalva, egyszerűen az események külsőségeinek regisztrálására szorítkozik, s nem veszi észre nemcsak azokat a szövetségi hatóerőket, melyek a monarchiaellenes olasz és a monarchiát kényesítő német politika nyomása alatt Berchtold politikáját *de chute* meghatározták, de azokat a kritikus problémákat sem, melyeknek ismerete nélkül a külföldi olvasó a monarchia világpolitikai szereplését alig értheti meg. A diplomáciai sakkhúzások, látogatások és tanácskozások ismertetése alapján pedig még nem lehet egy állam külpolitikájáról világos képet adni. Érdekes az is, hogy a szerző különös súlyt helyez a monarchiának Franciaországhoz való viszonyára, egész terjedelmében idézi Aehrenthalnak az agadiri egyezményről mondott beszédét, ismerteti Berchtold és Poincaré tanácskozásait a balkáni háború kitörése előtt, s némi megnyugvással reprodukálja külügyminiszterünk ama szavait, melyek mostani delegációbeli franciaellenes kirohanása alkalmából esetleg kuriózumként is hathatnak:

L'absence d'intérêts contradictoires avec la France explique les excellentes relations que nous entretenons avec ce pays. En Orient, la politique française coïncide absolument avec celle de l'Autriche-Hongrie et c'est un point à inscrire à notre actif. . .
Csécsy Imre.

Állat- és húсарak alakulása a berlini piacon. (Heinrich Gerlich: *Die Preisbildung und Preisentwicklung für Vieh und Fleisch am Berliner Markt (für Schweine). Schriften des Vereins für Sozialpolitik, 139. kötet. Leipzig, Dunker-Humboldt, 1911. 160 l.*)

A fokozódó drágulás arra indította a *Verein für Sozialpolitik*-ot, hogy az árképződést a különböző termelési ágakban részletes vizsgálat tárgyává tegye. Az erre vonatkozó vizsgálatok elseje ez a könyv, amely a disznó és disznóhús áralakulását vizsgálja a berlini piacon.

Először azt vizsgálja meg — tényleges adatok alapján — hogy a hizlalónak mibe kerül egy font disznóhús előállítására; szerinte jelenleg kb. 48 Pfennigbe. A berlini piacra kerülő disznók többsége azonban paraszthizlalás; a paraszt első sorban krumpliját igyekszik disznó-tartással értékesíteni; ezért a disznófölhajtás és ár első sorban a krumpli-termés jóságától függ; ezért változó a fölhajtás és az egész konjunktúra, jó termés után hirtelen — már egy fél év múlva — nagy a fölhajtás, rossz termés után hirtelen fölszöknek az árak. A nagy árvariációt csak a nagy, a hizlalást iparszerűen űző hizlalótelepek mérsékelik némileg.

Rendkívül érdekes, hogy Berlin környékén — ahol néhány hizlaló már régóta veszi a szállodák, korcsmák hulladékát hizlalásra — Charlottenburgban megpróbálták 600 háztartás konyhai hulladékát ilyen módon hasznosítani. Az eredmény a következő:

7,5 háztartás konyhai hulladéka elég egy disznó hizlalására, napi 60 dkg. súlyemelkedés mellett; vagyis egy átlagos városi háztartás konyhai hulladékából évente 29 kgr. disznóhúst lehet termelni, ami körülbelül ugyanannyi koronának felel meg. Jelenleg Potsdamban, Rixdorfban és másutt kísérleteznek a konyhahulladék értékesítésével, amelyet csupán az a veszedelem, hogy az állatok ilyen etetés mellett betegségeket szerezhetnek, hátráltat. Nyilvánvaló, hogy a nagy városokban óriási érték vész így kárba; Budapesten évi 25—30 millió korona!

Az árút a hizlalótól a disznókereskedő veszi meg-bevásárlója útján. A parasztok ma már az újságból jól tájékozódnak az áralakulásról, úgy hogy becsapásról szó sem lehet. A nagy hizlalókkal éves szerződést kötnek és az aznapi berlini jegyzés 73—75%-át fizetik az árúért. A kereskedők közt erős a verseny. A nagy különbség a berlini és a vidéki árak közt a szállítási költség és a szállításközben beálló súlyvesztés miatt van, amely darabonként gyakran 5—6 kgr.-ra is rüg.

Az árú a kereskedőtől a bizományoshoz kerül, akik 1½% jutalék mellett adják tovább. A bizományos nagytőkés: kifizeti a kereskedőnek az árút, maga pedig hitelezi az eladásnál, mivel a bevásárló kereskedők rendszeren nem bírnak a szükséges tőkével:

ezért is van olyan magas jutalék. Mivel Berlinben a bizományosok 1909 — 10-ben kb. 150 millió M. értékű disznót adtak el, provizójuk 2 millió M.-nál többre rúgott.

Berlin fontossága mint disznópiacé rohamosan nő. Fölhajtottak:

1881-ben	400.000 drbot,
1890-be	600.000 „
1900-ban	1,000.000 „
1910-ben	1,300.000 „

A fölhajtás tehát 30 év alatt megháromszorosodott: a fölhajtás legnagyobb része Berlinben mindjárt leölésre is kerül. A fölhajtók túlnyomóan kereskedők, kistrészből gazdák. A vásárlók 1. exportörök, 2. nagyvágók, 3. mészárosok és hentesek. Az első vásárlók az exportörök, akik a legjáva árút veszik meg. A szállítási költséggel együtt itt a következő költségek szerepelnek minden vásárlásnál:

Szállítási költség	2,95 M,
Állás	0,50 „
Etetés „	0,50 „
Hajtó „	0,30 „
Mázsa „	0,10 „
Biztosítás „	0,90 „
Eladási jutalék	2,10 „
Súlyvesztés	5,— „

12,35 M.

egy 125 kg.-os disznónál, vagyis kg.-ként 10 Pfennig = 12 fillér. Az eladás mindig 20% élősúly leszámításával történik. A piaci árak pontos jegyzésére — éppen mivel a kereskedők gyakran a berlini ár egy bizonyos részét fizetik eladóknak — igen nagy gondot fordítanak.

Az árú a bizományosoktól a nagyvágókhoz, kistrészből egyenesen a mészárosokhoz kerül. A túlnyomó többsége a nagy vágókhoz kerül; ezek levágtatják az állatokat és a kész húst adják tovább. Üzletük folytatásához nagyon tekintélyes tőke szükséges; keresetük meglehetősen nagy; nem annyira az eladott húson keresnek, mint a melléktermékeken, amely nekik megmarad: a vér, továbbá a belső részek (szív, vese, máj, tüdő), a belek és a bélzsír. A mészárosok kisebb része maga vásárolja az élő marhát és a vágóhídon levágtatja; az összes költség ez esetben 3,75 Pfennig fontonként, vagyis kb. 9 fillér kilónként.

A nagyvágóktól kerül a hús a mészárosokhoz és hentesekhez, részben egyenesen a korcsmákba. A kicsinybeni eladási árak az előkelő negyedekben a jobb minőség miatt 20—40 Pfenniggel kg.-ként drágább, mint a munkásnegyedben; a házhoz szállítva még drágább, a vásárcsarnokokban mindig 10—15 Pfenniggel olcsóbb, mint a mészárosoknál a kisebb üzletbér és nagyobb verseny miatt.

A detail árak nagyjában követik a nagybani árakat, de csak lassan, késedelmesen; különösen az olcsóbbodás késik meg. Az emberek általában a legközelebbi mészárosnál vásárolnak, annál inkább, mert a szokásos hiányos csomagolás mellett kellemetlen messziről húst vinni. Csak az áruházak mészárszékei csomagolnak rendesen; általában az áruházak a mindenkori napi ár nyilvánosságra hozatala által üdvös verseny létesítenek.

Látjuk tehát, hogy a vágóállat a vidéki hízlalótól a kereskedőhöz, a kereskedőtől a bizományoshoz, a bizományostól a nagyvágóhoz, a nagyvágótól a mézáróshoz kerül. Közben a szállítás miatt van súlyveszteség, a leölésnél 20% veszteség; szállítási költség, továbbá eladási költség (12 fillér kg.-onként) vágási költség (9 fillér kg.-onként) elarusítással járó költség stb. Világos tehát, hogy az árkülönbség a termelő által kapott és a fogyasztó által fizetett ár között ilyen szervezett mellet szükségszerű.

A munka hátralevő részében részletes statisztikák foglaltatnak a berlini húsárak alakításáról 1895 és 1910 közt, továbbá számítások a kolbászfélék és sonka áralakulásáról és a velük foglalkozó termelők és kereskedők hasznáról.

A munka sajnos, kevésbé áttekinthető és hiányzik az áralakulás tényezőinek összefoglalása, olyan módon, hogy világosan kitűnnék, hogy mennyi a szükséges költség és mennyi körülbelül kinek-kinek a nyeresége. Mindenesetre nagyon érdekes volna a budapesti piacról hasonló munkálatot készíteni.

Vj.

Marx-tanulmányok. (*Max Adler: Marxistische Probleme. Beiträge zur Theorie der materialistischen Geschichtsauffassung und Dialektik. Stuttgart Internationale Bibliothek 1913.*)

Midőn Adler összegyűjtött dolgozatait végignéztem — a könyv egyes részei jobbára a szocialista folyóiratokban már megjelentek — csodálat fogott el, nem annyira a szerző mélysége, mint a német kultúra, a német szocialista műveltség mélysége iránt. Elgondoltam, vajjon hány olvasója lenne ennek a rettenetes nehéz könyvnek, ha véletlenül magyar nyelven jelent volna meg? Németországban pedig nyilván kell, hogy olvasóközönsége, sőt munkás-olvasóközönsége legyen, mert munkáskiadásban jelent meg, olyan kiadásban, amely polgári olvasóközönségre csak nagyon csekély mértékben számíthat.

Mert valóban, rettenetes nehéz könyv Adler könyve. Nem mintha a tartalma valami rendkívül mély volna; hanem a nyelvészete egyesíti Marx és Kant műnyelvének nehézkességét és homályosságát. Adler voltaképpen nem tesz egyebet, minthogy megkísérli a Marxismus ismeretelméleti hiányosságát azáltal kiküszöbölni, hogy a kanti filozófiát igyekszik a marxi tanok alapjául megtenni. Ebből a szempontból közel áll a kantiánus szocialistákhoz, Vorländer, Natorp, Staudingerhez. Viszont azonban az a szoros viszony, amely a munkásmozgalomhoz fűzi, sok dologban másfelé tereli ítéletét, mint azokét, akik a munkásmozgalomtól távol, egyetemi légkörben élnek.

Adler munkája, mint már említettük, egymás mellé fűzött különálló dolgozatok gyűjteménye, amelyeknek csak az ad némi egységet, hogy valamennyi a marxizmusra, a marxi módszerre, a marxi dialektikára vonatkoznak. Sajnos a dolgozatokban foglalt gondolatok súlya semmi arányban nincs a kifejezőmód rettenetes nehézkességével. Nem szándékozunk az egész könyv tartalmáról beszámolni; csak néhány fontosabb gondolatmenetet, amennyire lehet világosan elmondani.

A. részletesen foglalkozik avval, hogy mit jelent a materializmus Marx és Engels rendszerében. Nagyon helyesen kifejti, hogy a materializmus semmiesetre sem jelenthet itt ismeretelméleti materializmust abban a dogmatikus értelemben, amely a szellemi jelenségeket azonosnak veszi a testi jelenségekkel vagy mint azoknak valamiféle következményét fogja föl. A történelmi materializmus ettől teljesen távol áll. Marx materiális alap alatt érti azt a gazdasági alapot, amelyen a termelés bizonyos időben folyik. Ez maga pedig embereknek egymáshoz való viszonya, tehát ismeretelméleti szempontból nem valami materiális, hanem valami „ideális” dolog. „Az a materiális, amiről a történelmi materializmus beszél, éppen és kizárólag olyan életviszonyokra vonatkozik, tudniillik gazdasági viszonyokra, amelyek a materiális természetben egyáltalán nem fordulnak elő. Vagyis ez a materiális már egyáltalán nem tárgyi, hanem valami emberi természetű és mint ilyen természetesen már valami szellemi. Ilyenformán az a régi dilemma, a lélek és anyag egymáshoz való viszonya a történelmi materializmusra egyáltalán nem alkalmazható. Az anyagi az ideális-sal itt már eredetileg ugyanazon rétegbe tartozik, a pszichikaiba. Az ideálisnak függése az anyagitól ilyenformán semmiféle nehézséget nem rejt magában, mert nem jelent egyebet, minthogy a pszichikai egyik fajtája függ a másik fajtától (5 lap).

A. azután tovább fejtegeti a materiális alap mibenlétét és arra az eredményre jut, hogy az ember nem azért szociális lény, mert társaságban együtt él. Megfordítva; az ember szociális lény, mert egész lelki élete, öntudata közvetlenül szociális, mert embertársai életét saját lelki életének analógiájára képes csak fölfogni. A „társadalmi” nem valami az emberek fölött, vagy között levő dolog, hanem az emberi lelkekben van meg, nem mint elgondolt fogalom, hanem mint minden egyes ember lelki életének egy ténye, egy eleme . . .

Ha ilyen formán tisztázódott, hogy a társadalmi, valamint a materiális elemek az emberi léleknek elemei, nem okozhat többé nehézséget a morális elemek és az ideálok szerepe sem. Ideálok vezetnek az emberi cselekvést, de a termelésben való mindenkori fejlődési fok határozza meg, hogy ezek az ideálok milyen arányban valósulhatnak meg.

A morál jelentősége és mibenlétének fejtegetése, egyike a legtöbbször fölvetett problémáknak A. könyvében. Élesen támadja Kautskynak tényleg tarthatatlan fölfogását, Kautsky tudvalevőleg olyan módon akarja az erkölcsöt magyarázni, hogy — levezeti. Levezeti pedig az ösztönökből, sőt egyenesen az állati ösztönökből, olyan formán, hogy szembeállítja az egyes egyén érdekének szolgálatában álló ösztönöket a szociális ösztönökkel; az összeütközésből az utóbbi kerül ki diadalmasan, ennek a követése válik kötelességé. Adlernek igaza van, amidőn kiemeli, hogy ez a levezetés nem magyarázhatja meg semmi esetre sem a morál keletkezését, amelynek alapja a „Sollen”, az a lelki indíték, amely az emberben a cselekvés előtt fölmerül és a cselekvés után mint értékelő ítélet jelenik meg, amely helyesnek ítél ránk nézve káros cselekedeteket és helyteleneknek hasznosakat. Bármily messze távolságban, az emberiség kez-

detlegesebb működési fókán kezdjük is el kutatni a morál tartalmi megnyilatkozásának formáit, ez az erkölcs lényegét a „Sollen”-t soha megvilágosítani nem fogja. Amely helyesek azonban Adlernek eme kritikai fejtegetései, oly kevésbé kielégítőek pozitív irányú kísérletei. Ezek lényegükben nem mások, mint a kanti etika változatai, amely az erkölcs alapját valamely tovább nem magyarázható lelki tényben látja.

Érdekesek még Adlernek a marxi dialektikáról szóló fejtegetései. Kifejti, hogy míg Hegelnél a gondolkodás és létezés azonos-sága folytán a dialektika úgy a gondolkodásnak, mint a létnek immanens törvényszerűsége, addig Marxnál annak saját intenciója szerint, csak tudományos módszer. Marxnál a dialektika nem jelent egyebet, mint a fogalmak fölbontását, az ellentétek szembeállítását, szóval egy kutatási eljárást. Ezzel szemben áll magának az emberi történelemnek az a ténye, hogy a fejlődés dialektikusan vagyis ellentétesen folytonos osztályharcokban megy végre. Az a tény azonban, hogy a társadalomban osztályellentétek vannak és ezeknek az osztály-ellentéteknek végigküzdése képezi az emberi történetet, semmi össze-üggésben nincs a dialektikával, mint a tudományos kutatás módszerével: a kettőnek azonosítása vagy összekeverése dogmatizmus, a kritikai fölfogás hiánya és a szocializmus szempontjából épp oly fölösleges, mint a marxizmus összekapcsolása az ismeretelméleti materializmussal.

Mindent számbavéve Adler munkáját a Kantra való visszatérés és ezzel kapcsolatban a Marx és követői által sokszor túlságosan lebecsült ideológiai elemeknek erősebb kidomborítása jellemzi. Az emberi szellemnek, a szellemi tulajdonságoknak, a megismerő alany lelki szervezetének sokkal nagyobb súlyt tulajdonít, mint az „ortodox” marxisták. Különösen élesen kiemeli, hogy a fejlődés fogalma, amely a marxizmusnak is egyik centralis kategóriája, egyáltalán nem olyan fogalom, amely a tapasztalatból, a társadalmi tények megfigyeléséből keletkezett volna. Ellenkezőleg: az ember az, amely erkölcsi értékítéletei alapján valamely állapotot mint kívánatot jelöl meg és az efelé való közeledést nevezi fejlődésnek. A fejlődés fogalma tehát nem a társadalmi tényekből levont, hanem ellenkezőleg az ember által a társadalmi tények magyarázatára felhasznált methodikai jelentőségű fogalom.

Még számos érdekes rész van A. könyvében. Kritikai cikkek Stammler, Plechanow és Mach műveiről, továbbá egy nagyobb tanulmány a társadalomtudomány ismeretelméletéről. Ez azonban lényegében nem különbözik szerzőnk *Kausalität und Teleologie* című, a *Husadik Század* olvasói által ismert művétől, úgy hogy ismertetését mellőzzük. Adler munkáját, mindent egybevetve, érdemes elolvasni, de inkább csak olyanoknak, akik nemcsak Marxot, hanem Kantot is alaposan ismerik; enélkül a munka elolvasása, úgy vélem óriási nehézségekbe ütközik. A. nagyon kevésbé magyarázza meg a kanti terminusokat, egyáltalában nem törekszik közérthetőségre, sőt úgy véljük, hogy gyakran fölöslegesen használ nehézkes filozófiai műnyelvet, amely nélkül ugyanolyan precízen, de sokkalta világosabban mondhatta volna el mondanivalóit.

Vj.

Az ipari szociálpolitika ellen (*Unerwünschte Folgen der deutschen Sozialpolitik von Ludwig Bernhard ord. Professor der Staatswissenschaften an der Universität Berlin. Berlin, 1912. Springer 116. l.*)

Az ipari tőke megvédése a túlságosan növekvő szociálpolitikai terhekkel szemben célja ennek a könyvnek. Innen magyarázható, hogy érdemét jóval meghaladó mértékben foglalkoztatja a kritikát és a munkásellenes kapitalista sajtó nagyon gyakran hivatkozik reá mint nagybecsű érv- és adatgyűjteményre.

A német telepengedélyezési eljárást nagyon hosszadalmasnak és fölöslegesen aprólékoskodónak látja a szerző. Szinte azt hinnők, hogy legjobban szeretné egyáltalában megszüntetni ezt az intézményt. Helyteleníti a telepengedélyezés szociálpolitikai föltételeit, az eljárás során gyakran fölmerülő agrárpolitikai megfontolásokat, mert a telepengedélyezési tárgyalások mind nehézkesebbek, körülményesebbek és lassúbbak lesznek, úgy, hogy a német ipar versenyképességét mindinkább veszélyeztetik. A németországi iparfelügyelet is szigorúbb és gondosabb minden más országénál. Évi jelentéseik mutatják, hogy az iparfelügyelők nemcsak a munkásvédelmi rendelkezések betartásán örködnek, hanem az üzemek minden részletét megvizsgálják és ezt az összes európai országok iparfelügyelőiénél aránylag nagyobb számuk teszi lehetővé. Az iparfelügyelők ellenőrzését a munkások részéről való ellenőrzés támogatja, amit az ipartörvény határozatainak és a női és ifjúmunkásokra és a munkaidőre vonatkozó határozatoknak a munkahelyeken való kifüggesztése tesz lehetővé. Azt sem helyesli B., hogy a vasárnapi ú. n. halasztást nem tűrő munkákról a munkáltató minden egyes esetben részletes jelentést tartozik tenni. Bár elismeri, hogy a német munkásvédelmi törvényhozás nagyon áldásos volt, az államnak magánüzemek ügyeibe való beavatkozását kifogásolja olyasféle semmitmondó okokból, hogy az üzemek szabad mozgását akadályozza és a személyi iniciatívát nem engedi kellően érvényre jutni. Hasonlóan rossz véleménnyel van az üzemek államosításáról is körülbelül ugyanazokból az okokból.

A könyv dereka és hangsúlyozottan legfontosabb része azoknak a visszaéléseknek van szentelve, amelyek a munkásbiztosítás intézményeit a munkások részéről érik.

Egy csomó orvos nyilatkozatával igyekszik bizonyítani B., hogy a munkásbiztosítás intézménye egy speciális idegbajt, a „járadékhisztériát” teremtette meg. Az egyik orvos megállapította, hogy külföldi munkások, akik járadékra nem tarthatnak igényt, ugyanolyan körülmények között könnyebben gyógyulnak ki valamely betegségből, mint belföldi munkások, akik a járadékra való jog tudatától át vannak hatva. A sérültek közül némelyeknek nem nagyon sürgős meggyógyulásuk és a seb behegedése után a szubjektív panaszok meglehetősen sokáig jelentkeznek még. Egyes betegségeknel, amelyekből való gyors és tökéletes kigyógyításhoz a páciens bizonyosfajta közreműködése szükséges, a biztosított ilyen irányú közreműködése gyakran elmarad. Egy statisztikai összeállítás szerint az osztrák vasutak alkalmazottai közül a balesetbiztosítás életbelépte előtti évtizedben a sérültek 0,26%-a lett munkára képtelen és 1,58%-a félig munkára

képtelen, míg a balesetbiztosítás életbelépését követő évtizedben a munkára képtelenek százaléka 6,6-ra, a félig invalidusoké pedig 2,4-re szökkent föl és míg az első évtizedben egyetlen idegbajos sem akad, a második évtized többszázalékát éppen a testi sérülés előidézte munkaképtelenség alig éri el az 1,25%-ot. Arra nem gondol a szerző, hogy a munkásbiztosító pénztár betegnyilvántartása mennyivel tökéletesebb és a betegséget a pénztár orvosa mennyivel gondosabban és objektívebben állapítja meg, mint a vasút szolgálatában álló és első sorban a munkáltató érdekét szem előtt tartó orvos. A szerző szerint a szimulánsoknak is nagy tömegét produkálta a munkásbiztosítás. A szimulálás eseteinek megállapítása nagyon nehéz, de bizonyos, úgymond, hogy a poliklinikák előszobái, ahol a betegek különböző betegekkel érintkeznek, akik őket a szimulálás módjaira kioktatják, a „szimulálás főiskolái”-nak tekinthetők. Kár, hogy egyes hiszterikusok az orvos vizsgálataira gyakran éppúgy reagálnak, mint a szimulánsok, úgy, hogy a lelkiismeretes orvos nagyon óvatos a szimulálás eseteinek megállapításában. Számok teljesen hiányoznak.

A munkásbiztosítás az idegbaj egy új formáját, a baleset-neurózist (*Unfallneurose*) hozta létre, mely a hipochondria egy minősített esete, bár a szerző megállapítása és közölt adatai szerint is az orvosi statisztika nagyon kevés ilyen esetet ismer. Persze nehezen ismerhetők fel, ezzel utasítja ismét rendre a statisztikát B. Az orvosok egy része ezt a betegséget egyáltalában nem ismeri el. Szerintük különböző betegségekről lehet szó, amelyeknél senki sem állapíthatja meg a baleset közvetlen következményei, a járadékért való küzdelem, a hisztéria és neurasthénia határait. De azért B.-dal együtt találkozhatnak írók, akik azt állítják, hogy az építőiparban a téli munkanéküliség idején mindinkább kifejlődik a hajlandóság a csekély sérülések miatti munkaképtelenség bejelentésére. Eszerint a betegségleyezés bizonyos esetekben munkanéküliség esetére való biztosításnak is tekinthető.

B.-nak a német munkásbiztosítás adminisztrációjára vonatkozó indítványainak megvalósítása szerinte azért ütközik nagy nehézségekbe, mert a birodalmi gyűlés nagy pártjai minden kérdést aggódva kerülnek, mely a munkástömegeket ellenük izgathatná fel. A járadékok mértéke elleni alaptalan felebbezések számának csökkentésére B. a felebbezések díjtalanságát szeretné megszüntetni, ép így szeretné a keresetképeség 20—25%-áig terjedő kis járadékokat megszüntetni, mert ezek szerinte sok visszaélés előidézői. A „járadékjárvány” ellensúlyozására nagyobb teret szeretne biztosítani a német munkásbalesetbiztosításban a végkielégítésnek, mely az állandó ellenőrzés alatt álló és a járadék időtartamára nézve bizonytalanságban levő munkás idegességét és folytonos aggodalmait kizárná. A munkásság önkormányzata a párturalom súlyos következményeivel jár. A pénztári tisztviselők a szervezett munkásokat a szervezetlenekkel szemben különböző előnyökben részesítik, állásukat, mely érdemes munkásvezérek jutalmazására nagyon alkalmas, propaganda-célokra használják fel.

Mindössze körülbelül ennyi az, amit B. a német szociálpolitika

„nem kívánt” következményeiképp előad mint olyan körülményeket, amelyek „a munkásbiztosítás áldásos voltát egyáltalán kérdésessé teszik” (90. l.), de azért mégis meg van győződve a szerző arról, hogy e „nem kívánt” hatások előbb-utóbb a szociálpolitika átalakítására fognak vezetni. Azt hiszi, hogy a szociálpolitikai intézményeknek neutralizálása, államosítása a közel jövő feladatai közé tartozik. Arról, hogy az ú. n. párturalom megszűntén kívül mi jót vár az államosítástól B. nem ír és bár megemlíti, hogy „a szociálpolitika bürokratizálása” ellen komoly aggodalmak kérnek szót, mégis meg van győződve, minden megokolást elengedve, az államosítás eljövételéről.

Ismert hangok. Újabban reakciós kisiparos-körök, akik a munkásbiztosítás terheit sokalják, nálunk is államosításért siránkoznak. Arra, hogy az államosítás a gyönyörűen működő németországi autonóm testületeket mennyire tönkretenné, B. úgy látszik nem gondol. De lehet, hogy ez leghőbb vágyai közé tartozik.

Bernhard professzornak bizonyos reakciós német ipari körök szolgálatában megírott könyve nagyon kevés meggyőző adatot és érvet sorakoztat föl a modern szociálpolitika ellen. Az ő fontoskodó, nagyképű megállapításai, amennyiben részben helytállóak, legfőleg az egész ipari életre igen hasznos szociálpolitikai intézmények árnyékoldalainak tekinthetők, amelyek semmiképpen sem alkalmasak arra, hogy bárkit is a németországi szociálpolitika nagy kulturális jelentőségéről való véleményének revideálására bírjanak. Nemcsak tudományos, de még munkáltató-politikai vitairatnak is nagyon gyöngye ez a könyv. Hiányzik belőle a manchesteri tendenciájú, kifejezetten munkásellenes, a *Herr im eigenen Hause* jelszavának hódoló kapitalizmus brüszk, de őszinteségénél fogva tiszteletreméltó hangja. Az álmunkásbarát jóindulatba mártott köpenye alól azonban messziről kilátszik az uszító lóláb.

Székelly Artúr

A magyar világi nagybirtok történetéhez

I.

Felelet Farkas Geiza úrnak, a magyar világi nagybirtok története című munkám bírálatára. (Megjelent a *Huszdik Század* f. é. 11. számában.)

Minden bírálónak nehéz helyzete van, mert a feldolgozott anyagot, ritka kivételektől eltekintve, a szerző mégis jobban ismeri, mint a bíráló, akit talán éppen csak az elolvasott könyv tájékoztat, vagy csak ez hívja fel figyelmét arra, hogy evvel az anyaggal foglalkozzék. Ilyen nehéz helyzetben volt Farkas Geiza úr is, mikor kezébe vette könyvem, ezért tehát rá nézve is kellemesebb lett volna, mint az olvasók legnagyobb részére nézve, ha azon az állásponton állok, hogy az olvasónak el kell hinnie, amit mondok, tehát ne a tények felsorolásával bizonyítsam be következtetéseimnek igazságát, hanem okoskodásaimnak tömegével.

A történeti műveknek az a természete, hogy az ember az

első elolvasás után rendszerint nem tudja a szerző összes argumentumait áttekinteni és összefoglalni. Az ilyen munkák nem is győzik meg az olvasó közönséget azonnal, hanem csak akkor, amikor egy-egy igazságukat a hétköznapi felkapta és azok közé szórta, akik nem is tudják, hogy honnan került ez vagy az állítás.

Úgy látom, hogy Farkas Geiza úr ezt maga is tudja és érzi azt, hogy a munkának különösen két megállapítása nem mulaszthatja el hatását: hogy a nagybirtok és közhatalom nálunk össze van fonódva s hogy a nagybirtokosok nagyon sokszor voltak avval vádolhatók, hogy egyéni érdekből cselekedtek. Ezt a két igazságot olyan sok adattal támogattam, hogy Farkas Geiza úr szerint nehézzé tettem gondolatmenetem követését. Ennek a megállapításnak ellene mond az a körülmény, hogy Farkas Geiza úr azonnal észrevette. Mégis mi lehet az oka annak, hogy kifogást emel a sok adat ellen? Ennek oka Farkas Geiza úr világnézlete. Ő e sok adatnak súlyát megérezte akkor, mikor a könyvet olvasta, mert az a kiszólása, hogy e könyv képromboló, fájdalmas kiszólás. Elismerem, hogy igaza is van, de vissza kell, hogy utasítsam azt a megjegyzését, mely szerint a képrombolás a tárgyalás modorában és nem a felsorolt tényekben van.

Farkas Geiza úr szerint a művelt közönség, melynek könyvem szintén szánva van, könnyen tévedésbe eshetik az adatok nagy tömege miatt. Én azt hiszem, hogy ez azért tévedés, mert a nagyközönségnek éppen arra van szüksége, hogy az adatokból maga vonhasson következtetést és maga szerezzon meggyőződést. Mindenesetre könnyebb lett volna kevesebb adatot feldolgozni.

Ezek után áttérek Farkas Geiza úrnak a részletekre vonatkozólag tett észrevételeire. Itt ki kell emelnem azt a furcsaságot, hogy amikor állításaim ellentmondó voltát akarja beigazolni, akkor a legtöbb esetben hiányzik belőle az a tárgyilagosság, melyet mindenkitől el kell várnunk. Lehet, hogy nem akar, lehet, hogy nem tud tárgyilagos lenni. Szememre veti, hogy a jobbágyok és nagybirtokosok viszonyáról nem beszélek s aztán ő maga idézi néhány sorral lejjebb, hogy mit mondok e viszonyról. Azt mondja, hogy a XVI.—XVII. század nagybirtokosainak küzdelmeit az 59. lapon magyarázom, holott a két századról csak a 106. laptól kezdve beszélek. Következtelenségnek ítéli azt, hogy a bécsi udvar nagy korrupciójáról beszélek és mégis tökéletesebb erkölcsűeknek tartom az osztrák erkölcsöket, mint a magyarokat. Igen, mert amikor az erköcs-telenség már elbújik, az nagy haladás ahhoz képest, mikor ezt nem tartja szükségesnek. A legnagyobb felületességre valló Farkas Geiza úrnak az a megjegyzése, hogy a bécsi udvar egyetlen rendeletéből vonok következtetést arra, hogy ez udvar gondosan ügyelt a birtokok kezelésére. Hiszen könyvem 250. lapjától kezdve a 268. lapig a birtokok összeírásaira, kimutatásaira, áraitra, becsléseire vonatkozó olyan adattömeget közöltem, amelyet

eddig nyomtatásban senki sem közölt, mert a kamarai levéltárnak erre vonatkozó anyagát én szedtem össze először erre a célra.

Merőben téves az a megjegyzése, hogy én azt mondom a könyv 176. lapján, hogy a köznépet a nagyurak iránti szájalom vitte a forradalomra. Az egész lapon nincs köznépről szó. Komolytalan az a megjegyzése, mely szerint az az állítás, hogy a főurak sietteték azt a folyamatot, hogy hatalmuk a legnagyobb legyen, — megtagadása a történelmi materializmusnak. Mondja meg a tudós bíráló úr, ugyan mit csinálnak a politikai pártok?

Komikusan hathat a figyelmes olvasóra, mikor azzal vádol Farkas Geiza úr, hogy őskonzervatív kaszt szellem nyilvánul meg abban a megállapításomban, mely szerint olyan korban, mikor a földművelésnek nincsenek tanintézetei, az a család, mely földműveléssel foglalkozik, jobban ért hozzá, mint az, mely csak most szerzi meg a földbirtokot. Ezt a megjegyzést Farkas Geiza úr az 557. lap végén teszi, az 555. lap elején pedig kitanít arról, hogy milyen nagy előny származik abból a népre, ha a földbirtok a régi földbirtokos családok kezében marad. Ha ilyen alapon olvassa rám, hogy én következtelen vagyok, akkor nyugodtan alhatom, de e vád alól Farkas Geiza urat alig lehet felmenteni. Egymással szembe állítja pl. könyvem 22. és 250. lapján mondottakat és azt mondja, íme ellenmondás van e két helyen tett kijelentésed közt. Ellenmondás van, de nem mondok ellent magamnak, hanem a tények mondanak ellent önmaguknak, ha ugyan lehet erről a történelemben beszélni, mikor IV. László és I. Lipót korának viszonyairól van szó valamely könyvben. Farkas Geiza úr ügylátszik példatárnak tekinteni a történelmet, melyből csak az írónak tetszőket kell szabad kiválogatni. Egyenesen téves az a vád is, mely szerint ellentmondó a 98. és 99. lapnak Mátyás királylyá választásával kapcsolatban tett megállapítása, mert amikor azt mondom, hogy a Mátyás megválasztása azt jelentette, hogy a tényleges hatalomhoz hozzájárult a formai jog, akkor ezt a megállapítást a Hunyadi-pártra nézve teszem, míg ezután a 98. lapon kezdődő új szakaszban van csak szó Mátyásról magáról. Egyetlen pillantás a 3-ik szakasz címére, mely a Hunyadiakról szól, meggyőzhet mindenkit, Farkas Geiza urat is erről. Bárki, ha fáradságot vesz magának és el is olvassa a szakaszt, azt kell hogy lássa, hogy az egyikben Hunyadiékról és a Hunyadi családról van szó, a másikban Mátyásról. Éppen ilyen az a megjegyzés is, mely a Corvin János királyságára és vagyonára vonatkozik. Következtelennek mond engem Farkas Geiza úr s azt mondja, hogy más van a 106. és más a 134. lapon. Még az ellenpárt részéről is elvár az ember annyi alaposítást, hogy végig olvasson egy gondolatot. Ezt Farkas Geiza úr nem tette, ha tette volna, akkor azt olvashatta volna, hogy könyvem 134. lapján közvetlen a

birtokok felsorolása után így folytatom: „Viszont azonban baj volt ránézve (t. i. Corvinra nézve), hogy örökös birtokainak nagy része el volt zálogosítva s így birtokba nem vehette.” A bírálótól is ellehet vární, hogy helyesen idézzen.

Éppen ilyen helyt nem álló az az állítás, hogy én könyvem 185. lapján azt mondom, hogy Bethlen Gábornak a régi királyokéhoz hasonló gazdálkodása abból állott, hogy az egyház vagyonát szekularizálta s nem abban, hogy hívei közt szétosztogatta. Ellentmondást lát abban, hogy nagybirtokosaink berendezkedését olyannak mondom, amilyen a külföldieké volt s mégis kultúrátlanoknak mondom őket. Igen, ezt mondom s csodálkoznom kell azon, hogy ez kifogásolható, mikor köztudomású, hogy a mi német falusi lakosságunknak már egy negyed század óta az az ambíciója, hogy olyan legyen lakásának a berendezése, mint a városiaké. De viszont az is köztudomású, hogy a bútordarabokat nem mindig úgy használják, mint a városi lakosság. Egymagában tehát a berendezés azonossága nem jelenti az azonos kultúrát. Úgy látszik igaza van, mikor azt mondja, hogy sok az adat, mert nem minden olvasó gondolja végig a szerzővel a gondolatot.

Ezek után nem mulaszthatom el, hogy rá ne mutassak arra, hogy Farkas Geiza úr nagyon helytelenül járt el, mikor az adatok olyan összeállításával iparkodott bebizonyítani, hogy könyvem rosszul van megírva, mely a különböző korokra vonatkozó megállapításokat, sőt tényeket, mint ellentmondásokat tünteti fel. Bírálátának kiindulása az, hogy egymás mellé állítja az 1., 8. s 299. lapokat. Ezután a 44., 59., 194—5., 173., 191., 263., 176., 303., 95., 287., 207. stb. lapokat, melyek a dolog természeténél fogva más-más korra vonatkoznak.

Farkas Geiza úr földbirtokos léteére bizonyosan mosolyogna azon, ha valaki egy a cserebogarakról szóló könyvet kapva bírálatra, a pajorokra vonatkozó megállapításokat szembe helyezné a kifejlett cserebogarakra vonatkozó megállapításokkal és diadalmasan forgatván a könyvet azt mondaná, íme micsoda ellenmondások, micsoda figyelmetlenség és pongyolaság. Én tehát azt kell, hogy kérjem, ne állítsa oda a történelem különböző korszakaiban levő nagybirtokra vonatkozó megállapításaimat úgy, mintha ezek ellenmondások volnának. Mert abban nincs igaza, hogy megállapításaim következetlenek, hanem az az igazság, hogy nem minden korra nézve azonosak, mert a tények sem azonosak. Ha azok volnának, nem kellene történelmet írni.

Kérem kell azt is Farkas Geiza úrtól, hogy más könyv bírálataánál majd gondosan nézze át a könyvből vett idézeteket, mert az még sem tekinthető kifogástalan eljárásnak, hogy a szövegezés pongyolaságát rosszul idézett, bár idéző jelbe tett mondatokkal illusztráljuk. Sem pedig azzal nem lehet valaki állításainak tarthatatlanságát bebizonyítani, hogy kiragadunk egyes mondatokat, illetve mondatrészeket, s azt mondjuk: íme ez hely-

telen. Helytelen, mikor annak bizonyítására, hogy letértem a történelmi materializmus álláspontjáról azt mondja, hogy azt írtam, hogy a bünbocsánat szaporította Hunyadi seregét. Ez a hely így szól: „A török ellen induló sereg a pápa pénzén gyűjtött zsoldosokból állott, kiket a rablás kilátása, az elérhető bünbocsánat és a jobbágyi helyzetből való szabadulás (is) csábított.” Szabad ezt a mondatot úgy feltüntetni, mintha azt mondtam volna, hogy a nép a bünbocsánat reményében állt a zászlók alá?

Nem akarok részletesen foglalkozni avval a kifogásával, hogy miért nem írtam meg az európai birtokfejlődéshez való viszonyát a magyar nagybirtokok fejlődésének. Nevezetesen miért nem foglalkoztam avval, hogy miért kellett a nagybirtok fejlődésének Magyarországon egészen másnemű és méretű térfoglaláshoz vezetnie, mint pl. Német-, Francia-, Angolországban, Skandináviában. Elismerem Farkas Geiza úr, hogy ez roppant nagy fogyatéka a munkának, mert a magyar viszonyokat egyáltalában nem lehet megérteni, ha az ember nem tudja azt, hogy milyen volt a skandináv nagybirtok fejlődése.

Arra a vádra nézve, hogy a történelmi materializmus álláspontjáról letértem, hogy ellentétbe jutottam a közkeletű történelem tanítással, nem nyilatkozhatom, mert az elsőt csak állítja, de nem bizonyítja Farkas Geiza, a második pedig igaz. Ebben a második vádban csak az a furcsa, hogy ez a *Huszádik Század*-ban látott napvilágot.

Mielőtt már most válaszomat lezárnám, engedje meg a leghazafiasabb érzelmeiben sértett Farkas Geiza úr azt, hogy arra kérjem, hogy elejétől olvassa el a könyveket, melyekről bírálatot fog mondani, mert nem hiszem, hogy könyvem elejétől végig figyelmesen elolvasta volna. Mert ne higgye, hogy a sok kiragadott mondat lenyomatása azt a látszatot keltheti, hogy alaposan foglalkozott a kérdéssel. Olvassa el azokat a mondatokat, melyeket a *Huszádik Század* 11. számának 556. lapjának 3-ik bekezdésében felsorolt. Mit bizonyítanak ezek?

Én átnéztem a munkát most még egyszer s én megtaláltam benne arra a kérdésre is a feleletet, hogy miért s mikor szűnik meg az ország kormányzása és igazgatása szempontjából a nagybirtok szükségessége; amikor a pénzgazdaság váltja fel teljesen a naturálgazdaságot. Meg vagyok róla győződve, hogy mások is meg fogják benne találni ezt a feleletet s Farkas Geiza úr is megtalálta volna, ha elolvasta volna a könyvet. Evvel a kérdéssel ugyanis minden korszakban foglalkozom, tehát nem is kell keresni. Evvel én nem mondtam azt, hogy Taine rosszabbul, s Roscher nem jobban írta meg azt, amit megírt. Farkas Geiza úrnak könyvemből vett „idézetei” sem jelentik azt, hogy Bocskay nem saját akarata ellen lett a forradalom vezére; mert állításokat nem elég a szerző után nyomatni, hogy meg legyenek cáfolva. De másrésről naivítás azt mondani, hogy a neoaquisztika korára vonatkozólag tett az a megállapítás, hogy e korban sokan árulásuk jutalmául kaptak birtokot, magában foglalja „a szerző által oly túlbuzgóan

elhárított nemzeti ideológiát”. Én semmit sem kerültem el, ami igaz, mert az eseményeknek logikus összefüggése érdekében való elhallgatását is helytelennek tartom s állandóan kifogásolom; nem volt tehát szabad az igazságtól eltérnem sem itt, sem másutt. A bíráló úrnak ilyen és hasonló megjegyzései azt a hitet kelthetik, mintha helyesebbnek tartaná azt a történetírást, mely saját okfejtései érdekében legalább elhallgat bizonyos tényeket. Mindenesetre félreértésre alkalmas megjegyzés, melyet ki lehetett volna kerülni, ha gondosan átnézi kéziratát. Ha pedig Farkas Geiza úr könyvemet is alaposan elolvasta volna, akkor sok állítást nem kockáztatott volna, mert rögtön észrevette volna, hogy nem mindenütt tévedtem, ahol ezt rám akarja bizonyítani. Még sokkal bizonyosabb, hogy nem mindenütt mondok önmagamnak ellent, ahol ezt Farkas Geiza úr állítja. De bizonyos, hogy Farkas Geiza úr könyvemet gondosan el nem olvasta, mert ha elolvasta volna, nem jutott volna ilyen képtelen megállapításokra.

Ágoston Péter

II.

Ágoston Péter úr feleletére csak annyit kívánok egészen röviden megjegyezni, hogy könyvét elejétől végig figyelemmel elolvastam és még többször is átnéztem, mielőtt bírálatom első sorát leírtam volna. A munka tudományos végeredményeit, miként ezt a szerző úr is elismerni látszik, megértettem, sőt el is fogadtam. Bírálatom elítélő része leginkább a közlés formája, az anyag csoportosítása, szövegezése ellen irányult, mely ma is fenntartott nézetem szerint nem alkalmas arra, hogy a munka alapjául szolgált kutatások eredményét egy nem kizárólag szakértőkből álló közönség számára is elsajátíthatóvá tegye. Bírálatom végén magam mutattam rá, hogy a könyvben felbukkanó ellenmondásoknak legalább nagy része csak látszólagos; az összefüggések világosabb szemléltetése mellett valószínűleg nem maradtak volna fenn.

Valamely munka tudományos eredményeinek megítélésében első sorban az illető szakban legjáratasabb tudósok véleménye a döntő; esetleg a munka szerzője és bírálói között keletkező eszmecsere is nagymértékben hozzájárul a felvetett kérdések tisztázásához. Abban a kérdésben azonban, hogy a közlés módja és alakja alkalmas-e bizonyos eredményeknek a közönség eszmekörébe való átültetésére — a legfőbb, felebezhetetlen ítéletek hozására hivatott bíró maga a közönség. Az Ágoston Péter úr között és köztem fennálló nézeteltérés mindennel, még idézeteim helyességével és találó voltával is együtt ezen legfőbb bíró előtt van; ezért a magam részéről erre a kérdésre nézve többé nem nyilatkozom.

Hogy Ágoston Péter úr a történelmi materializmussal nem kívánt ellenkezésbe jutni, ezt készséggel elhiszem neki; ha nézetem szerint könyvének némely mondata mégsem egyeztethető össze teljesen ezen elv legmesszebb vitt következteté-

seivel, ennek oka a szövegezés esetleges hibáján kívül a történelmi materializmus módszerének széles körben szokásos, túl-hajtott, egyoldalú alkalmazásában is lehet, mely mellett a tisztán egyéni kezdeményezés és a nem gazdasági indokok által meghatározott cselekvés szinte képtelennek tűnik fel.

Őszintén sajnálom, hogy bírálatom, illetőleg ismertetésem félreértésre adott alkalmat. A magam részéről bírálatomban nem kevésbé törekedtem tárgyilagosságra, mint Ágoston úr munkájában. Hogy ez nekem mennyire sikerült, ennek eldöntését ismét az olvasóközönségre kell bíznom. Hogy bírálatomban az Ágoston úrétól némely pontra nézve valóban eltérő világnézetem kifejezésre jutott, ezt éppoly kevésbé lenne okom letagadni, mint a nevezett szerző úrnak azt, hogy könyvében viszont az ő világnézete érvényesült.

Farkas Geiza

TÁRSULATI ÜGYEK

Társadalomtudományi Társaság

A *Társadalomtudományi Társaság* jelen munkaévében egy előadássorozatot kezdeményezett, amelyben társadalomtudományi szempontból ismertetni fogja azoknak a férfiaknak működését, akik előkészítői voltak a feudális Magyarországból a modern Magyarország felé induló folyamatnak. E ciklus első előadása szeptember hó 27-én volt. Ez alkalommal Jászi Oszkár „Eötvös József állambölcséletéről és politikájáról”, Szabó Dezső pedig „Eötvös József írói egyéniségéről” adott elő. Mindkét előadás megjelent a *Huszedik Század* októberi számában.

A Társaság október hó 21-én tartott ülésén Rónai Zoltán adott elő „Az esküdtbíróság problémája és a kormány javaslata” címen. Az előadást a *Huszedik Század* novemberi száma közölte.

November hó 25-én a Társaság ülést tartott, amelynek tárgya „A sajtó társadalmi jelentősége” volt. Ez ülésen több előadó tárgyalta elvi szempontból a sajtóval kapcsolatban felmerült legfontosabb társadalomtudományi és társadalompolitikai kérdéseket, amelyeket a kormány javaslata különösen aktuálissá tett.

Az előadásciklust Szabó Ervin alelnök nyitotta meg.

Hangsúlyozza, hogy a Társaság előadássorozatának nem az a célja, hogy a kormány javaslatával szemben foglaljon állást. A sajtó oly komplex társadalmi jelenség, az egész gazdasági, politikai, szellemi élettel való összefüggése oly sokoldalú és mélyreható, hogy minden gyakorlati céltői független vizsgálata, törvényszerűségeinek feltárása magábanvéve is fontos tárgya a szociológiának. A mai előadások természetesen ki nem merítik, inkább bevezetők a kérdésbe.

Ha ezzel szemben azt látjuk, hogy a törvényhozás oly könnyedén szánja rá magát a sajtójog szabályozására, annak okát egyebek közt a sajtóügy két olyan jelenségében kell leginkább keresnünk, amely maga is előbb megvizsgálást követelne. Az egyik az, hogy a sajtó alapjában, természete szerint mindig ellenzéki berendezés, helyesebben: a szabad közvélemény tolmácsa a hatósági véleménnyel és akarattal szemben. A kormányok mégis mindig arra törekedtek, hogy a maguk eszközévé tegyék, s mert ez lehe-

tetlen: a sajtószabadság korlátozása ösidóktól fogva kormánypolitikai elv; a kormányok kísérlete, hogy a nép csak azt tudja meg, amit a kormány akar. A másik jelenség, amely a kormányok állásfoglalását megkönnyíti, a némely, természetükénél fogva nem szükségképpen konzervatív rétegeknek növekvő ellenszenv a sajtó ellen. Éppen az intellektuális azok, akik — hacsak különleges gyakorlati vagy tudományos érdekek nem kényszerítik — újságot nem olvasnak, az újságot lenézik. Ez a hangulat, amelynek okait kutatni szintén érdemes feladata a szociológiának, egyúttal biztosnak érzett hátvéd minden sajtórendszabályozás számára.

A társadalomtudományi kutatásnak az volna feladata, hogy megállapítsa, mi a sajtó társadalmi funkciója, s milyen társadalmi törvényszerűségek uralma alatt áll. Ez a kutatás valószínűleg azt derítené ki, hogy a sajtó kezdetben a hírszolgálat eszköze volt, később, a demokrácia küzdő korában a közvélemény szerve, míg újabbán ismét inkább a hírszolgálat felé terelődik. Megállapítaná továbbá, hogy mindkét funkciójában alá van vetve bizonyos környezeti hatásoknak. Lehetetlen nem látni a gazdasági függést, amely a hírlapokat a nagytőke szolgálatába szegődöttette, a teljes pártosságot, amely a baráttal szemben vak, az ellenféllel szemben minden igazságot megtagadó, a nagy tömegek ízlése színvonalára süllyedést, a felületességet stb. csupa olyan jelenséget, amely a sajtónak a liberalizmus fénykorában alkotott képzetével homlok-egyenest ellenkezik. Viszont meg kell látni, hogy a sajtó a gazdasági és politikai, főként a külpolitikai életnek nélkülözhetlen közvetítője és hogy a tömegek közé is mindennap akkora tömegét viszi a tudásnak, az ítéletnek, a kultúrának, hogy minden iskola, szabadegyetem és könyvtár kevés volna pótlására.

Minden elhamarkodott szabályozás veszélyezteti ezeket a funkciókat anélkül, hogy biztosítaná a károsak megakadályozását. Sok példánk van arra, hogy még az elméletileg tisztázott kérdések törvényhozási szabályozása vagy teljesen hatástalan, vagy éppen ellenkező hatást vált ki. Mindezekon felül a gondolatszabadság elválaszthatlansága a sajtótól különös gondosságra kellene, hogy intse a törvényhozót, mert ez minden társadalmi haladásnak legerősebb és semmivel sem pótolható dinamikai eleme.

Az első előadást **Gerő Ödön** tartotta: *Sajtó és politika* címen.

Törvény és törvénykezés a sajtónak és politikának egymáshoz való közével foglalkozván, nem tartotta szükségesnek, hogy a politika mivoltában megállapodjék. A sajtótörvény politikai és nempolitikai újságok közt különbséget tesz, mégsem determinálja a politikát, noha a kétféle újságot más-más eljárásban részesíti. Azok a kúriai ítéletek sem tudtak a politika dolgában megállapodni, amelyeket a legfelsőbb bíróság a jogtalan, politizálással vádolt újságok ügyében hozott. Az egyik kúriai ítélet szerint az újság nem politizál, ha politikai pártok és a kormány életéről és tevékenységéről híreket közöl, s e hírekhez megjegyzéseket fűz. A cikk politikai voltát, szerinte a cikknek nem a tartalma, hanem az iránya, célzata állapítja meg. A Kúriának egy másik ítélete szerint, minden a közigazgatás vagy a kormányzat ügykörébe vágó közleményben, még ha nem is fűztek hozzája megjegyzéseket: politika van. A Kúria egy újságot jogtalan politizálásért el is ítél, amiért a vasúti sztrájk alkalmával a kormány magatartását bírálta. Évekkel ezelőtt belügyminiszteri leirat érkezett a fővároshoz, amely azt magyarázta, hogy élc-lapoknak, még ha politikai irányúak vagy tartalmúak is, nem kell kauciót

letenniük. E leirat szerint tehát az újságnak nem is a tartalmán vagy irányán, nem is a célzatán, hanem a módszerén múlik politikai vagy nem politikai volta.

Ezek a megállapítások csak annyira nem komolyak, mint az az ismeretes megkülönböztetés, hogy az elméleti politika államtudomány, a gyakorlati politika pedig államművészet. Igaza van annak a kúriai ítéletnek, amely mindent, ami az államélet körébe tartozik, politikának tett meg. Hiszen az államéletnek része mindaz, amiről az újságok szólnak: a gazdasági szükségességek és lehetőségek kutatása, a kultúra jelenségeinek, a társadalmi erőknek, összefüggéseknek megállapítása, a jogviszonyok taglalása, minden világhajléknak az egyén és a közösség összetartozására való vetítése. Csakis az abszolút szépirodalmi és művészeti újságok, a *l'art pour l'art* vakbuzgói nem politizálnak, máskülönben minden újságnak politizálnia kell. Hozzá kell szólnia a maga körének vagy az általánosságnak, a maga osztályának vagy a nagy közösségnek kérdéseivel. Tehát minden szaklap is politizál. Mihelyt valamely szakkérdés azáltal, hogy a kormány vagy a parlament vagy akár csak valamely pártprogram foglalkozik vele, aktuálissá lesz: ez a kérdés szakkérdéssé lett. A középiskolai reform kérdése politikai kérdés, mihelyt a közoktatási miniszter napirendre hozta. Politikai kérdés a legelőrendezés, a talajjavítás, a szeszkontingens stb. kérdése, s politizál a sajtó, amikor ezekkel az aktuális kormányzati, közigazgatási, állami kérdésekkel foglalkozik. Tudunk agrárpolitikáról, kereskedelmi politikáról, közegészségügyi politikáról stb. Mindezeknek minden kérdése közönséges politikai kérdés, mihelyt az elmélet köréből a gyakorlatéba lép. A kérdések politikai voltának ilyfajta megállapítása folytán hagyják abba egyszerűen egyes tudományos társaságok, bölcséleti és progresszív közületek a maguk legégetőbb, legsajátosabb progresszív kérdéseivel való foglalkozást: mikor ezek a kérdések azáltal, hogy parlamenti pártok is foglalkoztak velük, politikaiakká lettek.

A sajtónak és a politikának egymáshoz való viszonyát a sajtónak és a közvéleménynek egymáshoz való köze állapítja meg. Fejtegetésem körébe nem tartozik a közvélemény mivoltának és kialakulásának taglalása, mégis a sajtó politikai szerepének földerítése szempontjából rá kell mutatni arra, hogy a sajtó közvéleményt csinál és meghódol előtte. Amaz e tehetsége a nyilvánosságban gyökerezésének folyamánya, míg ez a sajátsága, hogy a közvélemény előtt meghódol kapitalizáltságából következik. Az újság kapitalizált üzlet, üzleti vállalkozás, s az üzletújságnak tartózkodnia kell mindentől, ami a közönségnek nem kell, ami közönséget elriaszt vagy legalább is nem vonz. Ebben a különös cirkulusban: a közvélemény-formálásnak és a közvélemény által formáltságnak cirkulusában érvényesül a sajtó politikai hatalma. Benne jelentkezik a sajtónak a közönséghez való hozzáférhetése, tehát a közvéleményben való része. Ebben a cirkulusban végzi el a politikai iskolázás dolgát, azt a főadatát, hogy a polgári állam számára a legszükségesebb államenergiát, a polgári tudatot és akarást nevelje. Ebben a cirkulusban szerzi meg az alkalmat s a módot hozzá, hogy egyesekből polgárságot toborozzon, hogy polgárságot szervezzen, s hogy a politikában a tömegpolitikát érvényesítse.

A tömegkultúra és a tömegpolitika az államélet legnevezetesebb tényezői. Egyszerre eredők és összetevők. Egyszerre egyesek tudatlanságának tömegtudatossággá és egyesek tudatosságának tömegösztönné válásai ők. A megismerés terjedéséből tömegkultúra s a tömegpolitikához való készség támad.

Az ő fejlesztésük intenzivításán és kialakulásuk terjedelmén múlik az államok jellege, nemzetek ereje, társadalmak értéke. A sajtó mind a kettőt szolgálja. A sajtó ennél a szerepénél fogva a legértékesebb politikai faktor.

Igaz ugyan, hogy a sajtónak, az üzleti vállalkozássá lett újságnak üzleti gondossággal ügyet kell rá vetnie, hogy a közönségnek ne azt szolgáltatassa, ami a közönségnek nem kell, de bizonyos, hogy az egyesek, a bátortalanok a maguk véleményét, dolgokról s eseményekről való vélekedését, megdöbbenését és bizakodását az újságukkal formáltatják meg. A sajtó az egyeseknek véleményhez való bátortalanságából a tömegek véleménybátorságát alakítja. A népállam ereje, érvényesülésének lehetősége egyesegyedül a tömegvélemény kialakulhatásán múlik. Azoknak a babonás félelmeknek, annak a félelemben gyökerező tiszteletnek megszűnése, amelyek a népet visszatartják attól, hogy az autokrácia mellől a demokráciához csatlakozzék, csakis a tömegeknek véleménybátorsága révén lehetséges. A tömegvélemény szabadságtényező, a tömegbabona az elnyomatás eleme. A tömegbabonának a tömegvélemény által való kiszorítása: a tömeg politikai felszabadulása. A tömegnek politikussá nevelése, a tömegnek, mint politikusnak megnyilvánítása, a tömegpolitika érvényesítése a sajtó dolga.

Minél nagyobb messzeségbe kerül az állam az Istentől: valóság által kormányoztatástól, s minél közelebb jut a demokratikus állam eszményéhez, azaz minél inkább lesz népállammá: annál inkább változik meg a sajtó szerepe a tömegvéleménnyel szemben. Míg az Istentől való államintézással szemben fejlesztenie kell a tömegvélemény bátorságát, s földi mezítelenségre kell levetkőztetni a babonás félelmetesség magasságában levőket: a demokratikus államban arra kell ügyet vetnie, hogy ne alakulhassanak ki új félelmetességek, akik köré ugyancsak ijedelmes babonák verődnek. A népállamban ellenőrizni kell azt, hogy a demokráciában érvényesülhet-e a népakarat. Ez az ellenőrzés a sajtónak egyik legfontosabb politikai hivatása. Annak a megakadályozása, hogy a népparlamentek az ő kiváltságosságuk eszközeivel és hatalmával vissza ne élhessenek. A parlamentek ugyanolyan pszichológiai törvények szerint, ugyanolyan lelkiületi diszpozíciók révén válnak zsarnoki hatalmakká, rettegett erőkké, amelyek szerint, amelyek révén az autokráciák, a tömegbabonák tekintélyei, a zsarnok szervezetek urai lettek azokká. Csak az ellenőrzés új elem. Ha azok a hatalmak és tekintélyek az ő kialakulásuk idejében folytonos ellenőrzés alatt lettek volna, ez az ellenőrzés lehetetlenné tette volna annak a tömegbabonának kifejlődését, amelyben az ő hatalmuk gyökerezik. És nemcsak a kódós múltban alakultak így pusztán az ellenőrzés hiányában a társadalmi és állami szervezetek babonás hősei, urai és félelmetességei: az új hatalmi túltengések, zsarnokságok is mindenütt ott kialakulnak, ahol a hatalommal bíró intézmények ellenőrzés, számonkérés, felelősségrevonás nélkül működhetnek.

A népparlamentnek az eleven népakarat és a tömegvélemény aktivitása a keletkező körülményei. A népparlamentek mihelyt nem ugyanolyan, vagy nem jobb körülmények között élnek, mint amelyek közt keletkeztek, megromlanak. Ha a népakarat nem eleven, a tömegvélemény nem aktív: a népparlament körülményei megrosszabbodnak. Közzabadságok, közjogok, alkotmányos intézmények, mihelyst azok a körülmények, amelyek közt élnek, nem felelnek meg azoknak amelyekből lettek: hatalmi túltengést, zsarnokságot, elnyomást szülnék. Megjegyzendő, hogy maga a sajtó is követi ezt a

törvényt, s az antiszocializmus mivoltának és okainak vizsgálói azt kutatták hogy nem nyilvánult-e a kiváltságos intézmények zsarnoksággá válásának tendenciája a sajtóban is.

A parlamentek természetzerű, azt mondanám, hogy ösztönszerű zsarnoksági tendenciájának érvényesülését csak az akaszthatja meg, hogy a nyilvánosság előtt ellenőrizettek. Csak a sajtó akaszthatja meg. S a sajtó egyedül alkalmas arra is, hogy az az állami és társadalmi élet két másik rabtartójának, a miniszterializmusnak és a bürokráciának zsarnoksága enyhíttessék. A háromból, a parlamentarizmusból, a miniszterializmusból és a bürokráciából tevődik össze az alkotmányos kormányzás, a régi autokráciáénál végzetesebb, hatékonyabb abszolutizmus. A neo-abszolutizmus ezeknek az összetevőknek az eredője. És összetevők és eredők hatékonyságának csak a sajtó nyilvánossága, tömegvéleményt formáló hatalma, tömegszervező tehetsége tud ellene szegülni.

A sajtó tömegvéleményt formáló hatalmára világot vet az angol-német és a német-francia viszony alakulása. Mind a két viszonyban nagy szerepe van olyan tömegérzéseknek, amelyek nemzeti érzésekké növekedtek, s amelyeknek megformálását egyenesen a sajtó végezte. A német és az angol tömegérzés a tömeglelkülettől nagy messzeségben levő kapitalisztikus érdekek összeférhetetlenségéből fejlődött. A sajtó dolga volt a tömegelmergesítés, az, hogy az egyesek teljes közönbösségéből és érzéktelenségéből tömegvéleményt, tömegérzületet, nemzeti érzést sűrítsen. A francia és német tömegérzés is régen megváltozott volna, ha a sajtó nem tudná ugyancsak az egyeseknek véleménybátortalanosságát a sokaságnak valóságos véleményfanatizmusává alakítani. És a magyarországi nemzetiségi kérdésben is jókora része van ennek a tömegvélemény-formáló tehetségnek, amely a magyar nép nagyszerű toleranciáját ki tudja szorítani abból az akarat- és kívánság-komplexumból, amelyből a nemzeti tömegvélemény kiadódik.

S hogy a sajtó ráeszmélt arra, hogy csakis a tömegvélemény formálása az ő hatalmi érvényesülésének az útja és lehetősége, s hogy nem az egyesek meggyőzése, hanem az egyesek véleménybátortalanosságának tömegvéleménybátorsággá változtatása az ő dolga: megváltoztatta módszerét. Abbahagyta a polémiát és rátért az agitációra. Különben a parlament is ilyen új útra szegett. Már a parlamentben sincs szerepe az egyesek véleményének, csakis a táborok akaratának. A parlamentekben már nem győznek meg senkit, hanem a pártok legyőzik egymást. A régi, a tegnapi sajtó még polémikus volt, az új sajtó agitatorikus. Akkor az érdekelte, hogy kinek van inkább igaza, ma az, hogy kinek van nagyobb tábora. A sajtó agitációja azoknak a bátortalanoknak szól, akiknek a dolgokról még nincs véleményük. Ezeknek párt- és tömegvéleményt ad. A sajtó polemizálva csakis a külföldhöz fordul. Csak külpolitikai kérdésekben érvényesül a régi, az eredeti polemikus módszer, a belpolitikában a propaganda a sajtó módszere és célja is.

A sajtónak üzleti vállalkozássá válása folytán még egy nevezetes politikai szerepe alakult ki: a kapitalizmus hatalmának gyarapítása vagy legalább konzerválása. Ennek a szerepének megítélésében nem zavarjanak meg bennünket azok a rendkívüli politikai viszonyok, amelyek most ránk nehezednek, amikor határok összefolynak, amikor szocialisták és agráriusok, radikálisok és nacionalisták politikai közösségbe jutottak, amikor politikai fogalmak elhomályosulnak, elfogultságuk erejüket vesztik és új elfogultságok támadtak, amikor ad hoc-

fogalmak keletkeznek, amelyek holnap megdőlnék és üreseknek bizonyulnak. A sajtó a kapitalizmus egyik hatalmas őrsege, s ebben a feladata végzésében még tömegvéleményeket is szolgálatába foghat. Az imént fejtegettem német-angol viszonyra utalok, vagy azokra a tömegvéleményekre, néha egyenesen tömeglelkességekre, amelyeket a fegyverkezések érdekében mozgósítanak. A Liebknecht leleplezte Krupp-agitációk, a francia újságokba elhelyezett riasztó cikkek beszédes bizonyosságai annak, hogy a tőke a sajtóval hogyan formáltathat tömegvéleményt a maga szolgálatára.

A sajtónak a külpolitikában az említettem polémián kívül másik feladat is jutott. Amannál fontosabb: diplomáciai szerep. Az instrumentum szó talán legjobban a diplomáciai frazeológiában illik a sajtóra. A koncertben hangszer. Kürt, amelybe belefújnak, hogy harsogjon, vagy hegedű, amelyre szordinot tesznek, hogy elfojtottan szóljon. Az új diplomácia már nem dolgozhat sajtó nélkül. A diplomácia is államművészet, a tömegvélemények és tömegkultúrák instrumentumával, a sajtóval kell élnie, hogy még élhessen. Régi módszerei elértéktelenednek, s a publicisztikát kell szolgálatába fognia. A diplomáciai jegyzékek közé hatalmasabb formájúnak az újságcikk került, amelyet a külügyek vezetősége irat vagy megír. Egy-egy ilyen elhelyezett cikk, egy-egy feltűnő entrefilet, egy-egy újságtávirat a leghatékonyabb diplomáciai jegyzék. A hideg zuhany, a *ballon d'essay*, olyan diplomáciai módszerek, amelyekkel csak a sajtóban próbálkozhatnak meg. A sajtóban való közzététele a leghatásosabb diplomáciai akció. Eszembe jut Napóleonnak az a mondása, hogy négy ellenséges újság fölér 100.000 fölfegyverzett katonával: egy-egy diplomáciai aktának közzététele felér egy részleges mozgósítással. Mikor Bismarck a francia-német háborúban közzétette a délnémet államok csatlakozásának hírért, mikor az emsi eseményeket a sajtó útján tudatta, hatalmas külpolitikai irányítást végzett; a hármasszövetség szerződéses pontjainak közzététele szenzációsan hatékony diplomáciai tény volt, s az új Balkán-alakulásokban is a sajtó erős diplomáciai instrumentum volt. És nagy akciók szükségessége esetében, mikor a végzet is beleszól a politikába, a kormányok közreműködésre egyenesen felszólítják a sajtót. Még a legellenzékibb újságokat, a szocialista lapokat is. S a sajtó ilyenkor az állam érdekében beáll diplomatának és úgy hallgat és úgy ír, ahogy az akció sikere megkívánja.

Mintha ez a diplomáciai tevékenysége csak készülődés volna arra a nagy diplomáciai szerepre, amelyet mint a tömegkultúra és tömegpolitika államainak legigazibb diplomatája akkor fog végezni, mikor ez a kultúra és ez a politika a nagyszerű tömegvéleményt, az emberiség-véleményt fogja érvényre juttatni!

A következő előadó **Vámbéry Rusztem** volt: *A Sajtó útján elkövetett bűncselekmények-ről* beszélt.

Tudományos munkásságomban mindig irányadónak tekintetem a ne sutor ultra crepidam elvét. Be kell azonban vallanom, hogy nem foglalkoztam behatóan sajtójoggal s mai felszólalásomban csak az ment, hogy a törvényjavaslat szerkesztője sem foglalkozott vele. Eddig úgy tudtuk, hogy a sajtójog, a közjog és a közigazgatásjog szerve, a törvényjavaslat arra tanít, hogy a sajtójog büntetőjog. Számszerint ugyancsak hét §-ban van büntető rendelkezés, míg az 1903. orosz Btk. 17 §-ában van, de a mi 7 §-unkban 26 büntetendő tényálladék van összefoglalva, sőt a vagylagos tényállá-

dékokat tekintve, még jóval több. Nyilván az analfabétákra számíthatott a kodifikátor.

Mi kriminálisták eddig úgy tudtuk, hogy a sajtóvétség lényege a gondolatközlésben rejlik, míg a sajtóra vonatkozó közigazgatási rendelkezések megszegése a kihágások közé tartozik. A javaslatból megtanulhatjuk, hogy tudásunk milyen gyarló és fogyatékos, mert ime a nyomda be nem jelentése, az impresszum hiánya, a felelős szerkesztő bejelentése nélküli lapindítás, Strohmann szerkesztő bejelentése is vétséggké lépett elő. Bármily kívánatosnak látszanék is, a sajtórendészeti kihágásokkal részletesen nem kívánok foglalkozni, csak néhány gyöngyszemét óhajtom bemutatni a legújabb törvényszerkesztési módszernek. Eddig a törvény csak egy esetben, a Btk. 126 §. 1. pontjában, a királygyilkosság esetében büntette egyenlően a kísérletet és a befejezett cselekményt, a javaslat 29. §-a egy hasonló súlyú cselekményre terjeszti ki ezt az elvet: egyenlően bünteti az igazolvány nélküli kolportázst és annak előkészületi cselekményét t. i. azt, aki sajtóterméket igazolvány nélküli rikkancsnak ad át. Új fogalmat állít fel a 28. § ut. bek.: a megengedett kuruzslószerkek fogalmát, amelynek hirdetése nem büntetendő. Ebben nyilván finom metaforikus célzás rejlik egy ugyanazon §, 1. pontjában foglalt kihágásra, amely a hatósági közlemények közlését a kiadó kötelességévé teszi. Hogy mily gonddal szerkesztették a sajtórendőri kihágások tényálladékainak szövegét, annak gyönyörű példája a 30. § 4. pontja, amely a rágalmozási vagy becsületsértési ügyben az ítélet elrendelt közzétételének, elmulasztását bünteti, holott az már a 3. pont szerint is büntetendő. *Doppelt hált besser*, gondolta a törvény szerkesztője, s a miniszter urat sem terheli mulasztás, hisz még nem járt nála küldöttség, amely őt javaslatára e §-ának értelme felől felvilágosította volna.

Mindez igazán elenyészően jelentéktelen a törvényszerkesztés ama két remeke mellett, amelyet a. javaslat 24. § 6. és 7. pontja örökített meg az utókor számára. A 7. p. szerint 1 évig terjedhető fogházzal és 200—2000 kor. terjedő pénzbüntetéssel büntetendő „aki szándékosan valótlan hírt tesz közzé s ezáltal kárt okoz”. Fel kell tennünk, hogy a törvény szerkesztője nemcsak úgy találmra használta a „szándék” kifejezést, hanem tudatában volt annak, hogy jogunk „szándéknak” tekinti az esetleges szándékot is. Esetleges a szándék akkor, ha tettes nem tudja ugyan, hogy az eredmény bekövetkezik-e, de az eredmény bizonyossága sem tartotta volna vissza a cselekvéstől. Azt alig hihetjük, hogy a javaslat az újságírótól a hír közlése előtt perrendszerű bizonyítéknak beszerzését kívánná. Az eseteknek nagy részében a hír közlésekor a perrendszerű bizonyíték hiányzik s mégis csapni való kontár volna az az újságíró, aki egy érdekes hírt csak azért nem közölne, mert az esetleg valótlan is lehet, akit tehát a valótlan-ságnak *ex post* kiderülő bizonyossága visszatartana a közléstől. Vájjon hány hír jelenhetett volna meg a balkáni háborúról, ha ez a § már érvényben állott volna? Mít sem változtat a szakaszon az a toldalék, ha „ezzel kárt okoz”, hisz nemcsak vagyoni kárról van szó s így a valótlan hír közzététele már akkor is büntetendő, ha az pl valakinek álmát vagy étvágyát elrontotta. Ez a rendelkezés igazán páratlanul áll az európai törvényhozásban.

Megható az az önfeláldozás, amellyel a javaslat szerkesztője a rendelkezésért a felelősséget elvállalja, szerényen elhallgatván, hogy a valótlan hírek

közlése „*reproduction de nouvelles fausses*” az 1881. fr. tv. 27. §-a szerint is büntetendő, igaz ugyan, hogy csak akkor, ha rosszszisztemien történt és a közbékét megzavarta, igaz ugyan, hogy csak pénzbüntetéssel, s nem egy évig terjedhető fogházzal. De kitűnő kodifikátorunk szerénysége nem ismer határokat. Nemcsak magát a francia jogforrást hallgatja el, hanem azt a bírálatot is, amelyben már keletkezésekor Jules Simon részesítette. Girardin, az ismert publicista 1876-ban a választások alkalmával Buffet akkori miniszterelnökről, akinek nevét ma nem ismerjük jobban, mint ahogy azt írta, hogyha a választáson megbukik, le fog mondani. Girardint 1000 frankra ítélték. S mi történt? Buffet megbukott s valóban le is mondott. Méltán fűzi az esethez Garrand a megjegyzést „*Des délits, qui permettent de telles anomalies n'auraient pas dû trouver place dans une loi qui donne des garanties sérieuses à la liberté*”. Ha a magyar javaslatban mégis helyet talált a rendelkezés, amelyet a francia szakvélemény kivetni valónak ítél, úgy ezt csak az menti, hogy a magyar javaslat nem tartozik azok közé, „*qui donnent des garanties sérieuses à la liberté*”. Igaz ugyan, hogy Deák Ferenc szerint a sajtótörvénynek egy szakaszából kellene állania: „hazudni nem szabad”, de ha az igazságügyminiszter úr, akiben egy tisztelőjének írása szerint Deák bölcsessége, Szilágyi Dezső zsenialitása, és Plósz Sándor mély tudása egyesül, önmagához fordul: Deák Ferenc szellemének benne rejlő része bizonyára felvilágosítaná, hogy az egyszakaszos törvényt nem büntető szankcióval megtoldva képzelte.

Ha pedig a miniszter úr saját magának ama alkatrészéhez fordult volna, amely Plósz Sándort vagy Szilágyi Dezsőt inkomporálja, ezek bizonyára felvilágosították volna arról, hogy a sajtószabadságnak eklatáns sérelme, ha oly cselekményt nyilvánít a törvény sajtódeliktumnak, amely, amennyiben nem sajtó útján követik el, egyáltalán nem büntethető, mert a sajtó útján való elkövetés csak eszköze, nem pedig konstituáló eleme lehet a deliktumnak.

Ugyancsak öntudatlanul francia nyomokon halad a javaslat 24. § 6. pontja, amely a *chantage*-t akarja büntetni, de oly szerencsétlenül fejezi ki magát, hogy e szakaszt elijesztő példaként lehetne közölni a törvényszerkesztésről szóló monográfiában. Mi az a tolakodó magatartás? Hányszor és milyen hangnemben kell kérni vagy kieszközölni? E kérdésre a javaslat csak akkor adott volna szabatos választ, ha függelékben a kottáit is közli annak a hangnemnek, amely a tolakodást megállapítja. Ha e javaslat törvénné válik, a pausáléért járó újságírók fonográffal lesznek kénytelenek a vezérigazgatónál jelentkezni. Csak néhány esettel óhajtanám illusztrálni, hová vezet e § gyakorlati alkalmazása. A parlamenti ellenzéki tudósítók felszólítanak egy kormánypárti képviselőt, hogy ne szólaljon fel a sajtójavaslat mellett, mert különben elhallgatják a nevét s elkövetik a vétséget. Valakitől sikkasztott a könyvelője, feljelenti, az eset a lapokba kerül, de a sikkasztó rokonainak közbenjárására visszavonja a feljelentést s helyreigazító nyilatkozatot közöl, ha ezek jótékonycélra adnak bizonyos összeget. Mi lesz az eredmény? Jószívűségeért még be is csukják. És végül mi az a „valamit közzétesz”. Ha egy koldus tolakodóan kéreget és a néhány fillérért, mint az ellenértékkel arányban nem álló díjért másnap közzéteszi, hogy a sajtójavaslat szerzője Európa legzseniálisabb kodifikátora, talán ezt is meg lehessen büntetni?

Ha a törvényjavaslat szerzője elolvasta volna a *chantage*-ról a brüsszeli börtönügyi kongresszuson folytatott vitát, s különösen Tarde-nak a kérdésről írt rapportját, bizonyára nem találta volna oly egyszerűnek a definíció lehető-

ségét. Rájött volna arra, hogy *chantage*-t nemcsak sajtó útján lehet elkövetni. „*Les petits papiers — írja Tarde — sont un jeu auquel ont joué tous les hommes d'Etat. Il n'en est pas un qui ne possède des dossiers pour chacun de ses adversaires. S'ils s'en servent pour peser sur un vote, nous louons leur habileté; si c'est pour extorquer de l'argent, nous les flétrissons. Mais il y a tant de degrés entre les deux cas! Oir s'arrêter? Quand un ministre menace un député, s'il ne vote pas comme il faut, de publier tel acte de son passé de nature a le discréditer absolument aux yeux de ses électeurs, n'est-ce pas la du chantage, au fond?*”

De vannak a *chantage*-nak egyéb esetei is. Ha valakiről a tőzsdén terjesztenek el kellemetlen hírt, nem jelent-e ez nagyobb relatív nyilvánosságot, mint aminő egy revolverező zúglapé? És ha így áll a dolog, mit keres ez a tényálladék a sajtójavaslatban?

Folytathatnók a 24. § 8. pontjával, amelytől úgy látszik a népesedési mozgalom javítását várja a törvényhozó bölcsessége. Ezért volt szükséges az antikoncepcionális szerek hirdetését egy évi fogházszal büntetni, holott az 1911. évi belga törvény — egyébként e nemben az egyedüli Európában — ily szerek terjesztését 2 hónapig terjedő elzárással sújtja. Ezzel a nasciturusnak nyújtott védelemmel szemben mindenesetre kissé furcsán fest, hogy a már megszületett ember élete mennyivel csekélyebb védelemben részesül, hisz, hogy egyebet ne említsünk, az 1893: XVIII. tc. 38. §-a szerint még ma is csak 600 koronáig terjedhető pénzbüntetéssel büntethető a munkaadó, aki az alkalmazottak életének, testi épségének vagy egészségének védelmére szolgáló rendeleteket nem teljesíti. Talán ez az a „közérkölc”, amelyet a sajtótörvény 24. § 8. pontja oly hathatósan oltalmaz, hogy még a nemi betegségek megelőzésére vonatkozó közleményeket is eltiltja?

Őszintén szólva, bocsánatot kell kérnem, hogy szíves türelmükkel eddig is visszaéltem. Hisz ennek a javaslatnak nem a szövege a fontos, hanem maga a javaslat iránya, mint szimptóma. *C'est le ton qui fait la musique.* Mint szimptóma pedig csak egy szeme annak a láncolatnak, amelybe egy év óta büntetőtörvényhozásunk fűződik A Simplicissimusban jelent meg néhány éve egy duodec fejedelem, aki minisztertanácsában azt mondja: „*Meine Herren, wir werden die soziale Frage lösen und sollten wir bis Mitternacht beisammen sitzen!*” Kormányunk is azt mondja: „meg fogjuk oldani a szociális kérdést, ha még annyi büntetőtörvényt kellene is hozni”. Ezért gyártják a fürge Bernolákok oly szédítő gyorsasággal a büntetőtörvényeket. Ott, ahol a kivándorlást börtönnel vélik megakadályozhatni, hol a szocializmus mint rendőrségi ügy szerepel: egész logikus, ha a sajtótörvényt is a büntetőjog részének tekintik Igaz ugyan, hogy kultúrállamokban már rég belátták, hogy a „*morality by act of parliament*” a lehetetlen feladatok közé tartozik s a közérkölc megóvása büntetőtörvényekkel annyit ér, mintha valaki a házasságtörési §-ban találná felesége hűségének biztosítékát. Midőn a XVIII. században hazánkban a börtönbüntetést meg akarták honosítani, egyik tekintélyes vármegye feliratában ellenezte, mondván: *cum effectivus status communis nostrae plebis nimium quantum adhuc a desiderata civilisatione distat!*” Most, midőn azt állítjuk, hogy a sajtó visszaélései csak a közmorál egy szomorú tünete, amelyet csak egészséges szociálpolitika gyógyíthat meg, a vármegyei szellem a börtönhöz ragaszkodik s ha egyéb nem, e javaslat

tanúskodik arról, hogy: *effectivus status communis nostrae plebis nimium a desiderata civilisatione distat*”.

Varga Jenő rámutat arra, hogy a sajtó egyik gyökere a gazdaságban rejlik. Sajtószerű jelenségeket csak ott találunk, ahol rendszeres kiterjedt árucseré van. A sajtó mai formája a kapitalizmussal együtt fejlődött. A tőkésék eleinte saját információjukra használták fel a sajtót. A legújabb kapitalizmus ebből a szempontból nem szorul a sajtóra. Saját információs szervezete van. A sajtót arra használja fel, hogy közgazdasági híreivel a közvéleményt saját érdekének megfelelő módon tájékoztassa és gondosan őrökdi felette, hogy neki nem tetsző közgazdasági hír napvilágot ne láthasson. A mostani javaslat éppen csak a nagytőkéseket nem bántja. De kárára lesz a kistőkéseknek és az ország lakossága nagy többségének, mert a közgazdasági kritikát lehetlenné teszi.

Az ülést a **Rónai Zoltán** előadása zárta be a *Sajtószabadság és állami beavatkozás-ról*.

A szabadság relatív fogalom. Bizonyos korlátoktól való mentességet jelent. Érdekes bizonyítéka a szabadságfogalom relativitásának a „sajtószabadság” szó használata. II. József korában a cenzúra enyhülését sajtószabadságnak nevezik. Décsy Sámuel „Magyar Fénix” c. művében korlátlan sajtószabadságnak mondja . . . nem is a cenzúra eltörlését, hanem a tudós társaság cenzúráját a hatóságok cenzúrájával szemben.

Sajtószabadság ma sokak előtt a rendőrállam megelőző, gondolatelfojtó rendszabályainak hiányát jelenti.

A sajtó egyike amaz eszközöknek, amelyek révén a tömegekhez lehet férni, a tömegeket lehet szervezni. Szervezni az uralkodó renddel szemben is. A sajtónak ezt a nagy jelentőségét felismeri az abszolutizmus állama. A sajtó veszedelmével szemben a megelőzés módszerét alkalmazza. Azok a magyar kriminológusok, akik egy letűnt korszak büntetőjogi fogalmait szeretik modern mezbe öltöztetni, valószínűleg az abszolutizmus sajtójogának is elismerik a modernségét, mert a főfegyvere nem a bűncselekmények megtörlése, hanem a bűncselekmények megelőzése volt. Állami privilégiummá nem lehetett tenni a sajtót, úgy mint egykor Kínában. Az államhatalomnak nem tetsző gondolatok elfojtását az engedélyezés rendszere és a cenzúra tette lehetővé; Nem jelenhetett meg lap a hatóság engedélye nélkül és nem jelenhettek meg cikkek a cenzúra jóváhagyása nélkül. A cenzúra eltörlése ellen irányuló harc a szabad kereskedelemért folyó küzdelemhez hasonlítható. Engedély és cenzúra vámsorompói voltak a gondolatoknak, ezeket a vámsorompókat szét-törte a polgárságnak az abszolutizmus és feudalizmus ellen folytatott szabadságharca.

De az abszolutizmus sajtójoga, a megelőzés rendszere ma már nemcsak a megváltozott erőviszonyok miatt nem tartható fenn. A hatalmasan kifejlődött sajtó nem lehet meg az aktualitás nélkül. A cenzúra a napilapok elkészését jelenti, megöloje az aktualitásnak. Különbén is a modern sajtó tömeges termelése igen jelentős technikai akadályokat gördít a cenzúra elé.

A félig rendőrállam igyekszik átalakítani a régi preventív sajtójogot. A megbízhatóságot állami engedély helyett vagyoni garanciákban véli fellelni. A cenzúrárt pedig csupán ott alkalmazza, ahol a sajtó legveszedelmesebb: a

nagy tömegek újságaival, a kolportázslapokkal szemben A kaució és a kolportázstílalom köti össze a mai és a régi rendőrállam sajtójogát. Ez a két intézmény is erősen tűnőben van. A sajtó fejlődése mellett a kaució évtizedek előtt megszabott mértéke alacsonnyá válik, alacsony kaució pedig épp oly közeledést jelent a sajtószabadsághoz, mint az alacsony cenzus az általános választójoghoz. A kaució felemelésére pedig alig mernek gondolni. A kolportázstílalom is veszít jelentőségéből akkor, amikor a sajtó fogyasztása kolportázs nélkül is óriási mérveket ölt.

A feltörekvő osztályok és a technika fejlődése a megelőzés rendszerét elsöprik, helyébe lép a megtorlás rendszere. A sajtót büntetik, ha bűnt követ el. Sőt a félig rendőrállam azt is megköveteli, hogy amint a gyanúsítottat előzetesen le lehet tartóztatni, úgy lehessen előzetesen konfiskálni azt a lapot, amelyet a hatóságok gyanúsítanak.

Az agitáció, a propaganda lehetőségeit a megtorláson alapuló sajtójog is sokban korlátozhatja. A sajtó büntetőjogának két tipikus cselekménye van. Az egyik az izgatás, a másik a becsületsértés.

Az izgatás szakaszaiban az uralkodó rendet védik az elégtelenség támadásaival szemben. Valamikor szentnek, megváltoztathatatlanak tűnt fel az állami rend a mainál állandóbb jellegű társadalmakban. A legnagyobb bűncselekmények az állami rend megváltoztatására irányuló törekvések és az eretnenség voltak. A politikai és társadalmi kritika jogát a vallás kritikája készíti elő. A protestantizmusból alakul ki az új természetjog, amelyik az állami rendet egy eszményi rend mértékével méri. Gyorsan változó társadalmak a kritika bizonyos szabadsága nélkül nem lehetnek meg. A kritika határa: a bíráló ne hasson a tömegek érzelmeire. Az izgatás tulajdonképpen a tömegekre ható, az érzelmi logika fegyvereivel küzdő kritika. Izgatás nélkül társadalmi változás annyiban, amennyiben tömegek mozgalmával kapcsolatos, nem mehet végbe s azért ott, hol a nagy tömegek a politikai életben valóban szerepet játszanak, az izgatás üldözése a gyakorlatban alig fordul elő. Angliában, Amerikában csaknem megszűntek a politikai sajtóperek.

A demokrácia sajtóbüntetőjogának igazán gyakorlati kérdése csupán a becsület védelmének a problémája. A becsület kétségtelenül jogi védelemben kell részesíteni. De a becsület védelme nem jelentheti a visszaélések üldözési szabadságának az üldözését. Korhadó, megújulásra váró közállapotok mellett a társadalom nem képzelhető el a visszaélő közfunkcionáriusok legerősebb támadása nélkül. Vannak korok és országok, ahol a látszólagos rágalmozgás és becsületsértés egyik legfontosabb kötelessége a publicistának. Ahol a közfunkcionáriusok olyasvalamit követnek el, ami őket a közmegegyezésnek teszi ki, ott a sajtó feladata, hogy feljűk irányítsa a közmegegyezést. A valódiság legtágabb bizonyítási lehetőségének még fejlett parlamentarizmus mellett is óriási alkotmányjogi jelentősége van. A miniszter jogi felelőssége fikciónak bizonyult. A parlament egészen felelőtlen. A miniszter a parlamenttől, a hivatalnokok a minisztertől függenek. A politikai párt korrupciójának a parlamenti ellenzék mellett a leghatásosabb ellenszere a sajtó szabad kritikája. Valamikor a sajtónak heves küzdelmet kellett folytatnia, hogy a parlamenti tárgyalásokról tudósításokat hozhasson, ma küzdeni kell, hogy megírhatta azt, ami a háttérben, a parlamenti tárgyalások mögött megy végbe.

A római jogban a polgárság szabad vádjoga pótolta a sajtó kritikáját. Ma az ügyesség vádmonopóliumának nyomasztó voltát azért nem érezzük

mert a polgárság vádjogát a sajtó kritikája helyettesíti. Ügyészi vádmonopólium és elfojtott sajtószabadság a hatalmi visszaélések igazi szabadságát jelentik.

De nem szabad túrni, mondják sokan, hogy a sajtó a családi szentélyt dúlja fel, hogy a revolverlapok tolvaj lámpásaikkal a polgárok magánéletét világítsák meg. Kétségtelenül a sajtó sokszor támad alaptalanul magánbecsületet. De sértenek mások is ártatlanokat. Még a bíróságoknál is előfordul ártatlanok elítélése. A sajtó visszaéléseinek a ríktó festése mellett rendszerint elfeledkeznek arról a kétségtelenül nagy és üdvös szerepről, amelyet a sajtó a magánélet jogos kritikája terén gyakorol. Az antik városban, a mai kisvárosban és falun az egyén nagy nyilvánosság mellett éli le magánéletét. A modern nagyváros kivonja az egyént a nyilvánosság, a közösség ellenőrzése alól s a visszaélések lehetőségeit megsokszorozza. A sajtó az antik város közvéleménye, a mai kisváros pletykája, megszólása szerepét pótolja sokban Erkölcsi bírálatot végez. S ez a szerepe nőttön-nő, mert az egyén élete mindjobban társadalmi és állami ellenőrzés alá kerül. Gondoljunk a szülők visszaélései ellen indított akciókra, gondoljunk arra, minő nagymértékben válik a gyermek nevelése közügyvé. A mindjobban szocializálódó társadalom képviselője az eltűnő individualizmussal szemben a morális kritika terén: a sajtó. Menger szerint a sajtó a jövőben a régi erkölcsi cenzor helyét fogja elfoglalni. Megteszi azt már a jelenben is.

A kritika korlátozása, a sajtó üldözése nemcsak izgatási perek indítása, nemcsak a valóság bizonyításának korlátozása útján történik. A felelősségrevonás egész rendszere a sajtóban a rendes felelősség megszigorítását jelenti. Ha a sajtóban a rendes büntetőjogi felelősség elvei volnának irányadók, a tettesnek aligha lehetne nyomára akadni. A cikk névtelen. Akik gyanúba kerülnek, tagadják a szerzőséget. A tanúk pedig megtagadják a vallomást, mert a vallomásból reájuk kár háramolhat. A jog ezen úgy segít, hogy felelős személyeket teremt. Az egyéni felelősség területét elhagyja és a régi büntetőjog kollektív felelősségi rendszeréhez hasonlót alkot a sajtójogi felelősségben. A régi büntetőjog büntette a családót, a törzset, ha a családbeli vagy a törzsbeli bünt követett el. Ennek a felelősségrevonási módnak a főoka: a nyomozás tökéletlensége miatt nem lehetett az igazi büntetett nyomára akadni. Büntették a törzset, hogy az akadályozza meg az egyént a bűnök elkövetésében. Ma bünteti a törvény a felelős szerkesztőt, a kiadót, mert nehezen nyomozható ki a tettes s bűnbakokra az elrettentés céljából szükség van.

A sajtójogi felelősség bizonyos rendszerei egyezséget létesítenek a sajtó védelmi és az államhatalom üldözési tendenciái között. Gondoskodnak bűnről, de megelégszenek egy bűnössel. Biztosítják az anonimitás jogát, amely a sajtójogban annyit jelent, mint a titkosság a választójogban. Más rendszerek viszont a csoportfelelősség elvét a legkegyetlenebbül alkalmazzák mindazokra, akiknek az újsághoz valami közük van. A kapitalizmus érdekévé tenni a sajtó „szelidségét”, nem mai magyar gondolat. A régi németalföldi sajtójog egyaránt büntette a szerzőt, a nyomdászt, a kiadót, sőt még azt is, aki a lapnál csak tőkéjével volt érdekelve. Modern jogászaink erre ma nem gondolnak. Ők csak a kauciót s a nyomdászt teszik felelőssé a pénzbüntetésért és a kártérítésért. Ez az intézkedés úgy fest, mintha minden állampolgárnak óvadékot kellene letenni arra az esetre, ha netán valakit agyonlő és ha ez

csakugyan megtörténik, akkor az okozott kárért felel a gyilkos, a kaució s a fegyverkereskedő, akinél a gyilkos fegyverét vásárolta.

Ezeket az elvi szempontokat ezúttal nem alkalmazom a magyar sajtó-javaslat részleteire. Csupán azt jegyzem meg, hogy ez a javaslat a sajtóval szemben alkalmazott rendszabályok fejlődéstörténetének valóságos tükré. Fellelhető benne a sajtórendszabályozása egész filogenezise a cenzúrától egészen a csoportfelelősségig. Újabb törvényjavaslataink beillenek jogtörténeti tanulmányoknak. Talán azért van ez, mert törvényszerkesztőink tudós professzorok?

* * *

December hó 13-án a Társaságban dr. Dienes Pál tartott előadást „A mesterséges világnyelv problémájáról”. Az előadást, melyhez élénk vita fűződött, szemlénk januári száma fogja közölni.